

Universiteit Utrecht

Jan J. F. ter Laak
Faculteit Sociale Wetenschappen
Afdeling Ontwikkelingspsychologie
Universiteit Utrecht

Diagnose van uw fysische en sociale omgeving met het oog op uw aanpassing en prestaties

Wat biedt het kennisbestand van de psychologie om uw fysische en sociale context te beschrijven? Wat is hun invloed op uw persoonlijkheid, intelligentie, cognitie en prestaties?

Copyright Jan J.F. ter Laak

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier.

Freud liet zich eens ontvallen dat er drie onmogelijke beroepen zijn:

Erziehen, Kurieren und Regieren.

Het sociaal experimenteren, interveniëren en therapeutiseren van klinici, psychiaters, pedagogen en leraren verenigt die drie onmogelijke beroepen in één discipline en soms in één persoon. *Regieren* is daarbij vooral het onmogelijke beroep van medici, *Kurieren* en *Erziehen* dat van hen en (ortho)pedagogen, ontwikkelingspsychologen en andere praktische psychologiebeoefenaren sluiten zich daar bij aan.

Voor Marie-Louise, Mose, Ebba en Bor

Inhoud

Voorwoord

Ten geleide 1

Leeswijzer 11

Doelgroep en doel 11

Vooruitblik 12

Diagnose van uw fysische en sociale omgeving met het oog op uw aanpassing en prestaties

Wat biedt het kennisbestand van de psychologie om uw fysische en sociale context te beschrijven? Wat is hun invloed op uw persoonlijkheid, intelligentie en cognitie? 14

Figuur 1: Elementen van- en oriëntaties op het diagnosticeren van de omgeving van de cliënt 15

I Het bepalen van de fysische en sociale context door de tijd heen 16

Griekse natuurfilosofen 17

Plato 17

Aristoteles 18

Descartes 18

Britse empiristen 18

Kant 19

Darwin 19

Vooruitgang? 20

Persoonsbegrip tot en in de 19de eeuw

Omgeving in de 20ste eeuwse psychologie 21

Omgeving midden 20ste eeuw 22

Persoon-omgeving interactie 23

Samenvatting en conclusie 25

2. Context als oorzaak van gedrag 26

Unidirectionele causaliteit 26

Bidirectionele causaliteit en transactie 27

Samenvatting en conclusie 28

3. Reflectie en evaluatie 29

II Impliciete, expliciete en alternatieve theorieën van de omgeving 31

1. Impliciete theorieën 32

Individuele verschillen tussen situaties 32

Ontwikkeling van contexten 36

Contexten zijn niet geïsoleerd 37

Samenvatting en conclusie 37

2. Expliciete theorieën van de context 37

Een oud voorbeeld 38

Categorieën om contexten te beschrijven 38

Box: Sommigen voelen zich verbonden met 'al wat is' 41

Empirisch afgeleide contextkenmerken 41

Samenvatting en conclusie 42

3. Alternatieve theorieën 43

Samenvatting en conclusie 44

4. Reflectie en evaluatie 44

III Correlaties van fysische en natuurlijke omgevingen met sociale aanpassing en cognitieve prestaties 46

1. Fysische en natuurlijke contexten en sociale aanpassing en prestaties 47

Fysische condities 47

Natuurlijke omgevingen 48

Attitudes ten opzichte van de omgeving 48

Attitudes ten opzichte van het milieu 49

Samenvatting en conclusie 49

2. Gezin en sociale aanpassing en prestaties 49

Individuele verschillen tussen en binnen gezinnen 50

Ontwikkeling van gezinnen 51

Sociale context van gezinnen 52

Wat heeft de diagnosticus eraan? 53

Samenvatting en conclusie 54

3. Reflectie en evaluatie 54

IV Cultuur en sociale aanpassing en cognitieve prestaties 56

1. Individuele verschillen tussen culturen 57

Cultuur 57

Figuur 1: de Gini coëfficiënt 59

Das Kapital terug van weggeweest? 60

Box: De Gini coëfficiënt: Nog een individuele verschillen dimensie tussen culturen en staten 61

Individualisme-Collectivisme 62

Priming: een gevoelige manipulatie 63

Culturele verschillen in persoonlijkheid, cognitieve stijl en geheugen 65

Gemeenschappelijke kenmerken van culturen 67

Ontwikkeling van culturen 68

Culturen als elkaars context 70

Samenvatting en conclusie 71

2. Gefabriceerde sociale contexten 73

Gedragsmodificatie 73

(Psycho)therapie 74

Effect van therapie 74

Effectieve ingrediënten van therapieën 76

Is diagnosticeren al therapeutiseren? 77

'Evidenced-Based Psychological Treatments' 78

Cartesiaans helder en onderscheiden? 79

Effecten van training en scholing 80

Samenvatting en conclusie 81

3. Reflectie en evaluatie 82

V Operationalisatie, meting en instrumentatie 87

1. Voorbeelden van concepten van de geconstrueerde omgeving 88

Samenvatting en conclusie 89

2. Operationalisatie van natuurlijke en gefabriceerde contexten 89

Operationaliseren, meten en instrumenteren van verschillen tussen contexten 89

Operationaliseren en meten van ontworpen contexten 96

Samenvatting en conclusie 98

3. Reflectie en evaluatie 98

Onderwerpen en namen Hoofdstuk I, I, III, IV, V 99

Slotbeschouwing 101

Referenties en geraadpleegde literatuur 102-113

De auteur 114

Voorwoord

Een vis ontdekt het water het laatst, en mensen gaan gemakkelijk aan hun sociale en fysische context voorbij als ze oorzaken voor hun gedrag vermelden. Toch leeft ieder, zeker in het begin, in een gezin. Vervolgens is er de familie, de school, de buurt, de staat, het continent. We moeten ons Europeaan voelen volgens *middle of the road* politici. We weten dat er verschillen tussen culturen zijn en dat culturen elk een eigen ontwikkelingsgang doormaken. Vanuit een vermeende superioriteit sprak men ooit van achterlijke culturen. We moeten ze dan ook onze beschaving/religie en democratie gaan brengen, desnoods met geweld.

Ieder heeft zijn eigen opvattingen over in welke context hij leeft en wat die voor hem betekent. Mensen verschillen in de mate dat ze de context als bepalend zien voor hun sociaal en cognitief handelen. Expliciete opvattingen over de sociale en fysische context bestaan uit netjes geordende categorieën en bronnen van invloed. Door de hegemonie van het behaviorisme en het ermee gepaard gaand Amerikaans optimisme wordt de omgeving als manipuleerbaar gezien en als zodanig in te zetten voor verhoging van de kwaliteit van ons sociaal en cognitief handelen: de maakbaarheid van ons gedrag en van de samenleving. De omgeving wordt in het causaal-mechanistisch jargon gezien als een oorzaak van ons gedrag. Het experiment wordt in een beweging meegenomen als dé manier om kennis over gedragingen te verwerven.

De empirische psychologiebeoefenaar zou zichzelf niet zijn als hij niet zorg droeg voor meetinstrumenten om kenmerken van de sociale en fysische context te operationaliseren en te meten. Het instrumentarium blijft echter ver achter bij dat voor typerend gedrag en *maximum performance*, maar het is er wel. Het sluit door de globale theorievorming over de omgeving vooral aan bij alledaagse opvattingen over de omgeving. Die zijn concreet en na te vragen bij personen. Onderzoekers vragen een steekproef hoe het met hun sociale context zit. Dat heeft weliswaar nog niet tot de *Big Five* van de sociale c.q. fysische omgeving geleid, maar dat kan komen. In dit boekje worden de fysische en sociale context separaat behandeld. Dat is niet gebruikelijk in tekstboeken. Ze zijn immers vanzelfsprekend aan de orde bij de kennisverwerving over typerend en prestatiegedrag. In mijn ogen is het té vanzelfsprekend, vandaar dat ik het thema in een apart boekje ondergebracht heb.

Utrecht, najaar 2015

Jan ter Laak

Ten geleide

Dit geschrift bevat vooringenomenheden, willekeurige onderscheidingen en ongearticuleerde epistemologische en theoretisch inhoudelijke standpunten. Het maakt gebruik van ander werk en van vakgenoten als inspiratiebronnen. Een auteur ontkomt niet aan vooroordelen en preoccupaties over wetenschap, haar toepassing en beoefenaren. Hij is niet objectief en niet neutraal. Als een onderwerp hem niet interesseert of niets oplevert, leest en schrijft hij er niet over. Er wordt geen poging gedaan om deze persoonlijke bagage of ballast te verbergen. Als U prolegomena of reflecties vooraf liever mijdt en uw eigen conclusies over de geest van de tekst wilt trekken, ga dan naar **Leeswijzer**, p. 11

Voringenomenheden over wetenschap(pers), psychologie en diagnostiek
Wetenschappelijke activiteit is bedoeld om de werkelijkheid binnen en buiten de mens - het Ik en het Niet-Ik - te beschrijven, verklaren, controleren en voorspellen. Wat tot het Ik gerekend wordt wisselt in de psychologie: leer-, ontwikkelings- en informatieverwerkende mechanismen worden soms vervangen door biologische en neurologische. Hier wordt gekozen om gedrag psychologisch te beschrijven en te verklaren. Van gedrag zijn we voor een deel de eigenaar en dat zijn we niet direct van neurologische en biologische mechanismen.

Sociale wetenschappen hebben met concurrenten van doen (Westbroek, 2013) in de vorm van systemen die beloven vragen te beantwoorden en behoeftes te vervullen: ideologieën, religies, heersende opvattingen, reclame, lobbyisten, en ga zo maar door. De psychologie is vooralsnog geen geslaagd systeem. De resultaten van studies en de successen van trainers, leraren en behandelaars geven daar onvoldoende reden toe.

De opbrengst van de diagnostiek wordt geridiculiseerd door universitaire psychologen (werk van doctorandi), hulpverleners (wat is uw meerwaarde; het is een mager halffabricaat) en leken (IQ is maar een cijfer). Deze houding belemmert het zicht op wat diagnostiek kan en is.

Diagnostiek gaat over het gedrag van de cliënt. In dit boek over de fysische en sociale context van de cliënt. Meestal wordt gedrag gezien als een functie van kenmerken van het individu. Smith en Toohey spreken over de *context minimization error*. Dit boek zet die context apart. Dat betekent niet dat de persoon uit het oog verloten is. Onderzoek naar de context is geen biologisch, medisch of natuurwetenschappelijk onderzoek. Daar heeft een diagnosticus geen verstand van en het zet hem op het verkeerde been. Dat denken, die definitie van het object en onderzoek erover kan slechts metaforen bieden om gedrag te beschrijven. Die context is vooral de socio-culturele omgeving.

Psychologie is zelf betrokken. Het betekent dat *psychologische diagnostiek tegelijkertijd diagnostiek van de psychologie* is. Het kennisbestand van de psychologie en de activiteiten van diagnosticus en theoreticus/onderzoeker blijven niet buiten schot.

Het willen kennen en onderzoeken van de socio-culturele context van de cliënt vindt zijn oorsprong in de rationele en emotionele uitrusting van de mens. Rationaliteit leidt tot theoretische constructen en empirische toetsing over de aard en de gedragseffecten van de context. Emotionaliteit leidt tot verlangen naar inzicht in wat de context met een cliënt doet: stimulerend, een obstakel en modern: is die veilig. De context kan aanleiding zijn ongerustheid en onzekerheid over wat je kunt bereiken.

Wetenschappers en practici hebben nooit volledig toegang tot de fysische en sociale werkelijkheid. Kennis verschuift de horizon, verlegt de grens maar volledige kennis van objecten, verschijnselen en subjecten bestaat niet. Ze komt ook niet tot stand door integratiepogingen binnen en tussen wetenschappen.

Elke activiteit - dus ook waarnemen, kennen en onderzoeken van de socio-culturele context - is ingebed in het alledaagse leven. Onze geleefde ervaring is de basis van onze kennis met inbegrip van onszelf en mensen om ons heen: Merleau-Ponty (1945/1957) en zijn opvolger Piaget.

Wetenschap wordt door elites soms gebruikt om hun positie te behouden en privileges te beschermen. Het publiek wordt op afstand gezet terwijl het ziet dat wetenschappers het zelden eens zijn en er zich onder hen fraudeurs bevinden (Van Kolfshoten, 2012).

Er is een geloof dat het beoefenen van wetenschap is weggelegd voor de begaafden. Als publiek en politiek zien dat die begaafde deskundigen geen inzichten geven en problemen oplossen wordt de weldenkende burger gevraagd thema's te noemen en vragen te stellen waar onderzoekers zich over gaan buigen en antwoorden op geven.

Discussie op grond van argumenten is een onvermijdelijk onderdeel van wetenschappelijk werk. Als de psychologie een wetenschap is – en daar ben ik niet zo zeker van - hoort ook daar een dergelijke discussie thuis. Als ze geen wetenschap is maar informatieverzameling over gedrag en zijn context dan blijft die discussie ook nodig.

Wetenschappers kunnen ontsporen door zich in te stellen op het overwinnen van anderen en het behalen van succes door bijzaken-barok, dat wil zeggen door zich 'met overmaat aan geleerdheid en sluwheid te richten op kleine gebieden of maatschappelijke thema's, daarbij een vaardigheid ten toon spreidend die weinigen hen zullen verbeteren en waar geldig en vals en goed en *tactische* begrippen zijn' (vrij naar Menno ter Braak, cursief, jtl). Psychologiebeoefening heeft evenveel te maken met politiek als met het belangeloos verwerven van inzichten. De onderzoeksagenda en subsidies worden niet door intrigerende belangeloze vragen bepaald maar door belangen en lobby's van gevestigde groepen. En die sluiten graag aan bij *events*, evenals politici. Die worden immers door iedereen begrepen.

Het 19de eeuwse romantisch beeld van de wetenschapper is dat van de uitzonderlijk begaafde of van de briljante psycholoog die door je heen kijkt. Het cliché van transpiratie (95%) en inspiratie (5%) komt dichterbij wat er gebeurt in onderzoek en praktijk: respectievelijk het routineus uitvoeren van een gefinancierd project (*output*) plus het opschrijven volgens richtlijnen van het *Publication Manual* van de APA en het rapporteren over de cliënt volgens een protocol.

Wetenschappers zijn conservatief. Wat ze weten is kostbaar en moeizaam verworven. Een succesparadigma wordt niet gauw opgegeven. De VU wiskundige Meester (2014) voegt er aan toe dat sommige arrogant zijn en hun kennis en weten overschatten. Ze zien verschijnselen vanuit een tunnel duiden en duiden afwijkingen van hun visie als onwetenschappelijk. Het ging daarbij over onzekerheid in de evolutieleer. De onzekerheid werd opgevat als afwijzing van die leer met een opening naar een schepping en een schepper.

Psychologen vertellen wat het publiek en tijdschriftredacties willen horen en vermijden te zeggen wat deze niet wil horen. Gemakkelijk bij het publiek en redacties liggende thema's worden uitgewerkt, bijvoorbeeld man-vrouw verschillen, agressie, positieve psychologie, persoonlijke groei en ontwikkeling, genetische basis van gedrag, het lijden dat zich overal voordoet en de rol van hersenen voor begaafdheid en pathologie. Als onderzoeksgegevens afwijken van wat *Dass Man* - van het publiek tot de bestuurlijke elite vindt - valt er iets uit te leggen. Succes is niet verzekerd.

Psychologen kunnen het publiek en de bestuurlijke elite een spiegel voorhouden en aan de hand van gegevens tonen dat zij en hun de burgers niet het centrum van de wereld zijn, geen *tabula rasa*, niet rationeel of irrationeel, niet vrij of onvrij, niet gelijk of ongelijk, niet transparant voor elkaar, maar ook geen vreemden, niet onafhankelijk of afhankelijk en geen slaaf maar ook geen meester van de sociale context.

Psychologists go, where the money goes Dit uit zich in aansluiting bij modieuze thematieken, goed in het gehoor liggende theorievorming en methodologie. Een *kitchen and sink* typologie van psychologen met mijn voorkeur voor driedelingen is: de Opportunist: steeds een nieuw thema kiezen, dat het goed doet: van geleerde hulpeloosheid naar positieve psychologie, van Piaget naar *theory of mind*, naar agressie, naar..., de Monopolist: één eenvoudig populair thema kiezen en dat monopoliseren: bijvoorbeeld de *Big Five*, *Attachment*, Adoptie en Echtscheiding en de Bekeerling: van psychometricus naar persoonlijkheidspsycholoog of vice versa. Een bekering heeft iets moedigs vooral als je er niet mee op de TV komt.

Het is het moeilijk uit te maken of meta-analyses en meta-analyses van meta-analyses iets nieuws brengen of een eind maken aan eenzelfde type onderzoek, c.q. een vraag afdoende beantwoorden of een probleem oplossen. Wellicht is het slechts een superieure vorm van boekhouden. Is dit het westers ultieme geloof in de Zelfopenbaring van het Zijn? Meta-

analyses, *big data* en *data mining* zijn niettemin zinvol, al steunen ze op de empiristische veronderstelling: hoe meer onderzoek, hoe beter. Empirisch onderzoek ontuchtert en matigt hoge verwachtingen weliswaar maar geen enkel onderzoek kan zonder een gedisciplineerd geloof. Dat wil zeggen het kan niet buiten de empirie om bedachte theorieën, structuren en modellen, gecreëerde betekenissen in de hermeneutiek en analyse van vooronderstellingen over wat de wetenschap en de mens zijn en bewerkstelligen.

Er is een pikorde in de wetenschap. Deze zet de psychologie op afstand van de fysica, scheikunde, neurologie en biologie. Sociologie, antropologie, taalkunde en wijsbegeerte worden er onder geplaatst (Simonton, 2004, 2009). Binnen de psychologie is er eveneens een pikorde met functieleer aan de top en ontwikkelings- en klinische & persoonlijkheidspsychologie onderaan. Deze pikordes verhinderen om van een andere (sub)discipline te leren en te profiteren.

Onderscheidingen Om de diagnostiek van de cliënt te structuren worden drie niet willekeurige bronnen van theorie onderscheiden: impliciete alledaagse, expliciete theorievorming uit onze tekstboeken (de heersende paradigma's van Kuhn, 1962) en alternatieven voor expliciete theorievorming. Deze worden geordend in drie oriëntaties: individuele verschillen in intelligentie, cognitieve ontwikkeling en invloed van de (gemanipuleerde of natuurlijk gegeven) fysische en sociale context op kennen, denken en intelligentie. De drie dekken bijna alle theorieën in de tekstboeken. De sociale context is het verregaandst uitgewerkt in het (neo) behaviorisme. In de persoonsleer is de context prominent aanwezig in het ondertussen achterhaalde persoon-situatie debat. In de studie van intelligentie en cognitie is de context voeding die weliswaar noodzakelijk is, maar niet die cognitie vormgeeft (Piaget). Het neobehaviorisme heeft ook hier de omgeving binnengehaald in de studie van informatieverwerking van stimuli.

In dit boek staat de socio-culturele context van de cliënt centraal. Daarmee ga je buiten het direct waarneembare gedrag als functie van de persoon zelf staan. En toch word je geen socioloog, cultureel antropoloog of sociaal geograaf. Van die vakken heeft een diagnosticus immers geen verstand. Waarschijnlijk kan hij wel van de vak beoefenaars leren.

Beschrijven, voorspellen, verklaren/controleren en beslissen worden als doelen van diagnostiek geoormerkt. Hun succes hangt af van toegankelijkheid en helderheid van conceptuele analyses en empirische bevindingen, onder meer resultaten van meta-analyses en van het gezonde verstand, want sommige analyses vragen naar de bekende weg en andere zijn pseudo-empirisch (Smedslund, 2009).

Beschrijven is naast categoriseren - bijvoorbeeld zoals Linnaeus dat met planten deed en de DSM – ook het ontwerpen van een wiskundig geformuleerd model dat uit zijn aard intrinsiek klopt. Dat kan een doel op zich zijn. Deze voorkeur is terug te vinden bij psychometrici met hun modellen, functies en formules, maar ook bij structuralisten waar Piaget een voorbeeld van is. Van vertegenwoordigers van beide werk- en denkwijzen wordt verwacht dat ze een

brug naar observeerbaar gedrag slaan. Als dat niet zichtbaar gemaakt wordt is het elegant, maar zonder betekenis voor diagnostiek.

Verklaren gaat terug op de Griekse Pre-Socratici en Plato en Aristoteles. Het ging hen om een verklarend principe (oorsprong, *archè*), zodat alles opgenomen kon worden in een overkoepelend geheel of uit één bron oplichtte. Alles is daarbij vooral de waarneembare wereld. Het wordt wel getransponeerd naar de mens. Die bestaat immers ook uit atomen, is vooral water en later een conglomeraat van scheikundige elementen. Zo worden uiteenlopende zaken verklaard. Aristoteles wilde bijvoorbeeld met zijn principe van de gulden middenweg zowel evenwichtstoestanden bij natuurverschijnselen (harmonie der sferen) als politiek (zijn vorm van stadsstaat democratie) en ethiek (hoe het goede leven: *eudamonia* bereiken) verklaren. Bij diagnostiek als een doelgerichte activiteit komen beide als een *hybride* aan de orde: diagnostische kennis bestaat voor een deel uit categoriesystemen, structuren en formules én berust op empirische feiten en ervaringskennis (inter- en supervisie) én op diagnostische praktijken als observatie, experimentjes om gedrag te ontlokken aan de cliënt en het gebruik van een valide instrumentarium.

Standpunten De grenzen van voorspellen, verklaren/controleren en beslissen van en over gedragingen tekenen zich af als onderzoek voortgaat op de wijze waarop het nu vormgegeven is en gepubliceerd wordt. Dit standpunt wordt gemotiveerd en geïllustreerd met resultaten van meta-studies.

Gedragingen en sociale contexten zijn dynamisch en variabel. Bij het verkennen van grenzen van de impact van oorzaken en de hechtheid van samenhangen wordt nadruk gelegd op effectgroottes, betrouwbaarheidsintervallen, *power* van toetsen, *eye-balling* en gezond verstand.

Constatering De psychologie is rijk aan tweedelingen. Ik kies niet voor de een of de ander. Ze zijn gefabriceerd en uitgevonden, zoals lichaam versus geest (*mind-body*), theorie versus meten, persoon versus situatie, stabiliteit versus verandering, natuur versus cultuur, links versus rechts en genen versus omgeving.

Aarzeling Er is terughoudendheid om complexe protocollen, regels en statistische modellen te aanvaarden als veilige en vooral afdoende hulpen bij het diagnosticeren van de sociale en culturele context van de cliënt. Dit verwijst niet zozeer naar Piet Vroons slagzin: 'Hoe meer regels hoe meer vlegels' als wel naar het feit dat ze hun doel voorbij kunnen schieten, gegeven de beperkte informatieverwerkingscapaciteit en de natuurlijke werkwijze van de diagnosticus.

Er is schroom om correlaties tussen stimuli (context) en responsen (gedrag) uit experimentele en predictor-criterium studies te benutten als basis voor individuele voorspellingen, verklaringen, beslissingen en voor diagnose-behandeling-combinaties.

Aard van de tekst Deze bevat *geen recepten* voor afnemen van interviews en tests, het uitvoeren van interventies en het schrijven van psychologische rapporten. Ze is bedoeld als hulp bij een *rijke en voldoende beschrijving van het probleem/de vraag van de cliënt* zoals Simon dat voorstond en De Groot aanbevolen heeft. Daarnaast is de ecologische oriëntatie van Brunswik inspiratie en leidraad. Hij was zich bewust van de invloed van de waargenomen context. Het gaat hier om de 'oude' Simon. Hij verdedigde later dat intelligentie louter het manipuleren van abstracte symbolen is en zet de relatie met de biologische *wetware* en psychologische processen, de *software* tussen haakjes of denkt die niet nodig te hebben. De symbolen en structuren zijn bij hem geen metafoor. Ze zijn letterlijk bedoeld. En elke symbolische en formele structuur kan niet zonder semantische interpretatie in de psychologie (Searle, 1984).

Methoden en inhoud Methodologie gaat over het tegengaan van vertekeningen en het trekken van causale conclusies. Ze heeft daarnaast een epistemische dimensie nodig om het object van onderzoek, het gedrag van de cliënt, recht te doen. Er wordt naar gestreefd om een relatie tussen model, formule en iets buiten het model of de formule te verduidelijken. Waarheid, geldigheid en objectiviteit gaan over een relatie en dat is niet alleen de consensus tussen experts of die van een forum van weldenkende collega's. Zij sluit een contrafactisch streven in want die relatie, uitspraak, bewering over gedrag en het *waargenomen* gedrag is nooit volledig en sluitend gelegd. Als dat het geval was dan zouden wetenschap en onderzoek al lang voltooid zijn.

Er wordt naar gestreefd om naast aandacht voor individuele verschillen, ontwikkeling en sociale context te bespreken. In diagnostisch onderzoek, ook van de context overheerst de individuele verschillen oriëntatie. Dat betekent dat het meeste onderzoek verricht is naar verschillen in context (van stimuli tot gezinnen en tot interventies) en gepubliceerd is.

Het onderwerp van diagnostiek is het gedrag van de cliënt. Menselijk gedrag is onderwerp van elke wetenschap. Zonder de mens is er immers geen wetenschap. De mens en zijn gedragingen zijn bijgevolg intrinsiek een *go-between* tussen alle wetenschappen. Het risico om daarbij buiten je boekje te gaan is groot.

Aanleunen tegen andere vakken Fysica, scheikunde en biologie hebben een hogere status dan de psychologie. De identiteit van psychologen ligt minder vast dan die van fysici en medici. Meedeinend met de tijdgeest en zo nu en dan geconfronteerd met een identiteitscrisis richt de psycholoog zich soms op andere takken van wetenschap, bijvoorbeeld neuropsychologie en hersenonderzoek: het geloof in het DNA-maals als substituuat voor het hierna-maals. En, evenals bij religie gaat het daarbij niet zelden om belangen.

Verder doet zich in een poging gerespecteerd te worden een toewending voor naar beschrijving met behulp van formele en statistische modellen. Wiskunde is immers de exactheid en geldigheid zelf en staat hoog in de wetenschappelijke pikorde. Een aantal

psychologen zet zich af tegen losjes geformuleerde verklarende semantische theorieën en constructen. De modellen zijn waar. Ze kloppen op de wijze van regels van het schaakspel. En, bij een confrontatie met psychologische onderzoeksvragen lopen ze door hun complexiteit soms voor op de realiteit van de beschrijving van concrete gedragingen.

Sociologie, culturele antropologie en taalkunde gaan over groepsgedrag en culturele praktijken. Deze worden in de psychologie enigszins op afstand gezet. Ten onrechte want ze liggen niet zover van de psychologie af en formuleren mechanismen die er toe doen om het gedrag van de cliënt te begrijpen, beschrijven en verklaren.

Een *horizontal world view* wordt aanvaard (Van Dijk & Wilthagen, 2014). Deze steunt op Wittgenstein en James' werk waarin het hogerop zoeken door reductie, zoeken naar de kleinste eenheid en naar verborgen onder- en bovenliggende lagen secundair is aan de concrete beschrijving met behulp van voorbeelden. Wittgensteins opmerking: (1953, sec. 2 xiv): *The existence of experimental method makes us think we have the means of solving problems which trouble us; though problem and method pass one another by* heeft niets van zijn kracht verloren.

Psychologische mechanismen In deze tekst ligt de nadruk op de vraag/het probleem van de cliënt en op psychologische mechanismen en op constructen die zijn gedrag beschrijven, verklaren en voorspellen. Omdat je niet alles tegelijk kunt beperk ik me in dit boek tot de context waarin een gedrag plaatsvindt. Deze is van invloed op de *typical* en *maximum performance* van de cliënt.

Om concrete situaties voor ogen te houden wordt aangesloten bij Brunswiks representatieve ontwerpen voor onderzoek, bij Rorty's afwijzen van *foundationalism* en bij Smedslunds nadruk op culturele praktijken en de invloed van onmiddellijke situaties.

Vrijheid en begrenzing Onderzoekers en diagnostici mogen vrij analyseren, denken en theoretiseren. De vrijheid is er ook aan de methodologische zijde. Er rust niet bij voorbaat een taboe op intuïtieve, subjectieve of kwalitatieve benaderingen naast de experimentele en correlatieve methoden. Dit heeft zin zolang de practicus niet verdwaalt in vertalingen in de vorm van reducties, verborgen mechanismen, producten van neurale activiteiten, herenscans, kleinste eenheden en veronderstelde hogere mentale bewustzijnstoestanden. Dit leidt tot een *Lost in translation*, zoals in de film waar de twee congresgangers, de acteurs Bill Murray en Scarlett Johansson, niets verstaan van de lezingen in het Japans en maar met elkaar gaan praten, zoals studenten bij hoorcolleges. De verticale metafoer van het dieper en hoger zoeken bevat als iedere metafoer - ook de horizontale - het risico *of holding us captive* (Wittgenstein, 1953, Sectie 115). Een open, eclecticische houding past bij diagnostisch werk en omdat de diagnosticus zélf een rol in speelt in de diagnose is inter- en supervisie nodig.

Wat betekent psychologie voor diagnose van de omgeving Ze is hofleverancier van theorieën, methoden en geldigheidscriteria voor diagnostische uitspraken over socio-culturele context. Vooruitgang of stagnatie in diagnostiek hangen samen met ontwikkelingen in de psychologie. Is er na Watson, William James, Skinner, Freud, Piaget, Spearman, Newell, Simon, Tversky en Kahneman en in Nederland na Strasser, Linschoten, Kouwer, De Groot en vele anderen iets nieuws te verwachten? Komt er een doorbraak, een andere kijk die ons dichterbij begrijpen/verklaren van het gedrag van de cliënt of een nieuw en belangrijk facet van zijn gedrag en zijn context aan het licht brengt? Kan er originaliteit verwacht worden op een gebied dat zo breed is en waar alle mogelijke standpunten, voorkeuren en temperamenten al lang en vaak beschreven en vertoond zijn en iedere zogenoemde nieuwe gedachte meteen in een vertrouwde categorie ondergebracht kan worden? Of doen er zich subtiele, bijna onopgemerkte verschuivingen voor, zoals met de PC en het internet? En, als het zich voordoet, wordt het dan opgemerkt? Of gaat het ermee als met de klokkenluider: hij wordt niet gehoord en als hij wel aanhoord wordt, belandt hij op dood spoor of wordt buitengezet?

Diagnostiek heeft robuuste bevindingen en resultaten nodig om het gedrag van de cliënt te kunnen voorspellen & controleren en recht te doen. Meta-studies beloven zulke bevindingen te bieden maar laten bescheiden tot gemiddelde waarden en grote variabiliteit zien: r capaciteiten - werkprestaties tussen .15 en .65, predictieve validiteit van tests: r tussen de .02 en .75 en sekseverschillen in schoolprestaties: d -waarden tussen -0,30 tot 0,17. Dat duidt op het steekproef-, lokaal en contextgebonden zijn van resultaten. De recente replicatiecrisis is er altijd geweest, zie de varianties van d - en r - waarden in iedere meta-studie.

Literatuur Geraadpleegde literatuur en vermelde studies zijn noodzakelijkerwijs een selectie. Ze zijn zo gekozen dat kennis nemen daarvan in staat stelt specifieke onderwerpen uit te diepen. Omdat tijdschriften elektronisch toegankelijk zijn is dat te verwezenlijken. Als begrippen en namen niet bekend klinken zijn ze te vinden via zoekmachines. Opsomming van empirische onderzoeken uit de literatuur is droge kost. Ze is bedoeld als voorbeeld, illustratie van bevindingen en is genummerd en apart gezet. Naast klassieke studies wordt recent onderzoek vermeld met voorkeur voor meta-studies. Recent onderzoek toont gesofisticeerde analyses maar ze zijn bijna nooit aanleiding om oude conclusies te herzien. Na opsomming van empirisch onderzoek volgt een conclusie. Er is naar tegenvoorbeelden gezocht. Als ze gevonden zijn, worden ze vermeld.

Lezen en schrijven Elk boek is, zoals Plato (4de eeuw *Before Common Era*: BCE) zei een *farmacon*, dat wil zeggen zowel een medicijn tegen het vergeten als een gif voor het geheugen en het kennen. Elke lezer loopt het risico ontgift te moeten worden na lezing van welke tekst dan ook. Je kunt een tekst op verschillende manieren lezen. Een is zoeken naar eigen thema's en vaststellen of die er niet of onjuist in staan. 'Ik word niet/verkeerd

geciteerd'. Een grondslagen zoekende tekst wordt nauwelijks gelezen. Onderzoekers zijn immers op precies te omschrijven onderwerpen uit en bewerken ze in brokjes: *least publishable units*. Een collega zei eens onderzoek doen is als een blind paard op je doel afgaan. Verder wordt originaliteit wordt betwist: 'Dat heb ik al eerder verteld in mijn artikel van 10 jaar geleden'. 'Waar heb ik dat eerder gehoord'. Een tweede is nagaan of het waar of juist wat er staat. Dat is moeilijk in de psychologie. Daar geldt eerder hermeneutiek dan waar/juist versus onwaar/vals. Het betreft ontdekken en verbreden van betekenis en zin. Wat is de boodschap? Een derde is retorisch lezen: de argumentatiestructuur ontrafelen. Het schrijven van een boek is pretentius en dit bevat ook nog eens geen nieuwe inzichten en is niet oorspronkelijk. Het brengt iets bijeen van wat de psychologie te bieden heeft voor de diagnostiek van de geleefde context van de cliënt. De pretentie is dat bestaande kennis en methoden bijeengezet, uitgelegd en geëvalueerd worden. Theorie en onderzoek worden geordend: drie elementen, die bronnen en drie oriëntaties.

Psychologisch onderzoek Er wordt geen poging gedaan om de overmaat aan onderzoek en theorie te verzoenen of te integreren. Ze krijgen afzonderlijk plaats en aandacht. Combinaties leiden mijns inziens tot onvruchtbare hybriden, *muddy dichotomies*. Je mag en kunt betwijfelen of psychologie een wetenschap is. Ze bevat misschien slechts informatie over samenhangen tussen gedragingen onderling en over oorzaken uit sociale en fysieke context op gedrag. Wetenschappelijke tijdschriften zijn in dat geval dagbladen, *journals* en onderzoekers *journalists*. Ze bevatten informatie, geen kennis of inzicht, laat staan dat ze wetten opleveren in de Newtoniaanse zin. Deze twijfel wordt toegelaten want misschien geldt dat voor de psychologie. Er wordt alleen geprobeerd een stap verder te komen. Er is een kennisbestand en dat zinvolle informatie, feiten over de context van de cliënt op een rij zet.

Zonder als diagnosticus bescheiden hoeven te zijn over het vak - het is wat het is - leiden theorie en onderzoeksresultaten tot een bescheiden houding over wat beschreven, verklaard en voorspeld wordt over het gedrag van de cliënt.

Persona van de diagnosticus Een archetypisch beeld van een diagnosticus - dat wil zeggen zijn drijfveren en karakter - ziet er in deze tekst zo uit. Hij biedt geen wetten, waarheden, dogma's en geen nieuwe apparaten of technieken. Hij toont relativiseringsvermogen en een door het kennisbestand van de psychologie getemde verbeelding over het kennen van de context van de cliënt. Hij is niet in eerste instantie degene die problemen oplost, onderzoeksgeld binnenhaalt of een onderzoeksbedrijf opzet en runt. Hij is probleem-, niet oplossingsgericht. In dit boek wordt in problemen en niet in oplossingen gedacht. Het is niet gericht op hulpverleners. Het wil de vorming van een *rich and sufficient description of the problem field* bevorderen. Dat *field* verwijst naar de ecologische structuur waarin een individuele vraag of probleem is ingebed. Het doel is het midden te houden tussen het Hegeliaanse *Dass Wahre ist das Ganze* en het reductionisme van het behaviorisme,

neurologisme, empirisch-analytisch methodologisme, staticisme, monotheorisme en beperking tot één psychologische thema of één methodische invalshoek.

Het midden houden, maat houden is één van de vier Aristotelische deugden. Ze kwamen in de Middeleeuwen meestal aan de orde bij begrafenissen, nu bij afstudeerpraatjes, feestjes en begrafenissen en daar hebben we de *Big Five* voor. De vier passen op diagnostiek van de cliënt: matigheid, verstandigheid/voorzichtigheid, dapperheid/sterkte en rechtvaardigheid. Met het wijzen op deugdzaamheid is het uitkijken, want deugden wordt door niets zozeer onderuitgehaald als door de saaiheid van haar pleitbezorgers.

Psychologische diagnostiek is een bezigheid *sui generis*. Daarmee bedoel ik dat de diagnosticus zelf zijn weg moet zoeken. Dat wil niet zeggen dat hij autonoom is, want diagnostiek staat in relatie tot het kennisbestand van de psychologie, de cultuur en de samenleving. Haar rol en bijdrage worden steeds opnieuw uitgevonden. Recent staat *valorisatie* in de aandacht. Wat draagt ze bij aan analyse van vragen en problemen in de samenleving?

Dit boekje is niet om na te volgen of te repliceren, maar om eigen te maken, kritisch te evalueren en te valoriseren om terminologisch bij de tijd te zijn. Elke tekst, protocol, model, empirisch resultaat wordt rammelende ballast, dood gewicht als het niet wakker gelezen en getoetst wordt door een geïnteresseerde, gemotiveerde en onafhankelijke lezer.

Leeswijzer

Ordering van de tekst Elk onderwerp is gemarkeerd door twee nummers: het eerste duidt het hoofdstuk aan en het tweede de sectie. De secties bevatten subthema's die cursief gedrukt zijn. Elke sectie wordt afgesloten met een Samenvatting en conclusie. Voorbeelden van empirische studies zijn genummerd. Als er tegenvoorbeelden gevonden zijn worden ze vermeld. Bovendien wordt de variantie van de uitkomsten van vergelijkbare studies vermeld. Elk hoofdstuk eindigt met Reflectie en evaluatie. Reflectiviteit houdt in dat de ambigue, gefragmenteerde en betwistbare aard van psychologische kennis wordt erkend met inachtneming van feiten en aannemelijke interpretaties. Het houdt ook in dat er multiple perspectieven op gedrag zijn en er verschillende constructen geldig zijn om die te beschrijven. Er wordt gelet op de positie die een onderzoeker inneemt. Is hij lid van een groep met bepaalde praktijken? Dit beïnvloedt zijn waarneming en begrip van gedragsverschijnselen. Evaluatie verwijst naar een oordeel over de kwaliteit van de constructen en kennis: wat is bereikt, zijn pretenties waargemaakt, worden bevindingen realistisch weergegeven? Aan het eind van de hoofdstukken worden *Onderwerpen* vermeld die als subjectindex gelezen kunnen worden.

Geen glossary Psychologische constructen liggen niet vast. De Wittgenstein van *Philosophical Investigations* (1953) beweert dat definities in de psychologie niet veel verhelderen omdat ze betekenis krijgen in een context. De sinoloog Schipper (1988, p. 13) noemde het ontbreken van definities kenmerkend voor de open leer van het Chinese Taoïsme. Heideggers *Sein und Zeit* (1927/1962) kan gelezen worden als een kruistocht tegen de solide definities van het Zijn door de christelijke filosofische traditie. Het ernstig nemen van deze standpunten houdt in dat ik er niet naar streef de diagnosticus definitieve constructen aan te praten.

Boxen Er zijn boxen tussen de tekst gevoegd in een kleinere letter. Deze vermelden achtergronden, debatten en controversen en bevatten ook idiosyncratische gezichtspunten op een psychologisch of maatschappelijk verschijnsel.

Referenties De vele literatuur kan nooit recht gedaan worden. De referenties zijn bedoeld als vindplaats. Er wordt vanuit gegaan dat de lezer toegang heeft tot elektronische tijdschriften. Voor niet onmiddellijk inzichtelijke begrippen zijn er de zoekmachines.

Voorkennis Er wordt bij de lezer een actieve kennis van methodologie, psychologische theorievorming, psychometrie en statistiek op BA niveau verondersteld.

Doelgroep en Doel

Dit boek is bestemd voor docenten en studenten BA en MA psychologie en pedagogiek en HBO toegepaste psychologie. Het is ook bedoeld voor practici en GZ psychologen die enerzijds het aan de leiband een model of protocol lopen waarderen als het verstrekken van duidelijkheid hoe het moet, maar anderzijds willen reflecteren op voorschriften die ze soms ontoereikend achten voor hun beroepsuitoefening. De tekst is ook bestemd voor leken die psychologische diagnostiek van de sociale context kritisch willen volgen. Er is een hoofdstuk

gewijd aan het 'leken'oordeel en -inzicht in de (sociale) context. Niet gearticuleerde kennis en beweringen kunnen op het internet gecheckt worden.

Het *doel* is het bevorderen van een zoektocht naar de grondslagen voor diagnostiek van ons gedrag en de activiteit van het diagnosticeren. Er wordt een reflectieve houding aangemoedigd: denk na en kijk uit, voor je springt. Er worden geen praktische handvatten aangereikt die voorschrijven wat een diagnosticus moet doen in de vorm van diagnose-behandel-combinaties (DBC's). Daar zijn andere en betere teksten voor van bijvoorbeeld van Witteman et al. (2014) en De Bruyn et al. (2015).

Vooruitblik

Eerder heb ik aannemelijk gemaakt (ter Laak 2011, 2015) dat psychologische diagnostiek heeft *geen* eigen en/of specifiek gedragsdomein (materieel object) en geen eigen gezichtspunt op gedrag (formeel object) heeft. Daarin wijkt ze af van de subdisciplines in de psychologie. Ze gaat in beginsel over *elk* gedrag en ontleent *ad hoc* aan het kennisbestand van de psychologie al mogelijke theorieën, methoden en empirische bevindingen. Ze is uit zichzelf onbepaald. Een organisatorisch gevolg daarvan is dat ze niet ingebed is in de structuur van een faculteit, afdeling of vakgroep. Niettemin wordt diagnostiek binnen vrijwel alle afdelingen van de psychologie en pedagogiek faculteiten bedreven en in de praktijk van de gezondheids-, onderwijs- en organisatiepsychologie en de pedagogiek.

In Nederlandse handboeken over diagnostiek wordt gesuggereerd dat de diagnose en het diagnostisch proces zo vormgegeven zijn dat zij de toets van de wetenschappelijke kritiek kunnen doorstaan. Witteman et al. (2014) beschrijven de diagnostische stappen die

'...een leidraad voor het uitvoeren van psychodiagnostisch onderzoek in de praktijk bieden; ...inzicht geven in hoe verschillende stappen in het psychodiagnostisch onderzoek op een goede manier uitgevoerd kunnen worden' (onderlijning jtl).

De Bruyn et al. (2015) maken een handleiding, een praktijkleer die laat zien...

'dat diagnostische besluitvorming in de praktijk op een wetenschappelijk-professioneel verantwoorde wijze kan worden doorlopen' (p. 18) (onderlijning jtl).

Als *caveat* wijzen laatstgenoemde auteurs weliswaar de beperkingen van het kennisbestand van de psychologie. Niettemin leidt het volgen van het prescriptieve model van de diagnostische cyclus bij hen tot wetenschappelijk en professioneel verantwoord diagnosticeren.

In deze tekst doe ik *een stap terug* en werk uit wat de psychologische diagnose van de omgeving van de cliënt aan het kennisbestand van de psychologie kan ontleen om zijn kennen, presteren en sociale aanpassing te beschrijven. Hoe kan die kennis benut worden voor de diagnose van zijn vraag/probleem. Ik vraag me ook af wat de cliënt erop kan zeggen. Hij is mondig en praat terug.

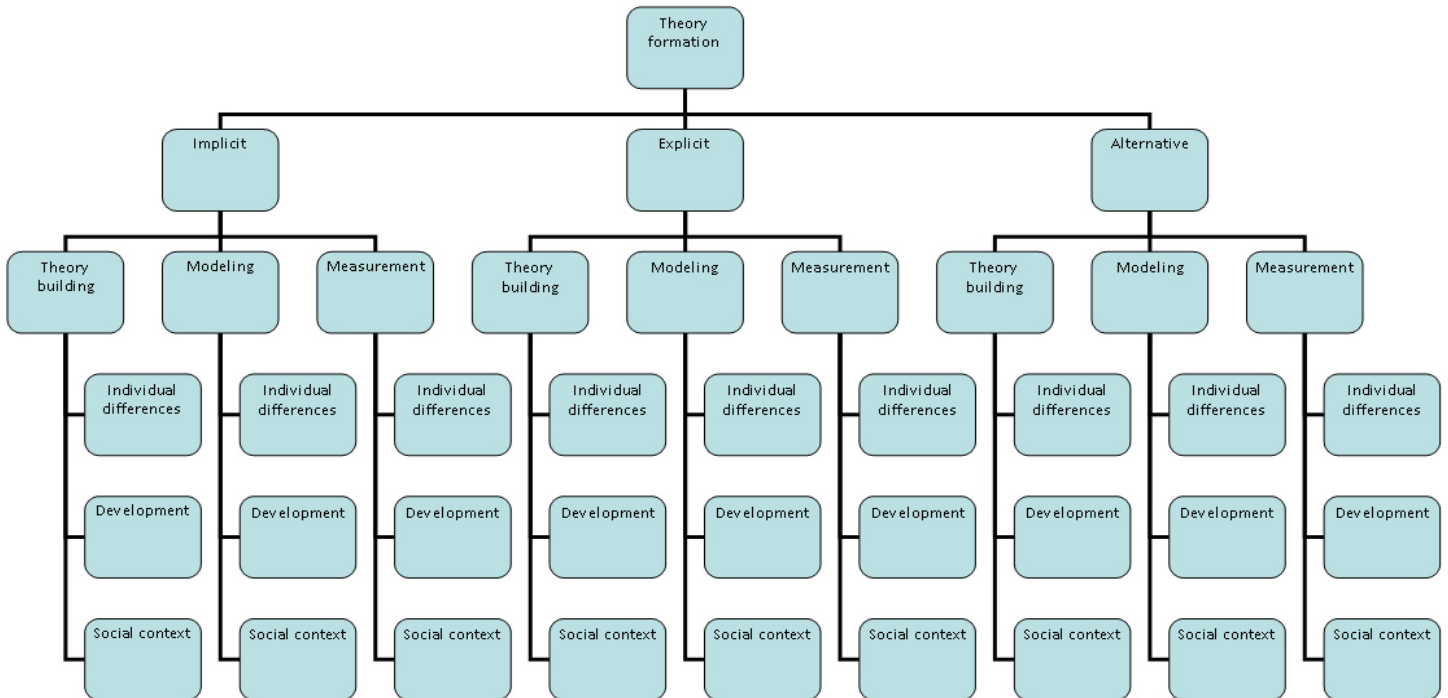
Hoofdstuk I gaat over geschiedenis en inhoud van opvattingen over de fysische en sociale context. Hoofdstuk II betreft de impliciete en alternatieve *beliefs* en expliciete theorie over de context van de cliënt. Alternatieve opvattingen over de omgeving zijn niet in psychologische tekstboeken te vinden. Hoofdstuk III behandelt een deel van de correlaties tussen aspecten van de fysische en natuurlijke contexten en sociale aanpassing en prestaties. Hoofdstuk IV is ingeruimd voor de relaties tussen de culturele context en sociale aanpassing en prestaties. In hoofdstuk V wordt ingegaan op het operationalisatie en meting van contexten en op het instrumentarium.

Diagnose van uw fysische en sociale omgeving

Wat biedt het kennisbestand van de psychologie om uw fysische en sociale context te beschrijven? Wat is hun invloed op uw persoonlijkheid, intelligentie en cognitie?

Het beschrijven, analyseren en diagnosticeren van de fysische omgeving is een thema van architecten van de bebouwde omgeving, sociaal geografen, ontwerpers, landschapsarchitecten en omgevingspsychologen. Hun studies zijn onder meer gericht op het analyseren en verbeteren van de leefomgeving, bijvoorbeeld door verrommeling aan de snelwegen te beperken, aanleg van parken en speelplaatsen en het creëren van een veilige, functionele, mooie en schone omgeving. Het bestuderen van de sociale context is een onderwerp voor psychologen, sociologen en antropologen. Bij psychologen is de eerste reflex om bij een vraag/probleem het gedrag van de persoon zelf te onderzoeken. Ze zijn in die zin antropocentrisch. Niettemin is elke omschrijving van de persoon meteen een beschrijving van de omgeving. Voor de behaviorist is de omgeving exact gedefinieerd als een verzameling identificeerbare fysische stimuli die geconditioneerd kan worden aan bestaande responsen. Stimuli fungeren als reinforcement om bestaand gedrag te versterken of nieuw gedrag aan te leren door shaping. De stimulus-respons combinaties ontstaan en houden niet alleen stand op basis van fysiologische behoeften maar ook op grond van aandacht van soortgenoten. Sociale situaties of contexten die we in het dagelijks leven tegenkomen, waarin we ons aantreffen zijn complexe 'stimuli' en bevatten interacties tussen personen, bijvoorbeeld moeder en kind, broers en zussen, gezin en sluiten buurt, school, district, stad en zelfs (sub)cultuur in. Naast deze natuurlijke contexten zijn er gemaakte, samengestelde, ontworpen, gefabriceerde, contrived contexten, zoals programma's, therapieën en interventies. Het observeren, beschrijven en analyseren van de omgeving van de cliënt is een deel van de taak van de diagnosticus. Zijn vraag of probleem is immers niet puur in de cliënt gelokaliseerd. Hij maakt deel uit van een sociale gemeenschap. Het ontbreken van steun van de sociale context kan een deel van het probleem zijn. Figuur 1 bevat het schema dat gehanteerd wordt bij de behandeling van de context van de cliënt.

Assessment of the client's question

Figuur 1: Elementen en oriëntaties bij het diagnosticeren van de omgeving van de cliënt. *Modeling* sluit hier operationaliseren, dat wil zeggen het empirisch specificeren van psychologische constructen en het meten daarvan in. Dat had misschien beter afzonderlijk omschreven kunnen worden. Het laatste resulteert in categorieën, schalen of een aantal factoren. Meten verwijst hier zowel naar de producten als naar de meetoperatie zelf. Er wordt hier ook instrumentatie, meestal tests en vragenlijsten onder gerekend.

I Het bepalen van de kenmerken van de fysische en sociale omgeving door de tijd heen

Ieder leeft en woont in een fysische en sociale omgeving. Deze natuurlijke habitat, deze niche is zo vanzelfsprekend dat je er gemakkelijk aan voorbijgaat. Er is niettemin geen wezen zonder omgeving. Het is een oer evidentie dat we ons hier en nu en op een plek, plaats bevinden te midden van andere mensen. Hoe is de omgeving geconceptualiseerd voor er een discipline als psychologie was en hoe gedurende haar geschiedenis? Ontdekken psychologen de omgeving het laatst zoals de vissen het water? Een definitie van de persoon is er tegelijkertijd een van de omgeving. Niemand kan immers een persoon bedenken die niet op een plaats, hier en nu, en samen met anderen is. De context wordt bij de bespreking van persoon en intelligentie/cognitie van de cliënt vaak spontaan opgevat als oorzaak of correlaat van individuele verschillen en ontwikkeling van typerend gedrag en prestaties.

In dit hoofdstuk is de omgeving zelf het onderwerp. Zij verdient apart bespreking onder meer omdat het gedrag van een cliënt gemakkelijk aan zijn biologische en psychologische disposities wordt toegeschreven en de sociale en fysische situaties waarin hij verkeert veronachtzaamd worden. Shinn en Toohey (2003) noemden dit de 'context minimization error'. Loughin et al. (2011) waarschuwen voor 'overpsychologism'. Ze bedoelen daarmee dat we gedrag verklaren vanuit de psychologie van de persoon zelf. Het Aristotelische maat houden geldt hier. Diagnostiek van de cliënt vraagt om het vinden van een balans tussen de input van kenmerken van het organisme, de persoon zelf, zijn natural habitat en de gefabriceerde en natuurlijke omgeving waarin hij leeft.

Iedereen leeft in een fysische omgeving van objecten, verschijnselen en gebeurtenissen. Het gedrag van een persoon in een omgeving is vaak georganiseerd aan de hand van een doel dat daar bereikt kan worden, bijvoorbeeld het zodanig kennen van de fysische omgeving dat er geen ongelukken gebeuren of je je er aangenaam kunt verpozen. De omgeving heeft met andere woorden eigenschappen waarvan we effecten of gevolgen willen vermijden of benutten. De persoon met zijn biologische uitrusting, zijn typerend gedrag, intelligentie en cognitie is aangepast aan de structuur van de fysische en sociale omgeving, anders zou hij niet overleven. Daarnaast is hij in staat om de omgeving voor een deel naar zijn hand te zetten. Hij kan zich 'thuis voelen in een omgeving': '...domweg gelukkig in de Dapperstraat...' zei de dichter Bloem. Deze kenmerken van de omgeving worden door iedereen erkend, van persoonlijkheids- en sociaalpsychologen, psychometrici, Piagetianen tot onderzoekers van informatieverwerking. Ze verschillen echter in conceptualisering van omgeving, de gewichten die ze aan omgeving en persoon toekennen bij de verklaring van het gedrag en in de manier waarop ze de relatie tussen persoon en omgeving uitwerken.

1. Geschiedenis van westerse omgevingsbegrippen

In deze sectie wordt met zevenmijlslaarzen door de geschiedenis gelopen om enkele opvattingen over de omgeving te beschrijven. Pas in de 19de eeuw wordt de psychologie tot wetenschap gepromoveerd en kan ze er niet omheen om een opvatting over de omgeving te formuleren. Waarnemingspsychologen waren voorlopers in het beschrijven van de relatie tussen een geldige waarneming en de objecten en gebeurtenissen in de buitenwereld. Dit is voortgezet in de 20ste eeuw. Vervolgens wordt nagegaan wat de 20ste eeuwse psychologie biedt om de omgeving in kaart te brengen en de relatie met gedrag te beschrijven. Ten slotte wordt stilgestaan bij de wijzen waarop de (causale) relatie tussen gedrag en omgeving geconceptualiseerd en onderzocht wordt.

De geschiedenis van het westerse denken over de omgeving begint voor ons in geschriften bij de Grieken omdat we van hen de eerste documenten hebben. Dit danken we mede aan de Arabier Averroës die de Griekse geschriften en de Bijbel in de Middeleeuwen opnieuw onder de aandacht bracht. De eerste Griekse (Atheense) denkers waren natuurfilosofen (Störig, 2002). Ze waren geïnteresseerd in de fysische omgeving vooral in hemellichamen. Wat is de kern van de stoffelijke werkelijkheid en hoe is die samengesteld? Wat is het dragende, verklarende principe: het archè?

Griekse natuurfilosofen Volgens Demokritos (6de eeuw BCE) is al wat is opgebouwd uit atomen, zowel de stoffelijke werkelijkheid als levende wezens inclusief de mens. De ziel verschilde wel wat. Ze was samengesteld uit de mooiste en gladste atomen. Er is echter geen fundamenteel onderscheid tussen mens en stoffelijke werkelijkheid. Alle wetten die gelden voor de fysische werkelijkheid, gelden ook voor de mens. Hij is de eerste materialistische filosoof want bewustzijn en materie verschillen niet categorisch. Moderne fysici, bijvoorbeeld de Nederlandse Nobelprijswinnaar voor natuurkunde, Gerard 't Hooft (2002, 2013) en moderne neurologen zijn dat waarschijnlijk uiteindelijk wel met hem eens, ofschoon 't Hooft zich buiten een dergelijk debat houdt.

De kenner werd door *Plato* (4^e eeuw BCE) van de omgeving gescheiden. Hij had een beperkte blik op de werkelijkheid door zijn gebrekkige herinnering van en aan de Ideeën van het Ene, Ware, Goede en Schone. De fysische omgeving bood slechts een schaduw van die Ideeën. We leven in een grot met veel dimlicht en zien alleen schaduwen van objecten en mensen. Zijn opvolgers aan de Atheense Academie begonnen, Plato indachtig, een langdurige sceptische traditie. Dit kennen van slechts schaduwen werd door het christendom omarmd. De mens leeft in een donkere, niet transparante wereld. Hij kan alleen licht verwerven door het geloof: het licht in die donkere wereld. Hij kan geen staat maken op zijn eigen kennis van de wereld of terugvallen op de verhalen van autoriteiten, tenzij ze boodschappers van God zijn, maar er zijn ook valse profeten. Houd dat allemaal maar eens uit elkaar. De fysische omgeving is een tijdelijk verblijf: het aards tranendal, een tussenstation naar de eeuwige verblijfplaats. Plato zette zich af tegen de sofistieke traditie die de feilbaarheid van het kennen benadrukte de mens als maat van alle dingen

bestempelde. Hij introduceerde een langdurige en hardnekkige scheiding tussen het Ik, Mij en het Niet Ik, Niet Mij, tussen lichaam en geest, tussen theorie, idee en waargenomen werkelijkheid.

Aristoteles (4de eeuw BCE) vertrouwde op het actieve verstand en op een *detached* en nuchtere waarneming. Deze halen de kern uit de dingen die zich in wisselende en soms verwarrende gedaanten aan ons voordoen. Hij onderscheidde twee principes: materie (stof) en vorm (geest). Materie is chaos en leegte maar dit ruwe materiaal is tegelijkertijd het potentieel voor kosmos: iets dat ordening en harmonie vertoont. De Grieken bewonderden het uitspansel en hielden zich graag met sterrenkunde bezig. Vorm is het principe van orde. Als iemand doodgaat, verlaat de orde, de ziel, de vorm het lichaam: de stof. Deze stof keert terug naar de potentie van de materie. Alle levende wezens hebben een ziel want ze bewegen uit zichzelf en tonen orde. De fysische werkelijkheid heeft bij Aristoteles een duidelijke status en vervult een functie. Het Ik en het Niet Ik zijn verbonden als vorm en stof en zijn tot elkaar veroordeeld. Thomas van Aquino (13de eeuw) combineerde Plato, Aristoteles, Augustinus, Avicenna en Averroës in een christelijke theologie die tot nu bestudeerd en uitgelegd wordt. Na hem was er lange tijd nauwelijks vernieuwing in het denken: de kerkvaders na Thomas behandelden geen interessante thema's. Descartes wilde daar iets aan doen.

Descartes (16de eeuw) heeft het westers denken over persoon en omgeving radicaal beïnvloed. De fysische wereld wordt gescheiden van de ziel, het bewustzijn. De wereld is bepaald door lengte, breedte, hoogte en beweging. Het meten van objecten met behulp van de wiskunde moet ons leren wat de fysische omgeving werkelijk is. De werkelijkheid zag hij opgebouwd uit kleine deeltjes. Het menselijk bewustzijn staat los van de wereld: de twee zijn wezensvreemd. Dit creëert het probleem of en hoe we de wereld kunnen kennen. Hij ging op zoek naar een *zeker weten*, een werkelijk kennen en vond dat via de methodische twijfel: 'ik denk, dus ik ben'. Voor het kennen zijn we aangewezen op ingeboren ideeën. Deze corresponderen met kenmerken van de fysische werkelijkheid, bijvoorbeeld uitgebreidheid: objecten en (hemel)lichamen zijn gekenmerkt door lengte, breedte en hoogte. De uitdrukking 'meten is weten' is door hem - na Pythagoras - opnieuw uitgevonden en inhoud gegeven. De zekerheid werd in het verstand, in het bewustzijn gevonden. Descartes is de vader van een nieuwe filosofie want hij schrok van de meningsverschillen tussen filosofen na Thomas van Aquino en ergerde zich aan hun onbeduidende vragen. Descartes heeft het Ik en het Niet-Ik strikt gescheiden en voor de tweedeling lichaam-geest gezorgd die de westerse filosofie tot heden bezighoudt. De huidige psychologie vertoont er nog steeds de sporen van in haar rationalistische kenhouding.

Britse empiristen (Hobbes, Locke en Hume, 17de en 18de eeuw) hebben vertrouwen in de zintuiglijke waarneming van de fysische en sociale wereld. Onze waarneming weerspiegelt immers min of meer getrouw verschijnselen, objecten en mensen. De zintuiglijke ervaring is de echte, betrouwbare bron van onze kennis over de werkelijkheid. De losse waarnemingen

worden verbonden door *laws of association* en leiden tot *ideas*. Dat zijn composities van waarnemingen over de wereld en de mens. Onze zintuigen zijn de toegang tot de wereld en bieden ons een valide beeld van de omgeving. De Britse filosofen zien de zintuigen: het Ik als de valide toegang tot het Ik en het Niet Ik.

Kant Het thema van de oorsprong en de grenzen van onze kennis kreeg een nieuwe impuls door *Kant* (18de eeuw). Hij probeerde het Franse rationalisme van Descartes te combineren met het Engelse empirisme van Locke en Hume. Hij stelde, staand in de Duitse rationalistische en verlichte traditie, de publicatie van zijn hoofdwerk *Kritik der reinen Vernunft* geruime tijd uit omdat hij kennis had genomen van het Brits empirisme. Hij wilde het empirisme verzoenen met het Frans/Duitse rationalisme/idealisme. De ingeboren ideeën verwezen naar de inbreng van de kenner in de vorm van synthetische oordelen *apriori* van ruimte, tijd en causaliteit. Causaliteit speelt in het experiment van de empirisch-analytische kenhouding een centrale rol. We kunnen aantonen dat A de oorzaak is van B, na A gemanipuleerd te hebben en de gevolgen op B vastgesteld te hebben. Kant zag dat zo: we *moeten*, of we willen of niet, objecten en gebeurtenissen, *apriori*, oorzakelijk verbinden. De *aposteriori* waarneming leidt tot nieuwe kennis over eigenschappen van de werkelijkheid: de werkelijkheid buiten ons heeft een inbreng. Dat wordt uitgedrukt met behulp van synthetische oordelen *aposteriori*. De kern, het wezen van de dingen dat bij Aristoteles en Thomas van Aquino nog gezien en begrepen kon worden is nu onbereikbaar. Volgens Kant kunnen we het *Ding an sich* niet kennen en daarmee staat hij dicht bij Plato.

Na Kant is geprobeerd om het Cartesiaanse dualisme te overwinnen. Dat blijkt niet eenvoudig want telkens komt het in een of andere gedaante terug. Een voorbeeld is Sartre (1943) onderscheid tussen het bewustzijn dat transparant is voor zichzelf en de objecten die verpletterd liggen op zichzelf. Ze zijn ondoordringbaar. Dit leidt volgens hem tot de ervaring van zinloosheid en walging. Gelijktijdig met Sartre werkte de Franse filosoof Maurice Merleau-Ponty (1945, Engelse vertaling 1958, 1962; er is een Nederlandse vertaling: *Filosofie van de Waarneming*) de verhouding object-subject, kenner-gekende uit als lichaam-subject: *corps-sujet*. Ons lichaam is weliswaar cartesiaanse uitgebreidheid, een object maar *tegelijktijd* subject. Hij bedoelt daarmee dat ik al op onbewust of voorbewust niveau drager en maker van betekenis en zin ben. Hij werkte dit onder meer uit aan de hand van de menselijke seksualiteit: daar waar lichaam en geest elkaar versterken, één zijn; soms, af en toe. De schrijver Jan Wolkers maakte er een seriële ordening van: ‘...wat in het vlees’ (*res extensa*) ‘begonnen wordt, wordt in de geest’ (*res cogitans*) ‘beëindigd, voltooid...’.

Darwin (1809-1882) staat enigszins los van de filosofische discussie van zijn tijd. Hij is van belang voor de psychologie, vooral met betrekking tot de aard en ontwikkeling van de mens. Hij veranderde de kijk op de relatie tussen mens en omgeving na Descartes radicaal. Levende wezens zijn niet geschapen, het gaat niet over ingeboren ideeën, maar zijn toevallig: contingent. Ze zijn een stap in een evolutionair proces van bacterie naar menselijk wezen. Evolutie en ontwikkeling zijn neutraal. Je kunt niet spreken van vooruitgang.

Levende wezens dragen genen over, erfelijke eigenschappen en bezitten een grote voortplantingscapaciteit. Dat veroorzaakt een gevecht om het voortbestaan waarin de beter aan de omgeving aangepaste exemplaren van een soort overleven. Deze overlevers vertonen organisme-omgeving *fit*. Dat betekent niet dat ze het sterkst of grootst zijn. Het gaat Darwin niet om het recht van de sterkste. De alfamannetjes bij apen zijn bijvoorbeeld niet altijd de grootste, maar soms de handigste in sociaal opzicht; ze sussen bijvoorbeeld ruzies. Bij Darwin is er een delicate verhouding tussen het organisme, andere levende wezens en de fysische wereld. Hij is geen dualist want hij had geen apart, niet-materieel principe nodig om het bestaan van leven en verschillende soorten te verklaren. Het Ik of Mij komt gradueel uit het Niet Ik voort en wordt gevormd in de interactie met het Niet Ik. Evolutionisten zullen erop wijzen dat het waarschijnlijk ruim 14 miljard jaar, of om te beginnen met de aarde, 4.7 miljard jaar geduurd heeft voor er toevallig een wezen met *bewustzijn* ontstaan is dat we de homo sapiens noemen. Darwin vroeg zich niet af wat mensen kunnen kennen. Hij was geen epistemoloog. Wij kunnen ons afvragen of een *product* van die evolutie: de mens, de evolutie zelf kan doorgronden. Zijn we beter in staat het Niet Ik te begrijpen dan het Ik, of is dat een schijnvraag, die een dualisme vooronderstelt?

De Darwiniaanse benadering van de omgeving heeft het inzicht in en de kijk op mens-omgevingssystemen veranderd. We gebruiken nog steeds concepten als variatie van kenmerken in een populatie, adaptatie, selectie en overleven van de meest aangepasten. Zijn opvatting over overleven en voortgang van soorten is ook op sociale en culturele contexten toegepast. Niettemin verschillen psychologische en sociale processen van evolutionaire. Evolutie is blind en wisselvallig. Culturele contexten zijn voor een deel ontworpen en bevatten herkenbare praktijken en kennis- en symboolsystemen. Het zijn gedeelde systemen van *betekenis* (interpretaties van feiten) die aan volgende generaties overgedragen worden. De verandering daarvan door de tijd heen is niet blind en is voor een deel gebonden aan door mensen ontketende wetenschappelijke, economische en politieke krachten. En cultuur is voor een deel te sturen door beïnvloeding van bijvoorbeeld geletterdheid van leden, door massamedia en technologie (Henrich et al., 2008).

Vooruitgang? Darwins denken is mogelijk te snel vertaald als vooruitgang. De Brit Spencer (1820-1903) was er bijvoorbeeld van overtuigd dat de samenleving een groei doormaakte van een primitieve, oorlogszuchtige samenleving naar een vredelievende, moderne industriële samenleving zonder rang of stand en onderscheid naar geslacht. De Duitser Marx (1818-1883) onderging de invloed van het idealisme van Hegel en het materialisme van Feuerbach. Hij wilde de persoon concreet beschrijven in zijn maatschappelijke omgeving als arbeidend wezen. In de arbeid schiep hij iets uiterlijks, waardoor hij van zichzelf vervreemdde, maar via de klassenstrijd werd hij uiteindelijk tot een vrij, niet vervreemd wezen. Ze veronderstelden een geleidelijke ontwikkeling naar een beter eindpunt (Spencer) of een abrupte overgang door middel van een revolutie naar de communistische heilstaat (Marx). Als predictieve theorieën over de ontwikkeling van de samenleving zijn beide door

de feiten achterhaald: het is anders gelopen en het eindpunt dat deze denkers voor ogen hadden, is niet gerealiseerd.

Tot de 19de eeuw is de persoon een element of afgeleide van een filosofisch systeem en zijn gedrag geen onafhankelijk onderwerp van studie. Darwins persoon is echter een exemplaar van de soort. Hij heeft een 'natuurlijke historie' doorgemaakt en is element van een populatie van individuen die variatie vertoont op een aantal kenmerken. Marx en Spencer hadden een abstracte arbeider (geen persoon) of een abstract lid van de samenleving op het oog, die een rol vervulde in de totstandkoming van een vreedzame en klasseloze maatschappij. Ze bestudeerden de mensheid in een bepaald tijdsgewricht; geen individuele personen in concrete situaties en dat is het onderwerp van de diagnostiek. Het behaviorisme van het begin van de 20ste eeuw zorgde voor een heldere en eenvoudige definitie van de fysische en sociale omgeving.

In de 19de eeuw verklaarde de psychologie zich tot een nieuwe en zelfstandige wetenschap. De eerste psychologen waren filosofen, wiskundigen en fysiologen. Hun thema was de verhouding tussen lichaam en geest. Weber en Fechner wilden de objectieve werkelijkheid verbinden met de subjectieve waarneming. De cartesiaanse scheiding is door hen 'opgelost' met een formule die de samenhang uitdrukt. De omgeving is objectief, bestaat los van ons en vertoont observeerbare kenmerken. Het subject neemt deze kenmerken op de duur steeds accurater waar. Hij kan dan wel niet de millimeters en grammen precies schatten, maar zijn waarneming over verschillen tussen objecten vertoont een wetmatige relatie met de objectieve verschillen in lengte en gewicht en kan in een formule worden uitgedrukt.

Omgeving in de 20ste eeuwse psychologie Het behaviorisme heeft voor een heldere omgevingsdefinitie gezorgd. *Watson* (1913) noemde de omgeving een 'stimulus' die precies omschreven en gemanipuleerd kon worden. Hij zette zich af tegen de studie van het bewustzijn en nam voor lief dat ze hem daarom afwezen. Toen hij een psycholoog op bezoek kreeg in zijn dierexperimentele laboratorium maakte deze een opmerking die hem trof: *'...and they call this psychology'* (1913, p. 163). Hij wilde van introspectie af omdat de methode onbetrouwbaar was. Hij ontkende het bewustzijn niet maar kon er als wetenschapper niet mee uit de voeten. Hij zag ook niet in wat die studie zou kunnen betekenen voor de praktijk (*Watson*, 1913; zie ook *Haveman*, 2014). Deze aanpak had nut voor de praktijk en is onmiskenbaar winst voor de psychologie gebleken, zoals later *Skinner* (1938) liet zien in gedragsmodificatiestudies. In hun behaviorisme kunnen allerlei stimuli *reinforcers* worden, ook symbolen: willekeurige tekens die iets uitdrukken, bijvoorbeeld een vlag of een glimlach. Een versterker van gedrag wordt soms tautologisch gedefinieerd als die stimulus die een omschreven gedrag versterkt. *Reinforcement* is zo de oorzaak van gedragsverandering. Als de moderne neurologen ook nog laten zien dat bij bepaalde *reinforcers* specifieke hersengebieden actief zijn is er een materiële grondslag en een biologische oorzaak.

Tolman (1958, pp. 115-129) heeft het klassieke behaviorisme uitgewerkt zonder Watsons opvattingen en methodologische uitgangspunten te betwisten. Zijn werk is bijna vergeten maar het bevat een poging om omgeving en het zich ontwikkelend organisme tegelijkertijd te bestuderen. De volgende formule is een samenvatting van zijn benadering: $B = f(S, P, H, T, A)$, waarbij S de omgeving is, P onze fysiologische uitrusting/toestand, H de overerfbaarheid van gedragskenmerken, T de opeenstapeling van leerervaringen en training. B is observeerbaar gedrag.

Het neobehaviorisme van Rotter (1916-2014) veronderstelt een *geschiedenis van reinforcement* die op de een of andere wijze is opgeslagen in het organisme. Deze zorgt voor het versterkende effect van een reinforcer voor een specifiek gedrag. Het diagnosticeren van de reinforcementgeschiedenis van een persoon is niet gemakkelijk want er is nauwelijks betrouwbare informatie over te verkrijgen. Bandura heeft stimuli die leren bevorderen verder uitgebreid: een ander mens kan als model fungeren. Dit ligt zeer voor de hand maar leidde niettemin tot veel studies en publicaties. Bovendien wilde ook hij op de een of andere wijze de geschiedenis van *reinforcement* en van succes en falen betrekken in de controle van het gedrag dat een persoon hier en nu vertoont. De persoon slaat de geschiedenis op en dat is vast te stellen door individuele verschillen in *self-efficacy* te meten: de mate waarin iemand zijn gedrag als doeltreffend gaat waarnemen door de tijd heen.

Na het klassieke behaviorisme zijn varianten ontstaan. De versterkende stimulus en het organisme zijn complexer geworden. De methodologie met de unidirectionele oorzaak-gevolg relatie die aan de hand van experimenteel onderzoek wordt vastgesteld is gebleven.

Midden 20ste eeuw blies Brunswik de opvattingen van Weber en Fechner nieuw leven in. Er is een specifieke relatie tussen de waarneming van objecten en oordelen van mensen over die objecten. Dit is bekend geworden als het probabilistisch functionalisme. De wereld - de verzameling van objecten en mensen of 'dat wat het geval is' toont en bevat veel *cues* over dingen en mensen. Sommige zijn valide en andere niet. De persoon, de waarnemer, geeft een probabilistisch oordeel over objecten en mensen. Dat houdt in dat hij er naast kan zitten maar door ervaring leert hij cues kennen die er toe doen. Zo doende *benadert* hij de werkelijkheid.

Brunswik is beïnvloed door de Gestaltpsychologie waarin de bijzondere relatie tussen kenmerken van de mens als waarnemer van de werkelijkheid en de werkelijkheid van objecten, verschijnselen en personen zijn vastgelegd in Gestaltwetten. Deze erkennen de activiteit van de waarnemer maar leiden niet steevast, zoals in de *Heuristics* en *Biases* traditie van Kahneman tot vertekende, *gebiased* waarnemingen. Het onderzoek moet daarvoor plaatsvinden aan de hand van *representatieve designs*. Dat zijn studies van de waarneming in de alledaagse, natuurlijke omgeving en niet in het laboratorium. De persoon-situatie controversie uit de persoonsleer heeft laten zien dat de nadruk op de omgeving of op wat de persoon zelf meebrengt aan karaktertrekken, kan verschillen. De controversie is

overbodig. Het is een open deur dat beide bijdragen aan het sturen van het gedrag van een persoon.

Persoon-omgeving interactie In de huidige psychologie wordt de relatie tussen persoon en omgeving gekarakteriseerd als bidirectioneel, interactief en transactioneel. Dit wordt op conceptueel niveau aanvaard en onderschreven. Gezien het concrete onderzoek daarover is dat vooral lippendienst. De karakterisering en overtuiging hebben niet tot onderzoeksprogramma's geleid die transacties concreet bestuderen. Je zou verwachten dat vooral sociaalpsychologen zich bewust zijn van de bidirectionele, transactionele structuur van persoon en omgeving. Toch definiëren ze sociale stimuli vooral experimenteel zodat ze kunnen manipuleren. De voorkeur voor het experiment heeft ervoor gezorgd dat er overwegend mini-theorieën en specifieke hypothesen in hun handboeken te vinden zijn. Voorbeelden zijn Festingers (1955) Sociale Vergelijkingstheorie en studies rond Persoonswaarneming en Attitudeverandering.

In zijn 2008 *presidential address* voor de *Society for Personality and Social Psychology* bepleit Reiss een versterking (*reinvigoration*) van het concept situatie in de sociale psychologie. Hij erkent dat situaties niet neutraal zijn en subjectief beleefd worden. Niettemin behandelt hij ze als object, als dat wat gemanipuleerd kan worden. Hij beveelt aan om situatietaxonomieën te maken maar niet door navraag te doen bij proefpersonen over welke situatietekenen ze onderscheiden en hoe ze die evalueren. Hij maakt zich sterk voor een duidelijker identificatie van de abstracte patronen van interdependentie, onderlinge afhankelijkheid, zoals die in het sociaal leven voorkomen om te bewerkstellingen dat

'...researchers are better able to manipulate and study them (p. 324, onderlijning: jtl).

Dit doet denken aan een experimentele houding en aan de S→R modelering van situatie-gedrag ketens. Er lijkt zo beperkt ruimte voor ecologische validiteit en voor studie van natuurlijke situaties. Deze validiteit blijkt naar verhouding het laagst in sociaalpsychologische studies. In de sociale psychologie waarvan Reiss een *spokesman* is, heerst een mechanistische en dualistische opvatting van de situatie als oorzaak van gedrag. Er zijn sociaalpsychologen die de sociale cognitie bestuderen en oog hebben voor het constructivistische interactieve karakter van de persoon-sociale omgeving interactie (Semin & Smith, 2013). Sociale cognitie is bij deze auteurs een emergent patroon van interactie tussen de tot elkaar veroordeelde persoon en zijn niche, de (sociale) omgeving. Er is geen representatie van de sociale omgeving die we zelf intern afbeelden. Toch onttrekken zelfs de voorstanders daarvan zich niet aan een vorm van een intern gevormde representatie zeggen Pouw en Looren de Jong (2015). De vorming van de door mij geconstrueerde representatie behoudt het primaat op de sociale context en op de interactie zoals Merleau-Ponty (*expérience vécue*) en Heidegger (*in der Welt sein*) voor ogen stonden. Deze discussie is wel zinvol maar biedt weinig steun voor het doen van empirisch onderzoek. Wordt dat

dan weer een fenomenologische beschrijving, het uitstellen van welke uitspraak dan ook, de epoche van de sceptici? Hoe waardevol ook, het blijft in de sfeer van de voorwaarden en helpt niet bij het opzetten van onderzoek.

Een meta-studie van Mitchell (2012) bevat een vergelijking van effectgroottes van sociaalpsychologische laboratorium- tegenover veldstudies. Hij vond 217 laboratorium-veld vergelijkingen in 82 meta-studies. De overall correlatie van sociaal-, arbeid- en organisatie-, persoonlijkheids- en consumentenpsychologische laboratorium- en veldstudies samen bedroeg $r = .71$. Anderson et al. (1999) vonden 15 jaar eerder een waarde van $r = .73$. Er is in 15 jaar geen verandering. Er werd ook gevonden dat het teken in 30 (14%) van de 215 studies veranderde. Dit duidt er op dat in een niet triviaal aantal experimenten het *omgekeerde* werd gevonden van wat in de hypothesen geformuleerd werd als antwoord op onderzoeksvragen.

Als je rekening houdt met de *bias* om alleen geslaagde experimenten te publiceren dan kan het percentage nog hoger zijn dan de vermelde 14%. Er was verschil tussen subdisciplines. De hoogste correlatie laboratorium-veld werd gevonden in de industriële en organisatiepsychologie: $r = .89$ (betrouwbaarheidsinterval: BI .83 - .93). De correlatie bij sociaalpsychologisch onderzoek was de $r = .53$ (BI .35 - .67). De overige waarden schommelden rond het gemiddelde van $r = .71$. Er was nog een tweede naar verhouding lage waarde: de laboratorium-veld vergelijking bij consumentenpsychologie: $r = .59$. De aanbeveling van Reiss om de aandacht voor de situatie te versterken verschilt van Brunswiks aanbeveling voor ecologisch valide onderzoeksontwerpen en diens werk wordt niet vermeld in de referenties van zijn *presidential address*.

Het *experiment* is een geconstrueerde, *contrived*, *fabricated* situatie en geen analyse van situaties zoals ze aangetroffen worden. De natuurlijke sociale omgeving leidt uit zijn aard tot bidirectionele en transactionele invloeden. Er zijn pogingen en voorbeelden van studies van interacties. Het *Aptitude Treatment Interaction* schema is door Cronbach en Snow (1977) beschreven voor het onderwijs. Ze vonden vrijwel geen interacties. Het belang van dit type studies wordt steeds weer beleden: Dodge (2011) zegt dat in de ontwikkelingspsychologie

'...a paradigm shift is necessary in realizing that all behavior is embedded in a context. Behavior to context is as figure to ground. No context is more or less 'real' than any other context, but some contexts are more ecologically important than others' (p. 434).

Het doen van een belijdenis of oproep is vers één, zich er aan houden en uitvoeren vers twee. De auteur wijst erop dat in de ontwikkelingspsychologie meer aandacht aan de natuurlijke context gegeven moet worden. Jonge kinderen kunnen soms alleen in alledaagse, natuurlijke situaties bestudeerd worden.

Interactie en transactie worden wel bestudeerd in specifieke gebieden, bijvoorbeeld, ouder-kind, vader-moeder, dokter-patiënt, werknemer-chef/werkgever interacties. Daar doen zich onontkoombaar interacties voor en kan ervaring opgedaan worden hoe men complexe gegevensstromen kan analyseren. Er zijn data analyse methoden die passen bij interacties.

Petit en Arsiwalla hebben in 2008 een speciaal nummer over interactie gemaakt voor het *Journal of Abnormal Child Psychology*. Studie van interactie en transactie in persoons- en onderwijspsychologie vraagt naast het vaststellen van trekken en intelligentie/cognitie, taxonomieën van natuurlijke situaties. Dit is tot nog toe beperkt uitgewerkt.

Samenvatting en conclusie

De geschiedenis van het denken over de omgeving begint voor ons bij de eerste Griekse filosofen. Ze vroegen zich af uit welke stof alles opgebouwd was en wat de kleinste eenheid was. Plato maakte de menselijke kenner los van de stoffelijke werkelijkheid, want die kennen we nauwelijks door de gebrekkige herinnering aan de Ideeën van het Ene, Ware, Goede en Schone. Aristoteles nam de waarneming van de stoffelijke (materie) en onstoffelijke (vorm) wereld serieus. Hij definieerde de verhouding tussen stof en geest: stof is het ruwe materiaal waaraan de ziel vorm geeft. Ze hebben elkaar nodig en zijn tot elkaar veroordeeld. Descartes maakte een dualisme van bewustzijn en werkelijkheid. De Britse filosofen namen de waarneming van de omgeving serieus, want de zintuigen verschaffen ons toegang tot kenmerken van de omgeving. Kant combineerde de rationalisten en empiristen. We kennen ruimte, tijd en causaliteit los van de werkelijke verschijnselen en we leren door waarneming belangrijke eigenschappen van objecten en mensen kennen, maar we dringen niet door tot wat het ding en de mens *an sich* is.

De psychologie startte in de 19de eeuw met het *mind-body* probleem. Er is een verband tussen wat we aan eigenschappen van objecten en mensen waarnemen en wat die eigenschappen *zijn* (Weber en Fechner). In het begin van de 20ste eeuw zag Watson geen heil meer in de studie van het bewustzijn al was het een onderwerp dat in zijn tijd aan de universiteiten centraal stond. De omgeving werd een identificeerbare stimulus en het bewustzijn werd tussen haakjes gezet. Tolman en Skinner werkten het behaviorisme verder uit met nadruk op kenmerken van organisme en stimuli en de relaties die door conditioneren en leren tot stand gebracht worden. Neobehavioristen als Rotter en Bandura behielden het methodologisch kader maar verruimden het begrip van de omgeving: de geschiedenis van *reinforcement* en het leren van sociale stimuli: modellen.

In het midden van de 20ste eeuw komt de uit Duitsland afkomstige Brunswik terug op het werk van Weber en Fechner. Hij vraagt zich af wat de relatie is tussen onze waarneming van objecten en gebeurtenissen en de objectief vast te stellen kenmerken van die objecten en gebeurtenissen. We nemen vingerwijzingen waar en daarvan zijn sommige valide. Daar komen we langzamerhand door ervaring achter en benaderen zo doende de werkelijkheid. Zijn denken heeft beperkt school gemaakt in de VS.

In de psychologie van de 20ste en begin 21ste eeuw wordt lippendienst bewezen aan bidirectionaliteit, interactie en transactie. Ze werken immers niet door in onderzoeksprogramma's. Zo overheerst in de sociale psychologie het unidirectionele experimentele model van een situatie als onafhankelijke variabele die een (on)gewenst gedrag of attitude (afhankelijke variabele) beïnvloedt. Het klassiek interactionisme van Mischel en Endler is vooral in essays uitgewerkt. Er is beperkt onderzoek naar

bidirectionaliteit en interactie. Voor het moderne interactionisme dat transactionele processen en de totale persoon als geïntegreerd biologisch, cognitief en gedragsstelsel benadrukt, geldt ook dat in essays lijnen uiteen gezet worden. Er is geen onderzoeksprogramma ontworpen. Bij specifieke onderwerpen, zoals ouder-kind, dokter-patiënt, werknemer-werkgever, leraar-leerling relaties zijn interacties bestudeerd. De diagnosticus is geneigd de omgeving, voor zover betrokken bij de diagnose, op te vatten als een conditie die een rol speelt in de vraag of het probleem van de cliënt.

2. De context als oorzaak van gedrag

Een open deur: Er is verschil in de manier waarop de relatie tussen persoon en omgeving geconceptualiseerd wordt. Het varieert van unidirectioneel: ($S \rightarrow R$), tot bidirectioneel ($S \leftrightarrow R$) en transactioneel: twee open permeabele, doorlaatbare systemen die onontkoombaar communiceren. Hoewel er vanzelfsprekend interactie en transactie is tussen persoon en fysieke en sociale context, overheerst in de psychologie het $S \rightarrow R$ schema door voorkeur voor experimenteel en correlatief onderzoek: de onafhankelijke variabele 'veroorzaakt' verandering in de afhankelijke. Bij quasi-experimenteel en correlatief onderzoek wordt het een nadeel gevonden dat je niet zeker bent over de causale $A \rightarrow B$ relatie.

Unidirectionele causaliteit staat centraal in het *klassieke behaviorisme* van Watson (1913) en van Skinner in zijn *The behavior of organisms* van 1938. De omgeving wordt gedefinieerd als een observeerbare stimulus die aansluit bij een stimulus van binnen, bijvoorbeeld een fysiologische behoefte en die leidt tot een respons. Wat veroorzaakt het leren van de duif? Reinforcement in de vorm van voedsel, nadat de duif eerst op 75% van zijn normale gewicht is gebracht. Niet alleen fysiologische behoefte kan een al aanwezig gedrag versterken. Harlow et al. (1966) voedden aapjes op met een draadmoeder en een met stof beklede moeder. Beide 'moeders' zorgden voor voldoende voedsel. Aan de laatste werd de voorkeur gegeven want 'ze' was de basis van waaruit de aapjes de omgeving verkenden.

Het Hawthorne-effect uit de jaren dertig van de 20ste eeuw laat zien dat niet alleen de schone omgeving en een goede verlichting in de fabriek gunstig waren voor de productie, maar ook de aandacht die aan de werkomgeving en daardoor aan de werknemers besteed werd. Dit onderzoek van 1924 tot 1932 door het Harvard team van Roethlisberger en Dickson (zie hun 1939 publicatie) maakt duidelijk dat *effectieve* ingrediënten van een interventie andere kunnen zijn als die men veronderstelt. Hassard (2012) heeft nagedacht over de spectaculaire resultaten van deze studie en liet zien dat het bedrijf Western Electric naar buiten een progressief beleid over *human relations* voerde. Het gaf ook blijk van een *hard-boiled paternalism* en een *tough anti-unionism attitude*. Het idee is gebleven en het wordt steeds weer bevestigd dat aandacht voor menselijke relaties en voor werknemers effectief is voor productiviteit.

Het neobehaviorisme behield het $S \rightarrow R$ schema maar werkte de S en R polen uit: de geschiedenis van beloningen en modellen die geïmiteerd kunnen worden. Het gevolg van de

geschiedenis van *reinforcement* is volgens de auteurs meetbaar als individueel verschillen variabelen: *internal versus - control* (Rotter) en *self-efficacy* (Bandura). Dat is respectievelijk de overtuiging dat je zelf controleert in plaats van gecontroleerd te worden en de mate waarin iemand zichzelf ziet als effectief in het bereiken van zijn doelen.

Bidirectionele causaliteit is opnieuw onder de aandacht gekomen door het boek van Mischel van 1968. Sociale situaties worden als belangrijkste bron voor gedragsverschillen beschouwd: $B = f(P, E)$: gedrag = individueel functioneren dat voortvloeit uit het samenspel van persoons- en omgevingsfactoren. De gedachte ligt zeer voor de hand. Niettemin is Mischels boek opgevat als een openbaring en het een klassieker geworden. De sociale situatie kreeg aandacht nadat een tijdlang persoonlijkheidstrekken als oorzaak voor gedragsverschillen waren aangewezen. Persoon en omgeving vormen een systeem waarin de eerste zijn activiteiten doelgericht ontplooit. Endler (1976) heeft het klassieke interactionisme (KI) zo omschreven:

Gedrag hier en nu is een functie van een voortdurend proces van multidirectionele interacties tussen de persoon en de omgeving, waarin hij verzeild raakt of die hij opzoekt.

De persoon is actief in de interactie.

De persoon gebruikt zijn cognitieve en emotionele uitrusting en vaardigheden.

De psychologische betekenis van een situatie is een belangrijke oorzaak van gedrag.

Deze omschrijving lokte studies uit naar de betekenis van de situatie, over wat interactie is en welke soorten situaties onderscheiden kunnen worden. Dat bleken lastige vragen en het klassieke interactionisme heeft na de jaren tachtig niet veel invloed meer. Er zijn wel pogingen gedaan om soorten situaties te onderscheiden: situatietaxonomieën analoog aan de *Big Five*.

Het moderne interactionisme (MI) houdt rekening met het onophoudelijke tweerichtingsverkeer tussen persoon en omgeving en tussen processen in de persoon. Er is interactie tussen biologische, mentale en gedragsmatige processen. Brinkmann (2011) merkte op dat transactie al aanwezig was in het werk van de filosoof en onderwijspsycholoog Dewey (1887-1967) maar lang niet doordrong. Transactie ligt voor de hand en is opnieuw onder de aandacht gebracht door Magnusson en Stattin (1998). Ze omschrijven het moderne interactionisme (MI) zo:

De persoon ontwikkelt zich en functioneert als een totaliteit.

De persoon is een mentaal, biologisch en gedragsmatig dynamische totaliteit.

Individueel functioneren en ontwikkeling worden geleid door voortdurende, wederzijdse interacties tussen mentale, gedragsmatige, biologische, neurologische, sociaal-culturele en fysische kenmerken van de omgeving.

De omgeving, met inbegrip van de persoon, functioneert en verandert steeds door interactieprocessen tussen sociale, economische en culturele factoren.

Het klassieke interactionisme heeft geen nieuw onderzoek op gang gebracht en het moderne evenmin. Beide bevatten aannemelijke voorstellen. Niemand zal de omschrijving

tegenspreken. Het is echter een vergelijking met te veel onbekenden van verschillende niveaus. Wellicht is het, zoals boven gezegd, alleen haalbaar om interactiestudies uit te voeren op specifieke domeinen, bijvoorbeeld tussen huwelijkspartners, moeder en kind, arts en patiënt, leraar en leerling, werkgever/chef en werknemer.

De persoons-kant van de interactie is betrekkelijk goed uitgewerkt in de persoonsleer. De omgevings-kant is vooralsnog abstract, breed en vaag omschreven. Bovendien is 'alles' verbonden in interacties van biologische, psychologische, sociologische en culturele systemen. Dat biedt onvoldoende concrete aanknopingspunten voor concreet onderzoek en voor de praktijk van de diagnosticus.

Ik maak onderscheid tussen gemanipuleerde en natuurlijke sociale omgevingen. De eerste zijn bedoeld om gedrag te controleren. Ze kunnen variëren van de geconditioneerde stimulus tot een therapie of een complex onderwijsprogramma. De tweede verwijst naar omgevingen waar we terechtkomen of we willen of niet: gezin, leeftijdsgenoten, school, buurt, SES, stad, cultuur. Deze controleren het gedrag ook maar er is sprake van een 'co-constructie'. De onderscheiding gemanipuleerd tegenover natuurlijk kan gehandhaafd worden ook al is de natuurlijke omgeving voor een deel gekozen. De persoon ervaart deze omgevingen als een natuurlijke habitat.

Bidirectionaliteit, interactionisme en transactie worden mijns inziens vrijblijvend benadrukt. Aanhangers erkennen de complexe verhouding van de persoon en zijn omgeving. De meest voorkomende onderzoeksontwerpen zijn echter gericht op unidirectionele oorzaak-gevolgrelaties. Nadrukkelijk wordt beweerd dat het bewijs voor het effect van de omgeving op het gedrag in *true experiments* geleverd moet worden met gebruikmaking van representatieve steekproeven. Als dat niet lukt dan worden combinaties van onderzoeksstrategieën aanbevolen om maar zo dicht mogelijk bij de oorzaak-gevolg conclusie te komen.

Samenvatting en conclusie

In de psychologie en in het experimenteren domineert een oorzaak-gevolg denken van het *causa efficiens* type. Je geeft een klap met een hamer op je laptop en die barst. De klap is de oorzaak van de verandering in je laptop. Het klassieke behaviorisme maakte de uiterlijk waarneembare en te manipuleren stimulus tot de omgeving. Dat is het S→R schema. De mens is een open organisme en gaat als ieder organisme een uitwisseling met de omgeving aan. Het klassiek interactionisme van Endler is daar een voorbeeld van. Magnussons moderne interactionisme ligt ook voor de hand. Toch hebben beide niet geleid tot een onderzoeksprogramma. De omgevingskant van de persoon omgeving interactie is naar verhouding matig gearticuleerd. Ik maak onderscheid tussen de natuurlijke omgeving en de gefabriceerde in allerlei interventies. Voor de eerste worden correlatieve designs benut en voor de tweede *true* experimentele ontwerpen. De laatste krijgen de voorkeur omdat ze leiden tot de efficiënte oorzaak. Zo kan gedrag beheerst en gestuurd worden.

3. Reflectie en evaluatie

De meest nabije natuurlijke omgeving wordt vaak het laatst ontdekt. Dit mag dan gelden voor leken; voor filosofen en psychologen zou dat niet het geval mogen zijn. De eersten bestudeerden de omgeving/context los van doelen, intenties, opvattingen en emoties om uit te vinden wat de wereld van objecten, verschijnselen en gebeurtenissen werkelijk is: water, lucht, lengte, breedte en hoogte, enzovoort. Dat gaat niet over de relatie tussen de persoon en de omgeving, tussen de kenner en het gekende maar over dragende principes van de stoffelijke werkelijkheid en het onderscheid met de niet stoffelijke werkelijkheid: vorm, orde en later bewustzijn. Er was en is pessimisme over wat we van de werkelijkheid kunnen kennen: een schaduw, een glimp, onkenbaarheid van het ding *an sich* maar ook Angelsaksisch optimisme: we dringen tot de kern van objecten en subjecten door waarneming en dat houdt in dat er iets te ontdekken valt door empirisch onderzoek en observatie. De nieuwe filosofie van Descartes scheidde denken en werkelijkheid radicaal. Er moest een kunstgreep aan te pas komen om de verbinding weer te leggen; letterlijk een *deus ex machina*. Hoe kunnen we weten dat de ingeboren ideeën ons niet slechts een glimp verschaffen? Daar zorgt de waarachtigheid van God voor. De Britse empiristen noemden de waarneming de basis voor ideeën die gevormd worden uit *sensations*, associations die berusten op wat we zien buiten ons. Kant combineerde ze. Er zijn synthetische oordelen apriori die nog het dichtst bij de ingeboren ideeën staan en synthetische oordelen aposteriori die de Britse overtuiging van de kracht van waarneming recht deden.

Darwin is een 'natuurlijk historicus'. Hij heeft de persoon en omgeving in een bijzonder verband gebracht. Hij is er van afhankelijk en is er uit ontstaan. Er is geen cartesiaanse scheiding tussen bewustzijn en omgeving; de soorten ontstaan gradueel uit elkaar met toevallig een homo sapiens in de gelederen die zich aan de omgeving aanpast en dat beter doet als hij de eigenschappen doorgeeft die de organisme-omgeving-fit bevorderen.

In de 19de eeuw wordt de psychologie een zelfstandige wetenschap, aanvankelijk zonder de filosofische basis te verlaten door het behoud van het *mind-body* vraagstuk. Psychofysici legden een verbinding door middel van een formule en vonden nieuwe methoden van onderzoek uit. Die bijzondere verhouding persoon-omgeving is in de Gestaltpsychologie uitgewerkt en heeft doorgewerkt in het probabilistisch functionalisme van Brunswik in het midden van de 20ste eeuw. Hij was echter na zijn vlucht uit Duitsland naar de VS een buitenbeentje want in het begin van de 20ste eeuw was het behaviorisme in de VS in opkomst en zette voor lange tijd de toon. Watson durfde afstand te nemen van het bewustzijn en de methode van introspectie. Bijna als Descartes die de filosofie tot dan toe beschouwde als triviaal en 'verkeerd bezig' zette Watson de heersende academische psychologie opzij. En de academie hem vanwege een affaire. Zijn behaviorisme is verder uitgewerkt door Skinner, Tolman, Rotter en Bandura. Allen hielden zich aan het methodologisch behaviorisme en dat moet een zegen geweest zijn na de moeizame onderzoeken met behulp van de introspectie van waarschijnlijk tot reflectie geneigde, goed opgeleide proefpersonen. Maar aangezien elk voordeel zijn nadeel heeft, was het ook een last want intenties, doelen en individueel verschillende waarnemingen zijn niet weg te

poetsen. De nadruk op het laboratorium experiment leidde er toe dat vergelijkingen tussen laboratorium en veldstudies gemaakt werden, met als idee dat in het veld het 'echte gedrag' vertoond wordt. Brunswik wilde die afstand verkleinen door zijn representatieve designs, nu blijkt juist de sociale psychologie die toch de sociale context als kernthema heeft, het naar verhouding ecologisch minst valide onderzoek te doen.

Het probleem van de relatie tussen kenner en gekende werd in het behaviorisme opgeschort, maar zo gemakkelijk kwam men er niet vanaf. Was de psychologie immers niet ooit begonnen met het vraagstuk van de verhouding geest-lichaam? Volgens Weber en Fechner zijn ze met elkaar te verbinden door formules en Brunswik ging ervan uit dat we de werkelijkheid in principe waarheidsgetrouw kunnen waarnemen. We maken weliswaar fouten in onze waarneming van objecten, gebeurtenissen, verschijnselen en menselijke gedragingen maar we komen dicht bij de werkelijkheid doordat we afgestemd zijn op die objecten en verschijnselen. Deze vormen onze natuurlijke habitat, onze ecologische niche. Dit is psychologie als een poging te beschrijven wie we zijn als waarnemers van de fysische en sociale omgeving die we belangeloos willen leren kennen.

Het vertrouwen in een *veridical* (waarheidsgetrouwe) waarneming van de persoon en verschijnselen werd niet gedeeld door bijvoorbeeld Cronbach en Taft (1955). Hun werk over persoonsperceptie is uit dezelfde tijd als dat van Brunswik. Aan de hand van het sociaalpsychologische thema van *Person Perception* legden ze uit dat we zien wat we willen zien en niet wat een persoon objectief of werkelijk is. De nadruk op de fouten die een waarnemer maakt, als hij beweringen doet over gebeurtenissen en personen, is in de HB traditie van Tversky en Kahneman tot bloei gekomen. Veel onderzoek is gewijd aan die zwakheden. Het onderzoek biedt een beeld van de persoon als een gemakzuchtig kenner van verschijnselen en gedrag: grote stappen snel thuis door middel van eenvoudige vuistregels en ondoordachte oordelen.

De persoonskant van de persoon-omgeving interactie is goed uitgewerkt. De omgevingskant minder. Aanvankelijk domineerde een eenvoudig en helder $S \rightarrow R$ schema. Het is echter onontkoombaar dat de mens als organisme een uitwisseling met de omgeving heeft. Mischel bracht in de persoonsleer de omgeving binnen als factor voor de verklaring van typerend gedrag. Endler en Magnusson werkten een plausibel interactionisme uit. Dat leverde complexe schema's op en die zijn doorgaans niet bevorderlijk voor de opzet van een onderzoeksprogramma. Je kunt de omgeving onderscheiden in gefabriceerde en natuurlijke. Onderzoekers geven de voorkeur aan gefabriceerde omdat het experimenteel ontwerp naar hun oordeel echte oorzaken kan aanwijzen. Sociaalpsychologen geven ook aan dat type constructies de voorkeur in hun onderzoek. Dat leidt ertoe dat hun onderzoek naar verhouding het minst ecologisch valide is. De natuurlijke omgeving tref je aan en is beperkter manipuleerbaar. Bovendien is de natuurlijke context altijd samengesteld. Dat is een doorn in het oog van atomistisch denkende experimenteerders.

II Impliciete, expliciete en alternatieve theorieën van de omgeving

Welke onderscheidingen maken leken om omgevingen in kaart te brengen? Welke opvattingen hebben ze over de invloed van de omgeving op hun gedrag? Zijn er expliciete theorieën over de relatie, interactie, transactie? Zijn er alternatieven geformuleerd omdat er onvrede is met dominante paradigma's?

1. Impliciete context theorie: individuele verschillen, ontwikkeling en een context te midden van andere contexten

Leken maken onderscheid tussen situaties, bijvoorbeeld thuis en werk, privé en publiek. Ze verbinden situaties met gedragingen en gevoelens. Waar voel je verveling, plezier, krijg je energie? Op school, thuis, in de werkgroep, bij je familie, met je vriend(in), in een restaurant, met je leraar/docent, je schoonmoeder, in de kerk, moskee of tempel, met je (klein)kind? Tot ongeveer 1960 leerden katholieke kinderen te biecht te gaan. Dit was een handeling die deze jeugdige zondaars de gelegenheid gaf om fouten in woorden, daden en gedachten te vertellen aan een vertegenwoordiger van een instituut dat pretendeerde mandaat te hebben om vergeving voor fouten, zonden te bewerkstelligen. Ze kregen de volgende situatietaxonomie aangereikt: 'thuis, op school, op straat, in de kerk'. Ze moesten nagaan welke zonden ze waar begaan hadden. Deze werden geschaald wat betreft ernst, want de ene zonde is de andere niet.

Als U een psycholoog iets vraagt, antwoordt hij vaak: 'Wat denkt u er zelf van?' Iets dergelijks is gebeurd met het onderzoek naar soorten situaties. Onderzoekers vroegen een steekproef meestal bestaand uit studenten om op te schrijven in welke situaties ze terechtgekomen waren de afgelopen week, met andere woorden ze laten de definitie van de situatie over aan leken.

Individuele verschillen tussen situaties Enkele voorbeelden slechts, er zijn er ongeveer 30:

(1) Pervin (1977) vroeg studenten om situaties op te sommen waarin ze dagelijks verkeerden. Ze noemden er tussen de 23 en 29 op die gecategoriseerd werden als: Huis/Gezin, Vrienden/Leefijdgenoten, Rust/Ontspanning, Werk/School en Alleen. Zes tweepolige dimensies beschreven onderscheidende kenmerken: Bedreigend-Veilig, Warm-Koud, Interessant-Vervelend, Opwindend-Saai, Rust-Veeleisend en Aanvaard-Verworpen worden. Pervin vatte deze samen met vier tweepolige dimensies: I Vriendelijk-Onvriendelijk, II Gespannen-Kalm, III Interessant-Vervelend en IV Vrij-Gebonden.

(2) Van Heck (1989) construeerde een situatietaxonomie met als voorbeeld de constructie van de *Big Five*. Hij inventariseerde sociale situaties met behulp van het woordenboek. Hij verkreeg kenmerken van die situaties door personen te vragen wat die situaties karakteriseerde. Dit resulteerde in 659 kenmerken en 248 situaties. De kenmerken werden geordend in acht categorieën: (1) Context (waarin iets gebeurde, bijvoorbeeld in de geschiedenisles) (2) Plaats (de fysische omgeving) (3) Objectieve fysische kenmerken van een situatie (4) Erbij betrokken personen (5) Objectieve kenmerken van personen (bijvoorbeeld mooi gekleed, dronken) (6) Handelingen die bij een situatie horen (bijvoorbeeld winkelen, een etentje) (7) Objecten die nodig zijn in situaties (voetbal: 22 spelers) en (8) Het tijdspect: begin en eind. De 248 situaties werden op basis van waargenomen overlap teruggebracht tot 100 en de kenmerken tot 254 door onafhankelijke beoordelaars. De 100 situaties × 254 kenmerkenclusters vormden de gegevens waarop correlaties werden berekend. Tien factoren werden getrokken (varimax rotatie) met eigenwaarden van > 2.00 en ladingen > .30. Dit leidde tot een classificatie in tien dimensies. Het woordenboek en de antwoorden van de deelnemers zijn de basis voor deze taxonomie. Het is een classificatie die berust op ons taalgebruik, maar is, en zal niet als de *Big Situation Ten* de geschiedenis ingaan.

I Interpersoonlijk conflict (straf, intimidatie, protest, moord, afpersing)

- II Samenwerking (het delen van kennis en ideeën: les, een test, sollicitatie, examen doen)
- III Interpersoonlijke relaties (intimiteit, scheiding, zwangerschap, liefdesverklaring)
- IV Ontspanning (partijtje, dansen, inauguratie, feestvieren)
- V Reizen (motortocht, vervoer, aankomst, wandelen)
- VI Rituelen (religieuze ceremonies, begrafenissen van popsterren, Hells Angels optochten, geliefde (volks)schrijvers, crematie)
- VII Sport (wedstrijd, race)
- VIII Uitspattingen (orgie, drinkgelag, gokken).
- IX Dienstverlening (huishouden doen, verzorgen, maaltijd geven)
- X Handel (kopen en verkopen, markt, failliet gaan).

(3) Ten Berge (2001) ging het om situaties waarin één of meer van 209 persoonswoorden - termen uit de *Big Five* - konden voorkomen. De situaties zijn niet aan het woordenboek ontleend. Zo kan iemand bij het kenmerk 'stom' de situatie noemen van het naar huis rijden (gedrag) na een feestje (situatie) met een glaasje op. De vraag om bij de 209 termen situaties te noemen leverde 2234 zinnen op. Deze werden gereduceerd tot 134 door te letten op gelijke situaties, op té specifieke zinnen en op zinnen die geen situatiecomponent bevatten. Er bleven uiteindelijk 132 situaties over, zoals terechtgewezen worden; iets willen; slecht nieuws ontvangen; ergens te gast zijn; iemand willen overtuigen; gepest worden; ruziemaken; een ongelukje krijgen, in een onbekende omgeving zijn (Ten Berge, 2001, p. 44-48). Dat leverde na multivariate analyse van gegevens van 177 proefpersonen (53 studenten) de volgende classificatie op:

- I Situaties van tegenspoed (in het ziekenhuis, droevig zijn, iets onplezierigs zien).
- II Situaties van geamuseerd worden en voorspoed (naar een feestje gaan, een grap maken, willen beminnen, vrijen, verliefd zijn).
- III Situaties waarin je je positie tegenover anderen bepaalt (aan een discussie meedoen, weerstand bieden, een beslissing nemen).
- IV Situaties van interpersoonlijk conflict (iemand valt me lastig, iemand behandelt me oneerlijk, een stevige woordenwisseling).
- V Situaties van stress en emotie (partner gaat vreemd, relatie houdt op, ontslagen worden).
- VI Situaties van betrokkenheid (iemand pijn doen, je ouderlijk huis verlaten, inbraak in je huis, iemand in de problemen zien).

In tweede instantie zijn dezelfde gegevens (Ten Berge & De Raad, 2002) herschreven in vier factoren. De vier verklaarden elk ongeveer evenveel variantie, ongeveer 25%. Interpersoonlijk conflict - de grootste in de taxonomie van tien factoren van Van Heck - verklaarde 18%:

- I Plezier (goed nieuws, nationale feestdag, een aardig iemand ontmoeten, een toets voldoende halen, je plan uitvoeren).
- II Individuele tegenslag (ziek worden, zakken voor een tentamen, in de hoek gedrukt worden, boos worden, slachtoffer zijn).
- III Interpersoonlijk conflict (iemand wil je pootje lichten, iemand iets opdragen, de prijs naar beneden proberen te krijgen, beledigd worden).
- IV Tegemoetkomen aan sociale en culturele eisen (solliciteren, iemand aardig vinden, dienst hebben).

(4) Yang et al. (2006) volgden voor de vorming van de situatieclassificatie de *Big Five* constructie. Ze gebruikten Chinese karakters voor de Chinese proefpersonen (n = 404) en Engelse woorden voor de Amerikaanse (n = 179). Ze stelden voor elke natie een lijst samen van respectievelijk 115 en 125 situatieschetsen die ze gekozen hadden uit 928. De Chinese situatieschetsen bleken dynamischer dan de Amerikaanse. De deelnemers werd verzocht om de situatieschetsen in categorieën onder te brengen en daarna werd clusteranalyse uitgevoerd. De twee lijsten en twee groepen proefpersonen leidden tot vier reeksen resultaten. Een clusteranalyse biedt de mogelijkheid om op verschillende niveaus clusters te maken en elk steeds een label te geven; er is niet één oplossing. Ik vermeld de uitkomst van de clusteranalyse van de eerste lijst met Chinese situatieschetsen:

Een start maken met iets (een loopbaan beginnen, zijn talent voor de eerste keer tonen).

Je doelen bereiken (omhoogklimmen langs de sociale ladder, promotie krijgen, het winnen van je concurrenten).

Beschikken over benodigde vaardigheden (goed toegerust zijn, angst gemakkelijk opzij kunnen zetten, alles gaat goed, veel sociale steun).

Het slechte ombuigen naar het goede (gevaar veranderen in veiligheid, onverwacht gered worden, je best doen om je uit een lastige situatie te redden).

Je kansen grijpen (het ijzer smeden als het heet is, de vijand overwinnen door de eerste klap uit te delen, een groep in harmonie laten werken).

Een sociaal netwerk hebben (mee lijden met hen die pech hebben, ieder krijgt wat hij nodig heeft).

Voorzorgsmaatregelen nemen (kat uit de boom kijken, de rover beseft niet dat hij zelf ook prooi is).

Overspoeld worden (omkomen in het werk, te veel dingen tegelijk moeten doen).

Neerwaartse spiraal (van hoge naar lage status gaan, niet te repareren schade oplopen, geen herstel meer mogelijk).

Sociaal onhandig zijn (gouden kans laten liggen, te ver achter raken om nog bij te kunnen komen).

Geen oplossing hebben (moeten antwoorden, maar niet weten hoe, te veel hooi op de vork nemen, extreem zenuwachtig zijn).

In gevaar zijn (als je wanhopig bent, in gevaar komen, geen keus meer hebben).

Gebrek aan inzicht, visie (een dissident binnenhalen, een wolf aanstellen om je schapen te bewaken).

Scheiding (ieder gaat zijns weegs, wel samenwerken maar verschillende, niet te rijmen plannen hebben).

Verlies van richting (in een te gecompliceerde situatie terechtkomen).

Morele en ethische uitdagingen (anderen het leven zuur maken, terwijl je aan de macht bent, iemand een vinger geven, maar hij neemt de hele hand).

Dit is de uitgebreide classificatie. Een poging tot reductie in clusters is:

(a) Doelen bereiken door benodigde vaardigheden te verwerven en concurrenten te verslaan

(b) Vermijden van sociale obstakels

(c) Alert zijn, je kansen grijpen en mogelijkheden benutten

(d) Vermijden van falen en gevaren en

(e) Je hoofd koel houden en de goede woorden vinden.

De situatieschetsen van de Chinese proefpersonen bevatten nadruk op carrière en het bereiken van economische doelen. Ze doen darwinistisch aan: overleven in een economische jungle. De auteurs rapporteren een zekere gelijkenis met de resultaten van de Amerikaanse steekproef. De classificatie weerspiegelt onze diagnostische reflexen: inschatten van gevaren die anderen voor je kunnen zijn, selecteren van mensen om je kans op succes te verhogen en de 'wij-zij' reflex.

(5) Een onderzoek van Rauthmann et al. (2014) vat 21 studies samen. Verder onderzoek moet uitmaken of hun *Situational Eight DIAMONDS* een *Big Five*-achtige status verkrijgt. Het zal er van afhangen of de 'diamanten' belangrijke en interessante situaties bevredigend en onderscheidend in een profiel kunnen vatten, bijvoorbeeld een sollicitatiegesprek, werkoverleg, conflicten tussen collega's, tussen leraar en leerling, beoordelingsgesprekken, echtelijke ruzies, overleg en conflict tussen kinderen en ouders, enzovoort. Bovendien gaat het erom dat de Acht nieuw onderzoek inspireren.

De auteurs vatten eerdere studies samen die dimensies of klassen van situaties opgeleverd hebben, inclusief de vier hierboven vermelde (zie hun Tabel 1 op p. 4). Zij komen tot acht dimensies van situatiekenmerken. De steekproef was internationaal, zowel Duitse deelnemers ($n = 387$, 197 vrouwen; leeftijd 45.59 jaar, SD 17.50) als een MTurk sample met deelnemers uit de VS ($n = 185$, 121 vrouwen; leeftijd 34.40, SD 12.38), India ($n = 190$, 81 vrouwen, leeftijd 29.91 jaar, SD 8.97). Er werd op 4- en 9-punts schalen gescoord. Verschillende factor analyses en -rotaties werden toegepast. Ze leidden tot drie tot zeventien factoren. Acht factoren bleken een substantiële lading te hebben die met vier items per schaal het nieuwe instrument vormt om situatiekenmerken te meten: de RSQ-8, *Riverside Situational Q sort*. Riverside is naam van de universiteit van enkele van de auteurs, onder meer Funder (zie voor de items p. 10 van het artikel). Het anagram DIAMONDS verwijst naar de eerste letter van de dimensies:

Duty: een situatie waar werk aan de winkel is: '*a job needs to be done*',

Intellect: een situatie waarin men intellectuele vermogens kan tonen: '*affords an opportunity to demonstrate intellectual capacity*',

Adversity: een situatie die conflict, kritiek, beschuldigingen kan opleveren: '*another person (present or discussed) is under threat*',

Mating: een situatie met een mogelijke 'romantische' partner: '*potential romantic partners for P are present*',

Positivity: een situatie die plezier kan opleveren: '*situation is playful*',

Negativity: een situatie, die angstig kan maken: '*situation entails or could entail stress or trauma*',

Deception: een situatie die wantrouwen oproept: '*someone else in this situation might be deceitful*'

Sociality: een situatie die sociale interactie mogelijk maakt: '*members of the opposite sex are present*'.

De schalen van telkens slechts 4 items leverde Cronbach alfa's tussen de .48 en .63 op. Ze correleerden gemiddeld met een $r = .15$. Het instrument liet voldoende beoordelaarsovereenstemming zien bij het karakteriseren van situaties en toonde predictieve waarde, bijvoorbeeld *Duty* was bescheiden tot gemiddeld gecorreleerd met presteren en zorgvuldig

werken, *Intellect* met gedrag dat we intellectuele arbeid noemen, *Adversity* met hebben en ervaren van conflicten.

(6) Zoals Ten Berge en De Raad situaties aan de BF trekken probeerden te koppelen, zo hebben Morse et al. (2015) fundamentele *motieven* aan situaties proberen te binden. Situaties zoeken we immers op om doelen te verwezenlijken. De auteurs onderscheiden universele sociale doelen in de levensloop:

zelfbescherming

affiliatie

zoeken en behouden van een levenspartner

zorg voor nageslacht

status zoeken

vermijden ziekte en pijn.

Bij deze motieven horen specifieke situaties. Ze gebruikten de door een van de auteurs ontworpen *Riverside Situational Q-sort* met 81 items. Eerstejaars studenten (n = 201) beschreven de situaties die ze de laatste 24 uur meegemaakt hadden en rapporteerden welk gedrag/actie ze daarin vertoonden. Het bleek dat - gegeven hun acties - de zelfbescherming en pijn vermijdingsacties op elkaar leken en op hun beurt verschilden van de acties bij het zoeken van een partner en affiliaties aangaan. Dat ligt voor de hand. De studie levert motieven x situaties x gedrag op. Bijvoorbeeld het zelfbeschermings-*template* was verbonden met gedragingen als angstig, gespannen, vijandig en geïrriteerd. Plezier, ontspanning en zich comfortabel voelen kwamen daar nauwelijks voor. Situaties die pasten bij het zoeken van een partner en het vermijden van pijn en ziekte gingen gepaard met ongeveer dezelfde gedragingen. De situaties van het affiliatie *template* gingen gepaard met glimlachen en humor terwijl angst en zich geïsoleerd voelen ontbraken. De verbindingen liggen voor de hand. Niettemin is het een stap verder dan alleen maar trekken en situaties beschrijven op basis van analyse van antwoorden van leken. Beide zijn immers theorieeloos en vatten impliciete *beliefs* over persoonskenmerken en situaties samen. Hier zijn de motieven theoretisch conceptueel vooraf geformuleerd, met dank aan Darwin.

Er zijn kortom individuele verschillen dimensies te onderscheiden in situaties. Daarvoor moet je leken de vraag laten beantwoorden in welke situaties ze verkeren. De dimensies verschillen in aantal, inhoud en interpretatie. De DIAMONDS doen een gooi naar de Big status als bij de Five, al zullen ze die waarschijnlijk niet krijgen. Een taxonomie combineert situaties met trekken (BF) en een ander met basale overlevingsmotieven. Ze doen in bescheiden mate recht aan het onontkoombare feit dat gedrag gesitueerd is.

Ontwikkeling van contexten Leken hebben daarnaast impliciete concepten over de ontwikkeling van contexten door de tijd heen, maar die zijn niet empirisch in kaart gebracht. Hetzelfde geldt voor de ordening van contexten ten opzichte van elkaar, bijvoorbeeld de plaats van een nucleair gezin ten opzichte van de familie, plaats in een buurt, stad, district, enzovoort.

Contexten zijn niet geïsoleerd. Nucleaire contexten vallen set-theoretisch in *extended* contexten. Leken hebben opvattingen over de status van hun context/omgeving ten opzichte van andere. Schrijnend stond op een spandoek in een ‘achterstandsbuurt’: ‘Al is ons buurtje nog zo min, toch eren wij de koningin’. De SES waarin je verkeert, bepaalt voor een deel je opvatting over wie je bent en wat je kan: ‘Wie voor een dubbeltje geboren wordt, wordt nooit een kwartje’. Je bevindt je niet alleen in je SES, de SES maakt ook deel uit van jezelf, die zit ‘in je’.

Samenvatting en conclusie

Studenten noemen tussen de 20 en 30 situaties, contexten op die geordend kunnen worden in categorieën als Thuis, Vrienden, Rust, Werk en Alleen. Er worden evaluatieve dimensies aan verbonden, zoals Bedreigend-Veilig, Warm-Koud. Van Heck kwam tot een classificatie van tien dimensies om situaties te beschrijven door proefpersonen te vragen situaties op te noemen en ze vergelijken. Ten Berge vroeg proefpersonen om situaties te noemen bij de Big Five persoonswoorden en dat leidde tot vier factoren: Plezier, Tegenspoed, Interpersoonlijk conflict en Voldoen aan eisen van de sociale omgeving. Een Chinese classificatie met behulp van clusteranalyse leidt tot darwinistische op overleven gerichte situatieschetsen, zoals: vermijden van sociale hindernissen, kansen grijpen, concurrenten vóór zijn, fouten vermijden, goede antwoorden weten te geven.

Het onderzoek naar een robuuste situatietaxonomie kent zijn voorlopige hoogtepunt in de studie van Raushmann et al. (2014) met acht situatiedimensies: *Duty, Intellect, Adversity, Mating, Positivity, Negativity, Deception* en *Sociality*. De toekomst moet uitwijzen of deze DIAMONDS de *Big Situation Eight* catalogus wordt. Een weloverwogen gissing is dat dit niet het geval zal zijn. Het is moeilijk om situaties onafhankelijk van persoonskenmerken te definiëren (*Intellect, Positivity* en *Negativity*) en van de verhouding van de persoon tot ‘Arbeiten’ en ‘Lieben’ om het met Freud te zeggen (*Duty* en *Adversity, Mating, Sociality* en *Deception*).

Leken hebben eveneens impliciete opvattingen over de ontwikkeling van contexten, maar deze zijn niet in kaart gebracht. De hier vermelde zijn slechts enkele van de situatie taxonomieën die gemaakt zijn op basis van ondervraging door leken.

Mensen hebben impliciete opvattingen over wat hun gezin is en hoe mobiel het is op de maatschappelijke ladder. Elk heeft een impliciete opvatting over ‘zijn’ SES en de SES maakt deel uit van hemzelf.

2. Expliciete theorie van de context: individuele verschillen, ontwikkeling en de context te midden van andere contexten

Expliciete theorie over sociale contexten bestaat uit een aantal begrippen en conceptuele schema’s. Er zijn geen pogingen de oriëntaties te integreren en er is nauwelijks alternatieve theorievorming (zie hierboven). Het laatste is het gevolg van het feit dat er geen theorievorming die zo gearticuleerd is dat je het mee er eens of oneens bent of kunt zijn. Er zijn essays over complexe bidirectionele en transactionele relaties tussen persoon en

omgeving. Dat zijn geschriften bestemd voor een groot publiek die op overtuigingen berusten en in een persoonlijke stijl geschreven zijn. Een voorbeeld daarvan is Bronfenbrenners poging om de omgeving omvattend te definiëren (1993, 1994).

Eerst komen auteurs aan de orde die de sociale context als natuurlijk, vanzelfsprekend onderdeel van diagnostiek zien. Vervolgens worden enkele oude onderscheidingen van stal gehaald en ten slotte worden onder een apart hoofd recent voorgestelde onderscheidingen vermeld.

De sociale context wordt door sommige diagnostici gerekend tot het domein van *assessment*. In een veelgebruikt Duits diagnostiek handboek van Jäger en Petermann (1992, 1999) zijn situaties me gedefinieerd bij diagnostiek. Dat blijkt uit het *Gutachten*, een deskundig advies over een cliënt voor een instelling, bijvoorbeeld de school, de rechterlijke macht of een penitentiair instituut. In de DSM-IV-TR is de sociale context aanwezig in As IV, waarin de diagnosticus sociale factoren moet vaststellen, zoals acute, langdurige en stressvolle levensgebeurtenissen. Bovendien bevat iedere persoons- en intelligentie en cognitie theorie een ongearticuleerde, impliciete definitie van de situatie. Als een item luidt 'bent u opvliegend?' vijfpuntsschaal: zeer - - - in het geheel niet, en u zegt tegen de proefleider 'ligt er aan in welke situatie', dan omzeilt de proefleider dat door te zeggen: 'in het algemeen' of 'geef spontaan uw eerste indruk, denk er niet te lang over na'. Dat neemt niet weg dat het een zinvolle vraag is.

Een oud voorbeeld Meer dan zeventig jaar geleden is een nu obsoleete context theorie ontworpen door Murray (1938, 1943): de *Need-Press Theory*. Daarin worden behoeften van personen gekoppeld aan contexten, bijvoorbeeld behoefte aan macht, om te presteren, zelfstandigheid, agressie, verzorging, spel en kenmerken van contexten waarin deze *needs* vervuld kunnen worden: de *constraints*. Als een *need* regelmatig en gedurende langere tijd interacteert met een bepaalde *press* (beperkingen en mogelijkheden in de context) wordt dat een 'thema' genoemd (zie bijvoorbeeld McAdams, 2001, pp. 458-460). Murray ontwierp de *Thematic Apperception Test* (TAT) om de *Needs* en *Presses* vast te stellen. Zijn werk is nu vrijwel vergeten en de TAT staat te boek als een projectieve test, niet de populairste soort test.

Categorieën om contexten te beschrijven Er is een begin van theorie over contexten in de vorm van categorieën en aan de hand van kenmerken, 'trekken' van omgevingen. Ik vermeld twee voorbeelden van de eerste en één van de laatste. De afwezigheid van een organiserende theorie neemt niet weg dat er veel empirische studies zijn verricht om een oorzakelijk verband te tonen tussen kenmerken van omgevingen en (on)gewenst gedrag. Voorbeelden:

(1) Bronfenbrenner (1993, 1994) en Bronfenbrenner en Morris (1998) onderscheiden omgevingen op basis van (in)directe invloeden op gedrag. Zij geven de relatie tussen omgevingen weer als geneste categorieën. De binnenste, het microsysteem is het zwaartepunt:

'... a pattern of activities, social roles, and interpersonal relations experienced by the developing person in an given face-to-face setting with particular physical, social, and symbolic features that invite, permit, or inhibit, engagement in sustained, progressively more complex interaction with, and activity in, the immediate environment' (1994, p. 1645).

Settings (situaties) vertonen ten eerste fysische kenmerken. Deze zijn van invloed op gedragswijzen van personen. Kenmerken van de fysische omgeving kunnen iemand bijvoorbeeld de kans geven tot exploreren, tot spelen en contact maken. Een omgeving kan lawaaierig zijn en veel of weinig objecten en symbolen bevatten. Fysische werkomgevingen zijn van invloed op gedragingen, zowel op het uitvoeren van taken als op sociale contacten. Omgevingen, situaties vertonen ten tweede sociale kenmerken. Een voorbeeld is het onderzoek naar de invloed van de moeder-kindrelatie op de hechting van de baby. Veilige hechting wordt in verband gebracht met sensitiviteit en responsiviteit van de moeder/verzorger. Hechtingstypen worden op hun beurt weer gezien als voorspellers van later sociaal en cognitief gedrag. Leeftijdsgenoten onderhouden sociale relaties en ieder verwerft sociale status in een groep: er zijn populaire, verworpen en veronachtzaamde kinderen en volwassenen. Een agressief kind of volwassene is in het begin populair maar wordt ook gemakkelijk verworpen. Naast leeftijdsgenoten zijn er leerkrachten, gezins- en familieleden, mentoren, collega's die een rol spelen bij het vormen van gedrag. Het mesosysteem bestaat uit de relatie tussen twee of meer settings: een systeem van twee of meer microsystemen. We kunnen ons de combinatie van ouders en school voorstellen als een mesosysteem. Er is bijvoorbeeld onderzocht of de morele atmosfeer thuis samenhangt met de morele sfeer op school (Brugman & ter Laak, 2002). Een ander voorbeeld is de overeenstemming van opvoedingsstijl thuis met die op school. Steinberg et al. (1995) vonden bijvoorbeeld dat een verantwoording afleggende en verklarende stijl van ouders (autoritatief) gunstig was voor de schoolprestaties van blanke Amerikaanse kinderen op middenklassenscholen maar nauwelijks voor de arme Spaanse, Afrikaanse en Aziatische jeugd. Het exosysteem bevat volgens Bronfenbrenner

'... linkages and processes taking place between two or more settings, at least one of which does not contain the developing person, but in which events occur that indirectly influence processes within the immediate setting in which the developing person lives' (1993, p. 24).

Een voorbeeld van een exosysteem is het netwerk van gezinnen dat ontstaat door de relatie van kinderen met leeftijdgenoten of tussen gezinnen door de relaties op het werk en in buurten.

De onderscheidingen liggen voor de hand en zijn nette, beschrijvende ordeningen. Er zijn geen hypothesen uit af te leiden over welke kenmerken van contexten welke gedragingen precies beïnvloeden.

(2) Zweedse onderzoekers rond David Magnusson hebben een schema gemaakt om omgevingen in kaart te brengen. Magnusson is van oorsprong psychometricus en raakte geïnteresseerd in persoonsleer en sociale context. Magnusson en Stattin (1998) omschrijven context als het geheel van geïntegreerde en georganiseerde systemen waaraan een persoon deelneemt. Het bestaat uit lagen en geldt voor diverse systemen, van cel tot de fysische omgeving. De auteurs vermelden kenmerken, functies:

- (1) Het onderscheid in omgevingen dat personen zelf maken, bijvoorbeeld de situatiecategorïen die hiervoor beschreven zijn.
- (2) Het onderscheid tussen actuele, werkelijke en waargenomen sociale contexten. Mensen reageren op wat ze waarnemen en handelen in reactie op een psychologische situatie. Agressieve kinderen interpreteren bijvoorbeeld het neutrale gedrag van andere kinderen gemakkelijk als agressief.
- (3) Contexten als bronnen van informatie en stimulatie. Een lang verblijf in een stabiele situatie kan een gedrag verzwakken of doen afnemen (habituatie). Mensen reageren op *verschillen* tussen situaties. Leren houdt in dat mensen specifieke delen van de omgeving verdisconteren in hun gedrag.
- (4) Een onderscheid tussen contexten naar de mate waarin ze het bereiken van doelen bevorderen. Voor een goed resultaat is een stabiele en geordende omgeving meestal gunstig. Een optimale omgeving is vaak een voorspelbare omgeving. De auteurs wijzen erop dat een omgeving niet zo gemakkelijk veranderd en/of geoptimaliseerd kan worden.
- (5) Het verschil in impact van gebeurtenissen op gedrag. Dat effect kan interacteren met bepaalde trekken. De gelegenheid om te stelen en afwezigheid van controle lokken verschillend gedrag uit bij personen met uiteenlopende scores op karaktertrekken. Bij een agressief persoon kan een neutrale gelaatsuitdrukking als trigger fungeren om te schelden of te slaan. Bepaalde gebeurtenissen kunnen beslissend zijn ook al zijn ze 'klein'. Dit blijkt uit voorbeelden van de niet-lineaire dynamische systeemtheorie. Een kleine opmerking tegen een gevangene kan een opstand tot gevolg hebben; een wanhoopsdaad van een jonge Tunesiër kan een opstand - de Arabische lente - ontketenen en een zuchtje wind kan ergens ver weg tot een storm leiden.

De auteurs maken verder een onderscheid tussen proximale en distale contexten. Dit lijkt op het Bronfenbrenners onderscheid tussen het micro- en mesosysteem. Proximaal zijn gezinsverbanden en relaties met leeftijdsgenoten. Ze leggen er de nadruk op dat een gezin kan veranderen door de tijd heen. Relaties tussen ouders en kinderen veranderen immers in de loop van de tijd. De distale omgeving bestaat uit sociaaleconomische condities en de (in)formele regels die een samenleving haar leden oplegt. SES is bijvoorbeeld gecorreleerd met gezinscohesie en opvoedingsstijl. Werkloze vaders - SES uitgepartialiseerd - blijken bijvoorbeeld hun kinderen willekeuriger te straffen en te belonen dan werkende vaders. Elke samenleving heeft (in)formele regels, bijvoorbeeld wanneer met school te beginnen en te stoppen, in het leger gaan, pensionering, de rol van de moeder, het tijdstip waarop kinderen onafhankelijk zijn, wanneer een loopbaan te beginnen, wanneer je getrouwd moet zijn of samenleven en wanneer men grootouder wordt. De socialisatieprocessen zorgen er voor dat iemand lid wordt en blijft van een groep. De regels zijn ongeschreven maar werkzaam, bijvoorbeeld, vanuit religie, SES en trends in de samenleving: de tijdgeest. Iedere persoon wordt gestuurd door deze regels. Zelfconcept en gedrag hangen voor een deel af van de productie en reproductie van deze voorschriften. Er is geen volledige vrijheid voor een interne ontwikkeling, persoonlijke projecten en plannen. Velen volgen de regels die de lange arm van de subcultuur, vanaf het geboortetoeel, via aard en duur van scholing, werk, onafhankelijk zijn, een huis bouwen, een gezin stichten, ouder worden, gezin verlaten, scheiding, pensionering verblijf in een verpleegtehuis tot aan begraving of crematie toe.

De onderscheidingen van Magnusson et al. zijn verder uitgewerkt dan die van Bronfenbrenner c.s. Beider werk ademt een geest van harmonie van persoon en omgeving. De soepele ordening van de contextcategorieën weerspiegelt een 'romantische reis' van een persoon door een zich steeds uitbreidende wereld.

Box Sommigen voelen zich verbonden met 'al wat is'

Bronfenbrenner en Magnussons idee van de persoon en zijn omgeving herinnert aan de Romantische Beweging. De 'romantische reis' zou letterlijk begonnen zijn met de tocht van dominee Johann Gottfried von Herder (1769) uit Riga in Letland naar andere landen. Het doel van zijn reis was vaag maar hij wilde graag nieuwe gewoonten leren en andere mensen en landen zien. Hij ontvluchtte zo zijn studeerkamer om de steeds groter wordende wereld van zijn tijd te zien. Tegelijkertijd was het ook een reis naar binnen om te leren wie hij 'werkelijk' was. Alles is verbonden met alles volgens hem, van het niveau van de cel tot dat van verschillende culturen. Overall kwam hij 'het leven' tegen, vertrouwd, maar tegelijkertijd onbekend en angstwekkend. Dit verlangen naar heelheid (heil) is ook aanwezig bij pogingen persoonstheorieën te integreren. Herder beschreef zichzelf, familie, groepen, naties, staten, landen als *concentrische cirkels* elk met zijn eigen niveau van heelheid of compleetheid. Hij weigerde een *hiërarchie* te maken tussen volkeren want er was creativiteit op elk niveau, in elke sociale groep, en overall. Is het idee van de gelijkheid van alle oriëntaties en theorieën een 'romantisch voorstel'? De persoon wordt opgevat als het centrum van de wereld, als een betekenisverlener die luistert naar anderen en verbonden is met allen en alles: mensen, aarde en universum. Herder komt de eer toe argumenten te hebben aangevoerd om ras een zinloos onderscheid te noemen (1775). Kant en Hume waren ervan overtuigd dat de blanken een ras waren, en een superieur ras. Hume (1848): 'Er heeft nooit een beschaafd volk bestaan met een andere huidskleur als de blanke'. De theorieën over persoonsontwikkeling van bijvoorbeeld Erikson en Loevinger zijn als 'romantische' theorieën op te vatten: de levensloop is een reis met obstakels en als die overwonnen zijn en er is de begeerde en gewaardeerde integriteit en autonomie. Delen van de moderne psychologie bevatten kortom een 'romantisch' idee over verbondenheid van mens en omgeving (Bronfenbrenner; Magnusson) en van een 'romantische reis' (Erikson en Loevinger) (zie voor deze lezing van Romantiek: Safranski, R., 2007: *Romantik. Eine deutsche Affäre*. München: K. Hansen Verlag).

Empirisch afgeleide omgevingskenmerken Een pragmatische manier om sociale en fysische contexten te onderscheiden is eigenschappen of kenmerken omschrijven die onderscheid maken tussen contexten. Walsh en Betz (1995) noemden ze 'foci' (letterlijk vuurhaarden: centrale punten) en onderscheiden:

- (a) Fysische en ruimtelijke eigenschappen van een plaats.
- (b) Organisatie van de materialen op plaatsen.
- (c) Kenmerken (trekken) van situaties zoals door mensen waargenomen en gewaardeerd.
- (d) Gedrag dat in situaties vertoond kan worden en institutionele kenmerken van situaties (verschillende instellingen creëren verschillende situaties, bijvoorbeeld een hogeschool tegenover een ziekenhuis).

Craik vatte al in 1973 werkwijzen om situaties te karakteriseren samen. Deze zijn meer dan veertig jaar oud maar bevatten voor een deel de onderscheidingen van Bronfenbrenner,

Magnusson et al. en Walsh en Betz. Ze laten steeds een ander gezicht van een context zien. De auteur ziet de omgeving als een kans om gewenst gedrag uit te lokken en te bevorderen:

- (a) Vaststellen van de fysische en ruimtelijke eigenschappen van plaatsen of locaties: hoe vaak worden bepaalde plekken in een grote ruimte gebruikt.
- (b) Welke invloed hebben die eigenschappen op gedrag? Bijvoorbeeld, hoe kan het aantal verkeersongelukken worden teruggebracht door inrichting van de wegen.
- (c) Hoe kan sociaal contact in bedrijven en instellingen verbeterd worden?
- (d) Hoe moet een speelplaats gebouwd worden om samen spelen te bevorderen en ongelukjes te voorkomen?
- (e) Vaststellen hoe materialen in plaatsen geordend zijn, bijvoorbeeld, hoe zijn materialen in een studentenkamer geordend en wat staat erin? Dit levert mogelijk dimensies op om deze kamers te ordenen, bijvoorbeeld met de dimensie klassiek-modern of wellicht vaker orde-chaos.
- (f) Vaststellen van kenmerken of 'trekken' van omgevingen en situaties door navraag te doen bij personen die in die omgevingen verblijven.
- (g) Vaststellen van kenmerken van gedragingen in verschillende situaties: thuis gedragen we ons anders dan op school of in de kroeg. Er kunnen gedragscategorieën beschreven worden om te bepalen welk gedrag zich waar en hoe lang voordeed en door wie het vertoond werd. Bovendien kunnen er gedragspatronen ontdekt worden door de opeenvolging van die gedragingen vast te stellen.
- (h) Zoeken naar kenmerken en attributen die passen bij een omgeving: wat is centraal; wat marginaal? Je kunt het oordeel van waarnemers gebruiken om te bepalen of de passende attributen in een omgeving aanwezig zijn. Het gaat om waarnemingen van mensen die in die omgeving verblijven en er thuishoren, bijvoorbeeld gezinsleden in een gezin, patiënten in een inrichting, personeel en leidinggevenden in een bedrijf en studenten en bestuurders van een hogeschool of universiteit.

De 'gezichten' van de omgeving kunnen gekarakteriseerd worden met eigenschappen die op geschaald worden: plezierig-onplezierig, vrij-gebonden, zakelijk-persoonlijk, vol-leeg, rustig-onrustig, formeel-informeel, veeleisend-ontspannen, dreigend-veilig. Checklists, schalen, Q-sort taken worden gebruikt om categorieën of dimensies te maken. Daarnaast kunnen kenmerken van de mensen die in die omgeving verblijven een rol spelen bij de beschrijving. Magnusson, Bronfenbrenner, Walsh & Betz en Craik gaan van persoon-omgeving interacties uit. Hun ordeningen bevatten unidirectionele, bidirectionele en transactionele elementen. De laatste twee impliceren dat een persoon de omgeving naar zijn hand kan te zetten of naar een omgeving zoekt die past bij zijn persoonskenmerken, belangen en doelen (zie ook Branje, 2002; Ickes et al., 1997).

Samenvatting en conclusie

Auteurs als Petermann et al. rekenen het vaststellen van situaties tot diagnostiek. Ze maakten geen kader en vertellen niet hoe dat precies te doen. In de DSM-IV verwijst As IV naar stressvolle situaties en gebeurtenissen in het leven van de cliënt. In de DSM-IV en DSM-5 worden bij elke stoornis risico en prognostische factoren vermeld. Deze slaan op

persoonskenmerken, bijvoorbeeld temperament maar ook op kenmerken van de fysische en sociale omgeving en van de cultuur. Dat houdt in dat in het systeem van stoornissen de omgeving me gedefinieerd is als uitlokker, oorzaak of instandhouder van een stoornis. Er is geen algemeen aanvaarde taxonomie van situaties.

Er is wel een conceptueel begin gemaakt met geneste systemen (Bronfenbrenner) of met behulp van een aantal categorieën (Magnusson en Stattin). Deze systemen en categorieën zijn voor de hand liggende ordeningen die echter niet zodanig uitgewerkt zijn dat ze tot hypothesevorming en empirisch onderzoek leiden. Walsh & Betz en Craik proberen contexten te onderscheiden door objectieve en beoordeelde of waargenomen eigenschappen van situaties respectievelijk te beschrijven of na te vragen bij personen die in die contexten verblijven. Ze stellen daarnaast voor situaties te onderscheiden op basis van het daar vertoonde gedrag. Zo bepalen ze de fit tussen gedrag en omgeving, bijvoorbeeld in instituties.

Er is geen strijd tussen theorieën over de sociale en fysische omgeving en ook niet over welke meting adequaat is: categorie of dimensie. Er zijn geen uitgewerkte alternatieve theorieën. Er wordt weliswaar van de bidirectionele en transactionele invloeden tussen persoon en sociale context uitgegaan maar onderzoek volgt een $S \rightarrow R$ schema. De ontwikkeling van gedragingen als een emergente kwaliteit van interactie met de omgeving wordt door de auteurs niet vermeld. Natuurwetenschappelijk gedachte causaliteit domineert, terwijl de theoreticus het 'dichter bij huis' in Simontons schaal kan zoeken: in de biologie die emergentie van systemen toestaat en in de sociologie en culturele antropologie die groepsprocessen en rituelen beschrijven. Deze zijn dynamischer en lastiger te voorspellen dan de causaal gedachte verbanden van het $S \rightarrow R$ schema. Er is weinig bekend over impliciete opvattingen over de natuurlijke omgeving en haar belang en over de sociale context. Er zijn uiteraard opvattingen over de sociaaleconomische klasse waarin men verkeert. Er is daar verschil in geloof in opwaartse mobiliteit en in het gevoel *entitled* te zijn om zijn deel van de welvaart, zorg en aandacht op te eisen.

3. Alternatieve theorieën

Er is mij geen studie bekend met leken over alternatieve opvattingen over de sociale context zowel gemanipuleerd als natuurlijk. Misschien niet goed genoeg gezocht. Deze zijn er volop, maar ze worden niet gethematiseerd in onderzoek. Het is wel relevant studie omdat er een breed draagvlak moet zijn voor verbetering van de natuurlijke en gebouwde omgeving. Sociaalpsychologen hebben de attitudes ten opzichte van de fysische en natuurlijke omgeving bepaald. Het vaststellen (meten) van kenmerken van de fysische omgeving is het domein van architecten, landschapsarchitecten en kunstenaars. Zij kunnen boeiend over omgevingen vertellen. Zo vertelde de landschapsarchitect Geuze dat hij opeenvolgende foto's had gemaakt naast een snelweg in de vroege ochtend. Hij toonde het beeld en bleef herhalen: 'Ik begrijp dat landschap niet'. Ministers van milieu spreken over de verrommeling van de gebouwde omgeving'. De kunstenaar Armando heeft het over een 'schuldig landschap'. Daarmee verwijst hij naar de plek waar concentratiekamp Amersfoort heeft

gestaan. Het zou een onderzoek waard zijn om professionals en kunstenaars kenmerken te ontlokken over natuurlijke en gefabriceerde omgevingen.

Geloof in maakbaarheid van fysische en sociale omgevingen verschilt tussen sociaaleconomische klassen. De lagere socio-economische klasse gelooft minder in zijn betekenis voor de natuurlijke omgeving dan de middenklasse. Deze gelooft ook minder in opwaartse mobiliteit dan de middenklasse.

Samenvatting en conclusie

Ik heb geen studies over alternatieve theorie over de context gevonden. Ze zijn er wel, maar waarschijnlijk in andere professies als landschapsarchitecten, sociaal geografen en kunstenaars. Ze nemen mij de omschrijving als alternatief mogelijk niet in dank af, maar ik erken de relevantie van dat onderzoek wel degelijk. Het causaal-analytisch en instrumenteel denken over de fysische en sociale omgeving (in de jaren 70-80 sociale technologie geheten) verdient een alternatief, omdat het eenzijdig is.

4. Reflectie en evaluatie

De verhouding persoon-omgeving blijft een delicate. Cronbach ging via de testpsychologie naar de onderwijspsychologie en stelde met Snow het ATI schema voor. Er moet immers een relatie zijn tussen kenmerken van de persoon en de verwerking van wat hem in het onderwijs aangeboden wordt. De persoon-situatie controverserig in de persoonsleer leidde tot een bijna gelijkspel al zal de statisticus het daar niet mee eens zijn. De strijd is evenwel over. De van het behaviorisme afkomstige experimentele methodologie leek in de weg te zitten om de vanzelfsprekende interactie van persoon en omgeving (bidirectioneel en transactioneel) te bestuderen. Op specifieke gebieden zijn die studies er wel: moeder-kind, leraar-leerling interactie, enzovoort. Niettemin is er vooral lippendienst aan interactie en transactie bewezen.

Het succes van de *Big Five* heeft gevolgen gehad voor het maken van impliciete situatietaxonomieën - er zijn er om en nabij de 30 - maar geen heeft ooit de status van de *Big Five* verworven al doet de DIAMONDS een poging. Ze zijn in ieder geval informatief, evenals de pragmatische aanpak om trekken, kenmerken van sociale situaties te formuleren door navraag bij personen die in die situaties verkeren.

Expliciete theorie bevat voor de hand liggende onderscheidingen en bestaat uit nette ordeningen. Ze inspireren niet tot empirisch onderzoek. Een deel van de theorie kan romantisch genoemd worden, omdat deze 'alles' beoogt te bevatten. Zeker, alles hangt met alles samen maar deze constatering helpt onderzoek niet vooruit en biedt de diagnosticus geen houvast. Deze stand van zaken neemt niet weg dat er veel studies zijn over de relatie tussen omgevingskenmerken en gedrag. Deze tonen een gefragmenteerd beeld door het ontbreken van een kader, structuur of architectuur voor sociale contexten. Dit betekent dat impliciete en expliciete theorieën over sociale contexten de diagnosticus nauwelijks helpen om vragen en problemen van cliënten vast te stellen en te analyseren. Hij moet afgaan op zijn deskundigheid en die van collega's door middel van inter- en supervisie. Alternatieve

theorie zou een kans verdienen gegeven de eenzijdigheid en dominantie van het causaal-analytisch en instrumenteel denken over de fysische en sociale context.

III Correlaties van fysische en natuurlijke contexten met sociale aanpassing en prestaties

Welke kennis, informatie biedt de officiële psychologie over aard en invloed van de omgeving op gedrag? Wat doet de omgeving met persoonlijkheid en cognitieve prestaties van de cliënt en hoe groot is die invloed? Er is een overvloed aan empirisch onderzoek naar effecten en correlaties van contextkenmerken op sociaal en cognitief gedrag. De individuele verschillen oriëntatie verbindt bestaande omgevingsverschillen aan variaties in gedrag. In experimenten wordt contextkenmerken gemanipuleerd om gedragsveranderingen te bewerkstelligen. Natuurlijke contexten beïnvloeden gedrag omdat ze voor een deel voorschrijven hoe je over de levensloop te gedragen. Tegelijkertijd ontwikkelen en veranderen ze zelf ook, bijvoorbeeld gezinnen, familie, school, buurt en subcultuur. Contexten zijn niet geïsoleerd, denk aan het meso- en macrosysteem van Bronfenbrenner. De belangstelling voor de context gaat vaak vergezeld van de hoop goede van slechte te onderscheiden en ze zo in te richten dat ze gewenst gedrag bevorderen.

Welke kenmerken van de fysische en sociale context zijn verbonden met (on) aangepast sociaal en intellectueel/cognitief gedrag? Welke verschillen tussen gezinnen en haar ontwikkeling zijn van belang voor de diagnose? Wat is de rol van de context van de school op cognitie en aanpassing? Wat hebben organisatiepsychologen te melden over de correlaties tussen kenmerken van bedrijven en instituties en prestaties en welbevinden van werknemers?

1. Fysische en natuurlijke context en sociale aanpassing en cognitieve prestaties

Welke individuele verschillen tussen fysische omgevingen zijn beschreven? Kunnen die gemanipuleerd worden in ons voordeel? Hoe zijn contexten verbonden?

Fysische condities Evans (2006) heeft de effecten van kenmerken van de fysische omgeving op sociale aanpassing en cognitieve prestaties van kinderen samengevat. Als belastende fysische condities worden vergif, lawaai, te veel mensen op één plek en slechte behuizing genoemd. Hij voegt er kenmerken van de buurt, de natuurlijke omgeving, scholen en kinderdagverblijven aan toe.

Vergif verlaagt leesprestaties, verhoogt schooluitval en beïnvloedt de socio-emotionele ontwikkeling ongunstig. Het laatste is vastgesteld met oordelen van leraren. Kwik verlaagt het IQ en het sensomotorisch functioneren. PCBs hebben een nadelig effect op het herkenninggeheugen van baby's en hangen later in de kindertijd samen met verlaging van aandacht, de hoogte van het IQ en leesachterstand op 11-jarige leeftijd.

Lawaai wordt veroorzaakt door muziek, verkeer en vooral door andere mensen. Het benadeelt het leren lezen, heeft invloed op cognitieve processen, zoals aandacht en leidt tot vermoeidheid en verveling. Harde geluiden dragen ertoe bij dat mensen het gevoel krijgen geen controle op de omgeving te kunnen uitoefenen en bijgevolg neemt hun motivatie om te presteren af. Szalma en Hancock (2011) hebben onderzoek naar het effect van lawaai op prestaties afzonderlijk samengevat. Zij gebruikten 797 effectgroottes uit 242 studies. De impliciete overtuiging dat elk lawaai je opwindt en ergert wordt niet ondersteund door de feiten. De auteurs wijzen erop dat mensen in staat zijn om te compenseren voor het hinderlijke van geluid. In het algemeen beïnvloedt lawaai de prestatie negatief en in overeenstemming met hun theorie is *'intermittent speech noise of short duration relatively most disruptive'*. Dit doet begrijpen waarom het belangrijk is dat therapeuten - eigenlijk iedereen - kunnen luisteren, een conversatie niet onnodig onderbreken en het goede moment kiezen om deel te nemen aan een dialoog of discussie. Veel personen blijken in staat om zich aan te passen aan continu geluid van langere duur. Het lawaai van praten is het meest verstrend.

'Crowding' duidt op een teveel aan mensen per verblijf. Het is gecorreleerd met welbevinden, het zich terugtrekken van kinderen en minder aandacht van ouders. Het verhoogt de kans op agressie. Vooral autistische kinderen hebben hinder van *crowding*. Kinderen en adolescenten die in een kleine behuizing moeten leven (gecorrigeerd voor verschil in SES), tonen naar verhouding hogere niveaus van neuroticisme, lagere sociale en cognitieve competenties, uiten gevoelens van hulpeloosheid, scoren naar verhouding lager op IQ tests en beschikken over minder communicatieve vaardigheden.

Type behuizing: De kwaliteit van het huis, de structuur en voorspelbaarheid thuis of het gebrek daaraan (chaos dus), weinig dagelijkse routines, zoals vaste maaltijden en veel verhuizen zijn gecorreleerd met jeugddelinquentie, lage scores op prestatietoetsen, zwakke zelfregulatie en het nemen van risico's.

De correlaties tussen fysische contextkenmerken en sociaal gedrag en intellectuele prestaties zijn significant, maar bescheiden en een zeer enkele keer gemiddeld. Dat houdt in dat veel andere variabelen betrokken zijn bij de variatie in deze gedragingen.

Natuurlijke omgevingen Parken en tuinen in steden bieden jonge en oude mensen de gelegenheid tot spelen, ontspannen en elkaar te ontmoeten. Ze kunnen herstel bevorderen en vermoeidheid verminderen. De veronderstelde mechanismen voor de correlaties tussen omgeving en gedrag van kinderen zijn de interacties tussen ouder en kind, het gevoel controle te hebben op de omgeving en fysiologische aanpassingen. Veel schadelijke contexten zijn co-morbide. Mensen met een laag inkomen zijn disproportioneel meer blootgesteld aan gevaarlijke omgevingen gedurende langere tijd. Deze resultaten komen uit Britse en vooral Amerikaanse studies. Schadelijke omstandigheden raken vooral de zwarte en Spaanssprekende bevolking in de steden en bewoners van het geïsoleerde platteland. Dit resultaat kan niet zonder meer gegeneraliseerd worden naar andere culturen. De effectgrootten en correlaties variëren van verwaarloosbaar tot bescheiden: $r = .10$ tot $r = .25$ (Kaplan & Kaplan, 1989). Vergelijkbare correlaties zijn gevonden in een recente studie van White et al. (2013). Zij onderzochten bij 4255 deelnemers gevoelens van herstel (kalm, relaxed, verfrist, nieuwe vitaliteit) na het bezoeken van de kust en van stadsparken. Er waren significante correlaties (4% variantie gebonden, gemeenschappelijk, verklaard) van deze bezoeken met gevoelens van herstel. Het bezoeken van de kust was met meer herstel geassocieerd dan van parken. Bezoek aan de kust verschilde niet van verblijf in bossen, lopen door heuvels en het bezoeken van moerassen. Het type activiteit (wandelen of joggen) maakte geen verschil. Het gezelschap van anderen vermeerderde het gevoel van herstel niet. Het gezelschap van kinderen verlaagde het gevoel van ontspanning.

Attitude ten opzichte van de omgeving Al meer dan 30 jaar is er ervaring met een *instrument* om de attitude ten opzichte van de natuurlijke omgeving te meten. Het meet in hoeverre mensen in verschillende landen bezorgd zijn over de kwaliteit van het milieu. Milieuvervuiling en klimaatverandering zijn wereldwijd onderwerp van discussie. De *New Environmental Paradigm-Revised* (de NEP-R) vragenlijst bevat beweringen als: *We are approaching the limit of the number of people the earth can support. Humans have the right to modify the natural environment to suit their needs* en *Humans are severely abusing the environment*.

Het instrument bevat facetten zoals de realiteit van grenzen aan de groei, anti-antropocentrisme, het kwetsbare evenwicht in de natuur, het verwerpen van de uitzonderingspositie van de mens en de mogelijkheid van een eco-crisis. Hawcroft en Milfont (2010) bespreken de psychometrische kenmerken en vonden in hun meta-studie - niet erg verrassend - dat de lage sociale klasse lager scoorde op het instrument dan de midden en hogere sociale lagen. Milieuactivisten scoorden uiteraard hoger dan het populatiegemiddelde.

Attitude en opzichte van het milieu Alisat en Riemer (2015) maakten een 18 item schaal die het engagement tot deelnemen en ontwerpen van burgerinitiatieven mat met het oog op de bescherming van het milieu. Het ging hen om de voorbereidende acties en acties die uitmondten in het nemen van de leiding om op systeemniveau de bedreiging van het leefmilieu te stoppen. KTT en IRT analyses leiden tot ongeveer dezelfde conclusies. Er is sprake van een schaal waarop items en personen te ordenen zijn in hun bereidheid iets te ondernemen voor het leefmilieu. Ze gaan van laag (met anderen praten over milieukwesties) tot hoog (het organiseren van een bijeenkomst over milieuvervuiling).

Er is kortom - een open deur - invloed van de fysieke omgeving op typerende gedragingen en prestaties van kinderen, adolescenten en volwassenen. De samenhangen zijn bescheiden. De diagnosticus heeft er baat bij om de fysieke context van de cliënt te kennen, al is het vaak niet mogelijk om deze context te veranderen of te vermijden en is het effect van de omgeving op gedragingen in de steekproeven niet groot.

Samenvatting en conclusie

Vergif, lawaai, *crowding* en slechte behuizing beïnvloeden in beperkte mate direct en via ouders uitval op school, socio-emotionele ontwikkeling, IQ, aandacht, vermoeidheid, verveling en agressie bij kinderen en adolescenten. Natuurlijke omgevingen kunnen spel en communicatie bevorderen. De samenhangen en effecten zijn meestal zwak en zelden gemiddeld. Dit betekent dat veel andere factoren van invloed zijn. Kennis van de fysieke omgeving van de cliënt kan bijdragen aan het begrijpen van zijn gedrag. Het ingrijpen in de fysieke omgeving ligt overigens meestal buiten de mogelijkheden van de diagnosticus.

2. Gezin en sociale aanpassing en cognitieve prestaties

De meest bestudeerde sociale context is het gezin. Ieder heeft biologische of sociale ouders en niemand kiest zijn biologische ouders. We zijn zeker van de dood, belastingen en van ... ouders. Het gezin is de natuurlijke context waarin wereldwijd vrijwel elk mens - meer dan 90% - zijn leven start. Kinderen vragen van ouders intellectuele en emotionele investeringen. De relatie heeft een lange duur en houdt verplichtingen in. In sommige culturen wordt de relatie bij bejaarde ouders omgekeerd: kinderen zorgen voor ouders. De ouder-kindrelatie is in het begin asymmetrisch (autoriteit) maar kinderen zijn ook 'kostbaar bezit' en zijn een bron voor het welbevinden van ouders (Nelson et al., 2014). De relatie sluit elk aspect van gedrag in en is gekenmerkt door verwachtingen, doelen en gevoelens die niet meteen zichtbaar zijn in concreet gedrag. De relatie is wederzijds, aanvullend, maar conflict en verdeling en toe-eigening van macht spelen eveneens een rol. Dit is zichtbaar bij conceptuele analyse van de soorten relaties: unidirectioneel, met de nadruk op de autoriteit van de ouders, bidirectioneel met de erkenning dat beiden aan de relatie bijdragen en co-constructief (transactioneel) dat wil zeggen dat de interactie zorgt voor een gedeelde feitelijke en symbolische wereld, waaraan beiden bijdragen.

Hieronder worden *voorbeelden* van deze studies vermeld. Ze berusten op de wet van de grote getallen, dat wil zeggen er worden populatieparameters geschat in steekproeven. De studies gaan niet over individuen. Bovendien zijn ze niet georganiseerd in een theorie of taxonomisch kader en dat wekt de indruk dat alles een beetje met alles samenhangt. Daar is niet aan te ontkomen bij dit onderwerp.

Individuele verschillen tussen en binnen gezinnen In veel studies wordt gezocht naar het verband tussen individuele verschillen tussen gezinnen en variatie in sociale aanpassing en prestaties van kinderen. Voor een antwoord op de vraag wat de gezinsomgeving bijdraagt aan de variantie in prestaties en aanpassing wordt de gedragsgenetica erbij gehaald. Deze verdeelt de variantie tussen omgeving en genetische verwantschap half-half. De verschillen tussen gezinnen dragen *minder* bij ($\pm 5\%$) dan de verschillen binnen gezinnen ($\pm 10\%$) aan variantie in kenmerken als intelligentie en persoonskenmerken.

Individuele verschillen lokken studies naar *stabiliteit en continuïteit* uit. Zijn de interacties in gezinnen stabiel door de tijd heen? Deze vraag wordt meestal bevestigend beantwoord. Ouders veranderen niet zomaar van opvoedingsstijl. Niettemin zijn er veranderingen die gerelateerd zijn aan omgevingsvariabelen, zoals ziekte, werkloosheid en ongelukken en aan de (ontwikkelings)fasen waar een gezin door de tijd heen 'normatief' gaat. Voorbeelden van studies naar de relatie tussen gezinskenmerken en cognitieve en sociale aanpassing van kinderen:

(1) Typen hechting weerspiegelen individuele verschillen tussen en binnen gezinnen. Ze zijn gerelateerd aan later socio-emotioneel functioneren. De kwaliteit van hechting: veilig, onveilig, vermijdend, ambivalent is significant gecorreleerd met latere sociale aanpassing en cognitieve prestaties. De veronderstelling is dat het kind al vroeg in zijn leven een 'werkhypothese' vormt over het sociaal gedrag van significante anderen en dat beïnvloedt waarneming en gedrag op de lange termijn. Ze leidt tot de opbouw van cognitieve en affectieve structuren die van invloed zijn op hoe iemand met zijn cognities en emoties omgaat en zich tegenover anderen gedraagt. Hechting is een uitvoerig onderzochte mini-theorie en domineert al 25 jaar de pedagogiek in Nederland.

(2) Ongewenst gedrag trekt aandacht en je denkt al gauw aan het gezin als de bron van dat lastige gedrag. Een voorbeeld is een studie van Bailey et al. (2009) waarin verschillen tussen gezinnen gecorreleerd zijn met externaliserend gedrag: agressie. Gegevens over drie generaties: grootouders, ouders en kinderen lieten continuïteit zien in controle door ouders: harde discipline bij de eerste twee generaties en continuïteit in het externaliserend gedrag bij de laatste twee generaties. De correlaties zijn bescheiden en dat betekent dat er andere mechanismen werkzaam zijn naast ouderlijke disciplineringsstijlen.

(3) Huwelijksconflicten zijn gecorreleerd met cognitieve, affectieve en fysiologische responsen van kinderen. Een meta-studie op basis van 130 onderzoeken door Rhoades (2008) toonde bescheiden effectgrootten tussen ouderlijke conflicten en agressie en depressie bij kinderen. De effecten werden gemodereerd (gedrukt) door leeftijd, oudere kinderen hadden er minder last van dan jongere. De ESs waren groter voor internaliseren (depressie) dan voor externaliseren (agressie).

(4) Kinderen uit hetzelfde gezin worden niet gelijk behandeld. Binnengezinsvariantie correspondeert meer met variantie in gedragskenmerken dan tussengezinnenvariantie. Jenkins et al. (2003) lieten

zien dat het niveau van positieve en negatieve behandeling in een gezin gecorreleerd is met leeftijd: jonge kinderen worden gelijk behandeld dan oudere kinderen (n = 3762).

(5) Kinderen uit lage sociaaleconomische milieus worden 'verschillender', ongelijker behandeld dan kinderen uit middenklasse gezinnen. De eersten krijgen minder voorspelbaar steun, beloning, straf en aandacht. SES is gerelateerd aan opvoedingsstijlen: autoritatief tegenover autoritair en 'laat maar waaien': *laisser faire*, aanwezigheid van boeken in huis, intellectuele en sociale spelletjes thuis, taalgebruik en hoeveelheid en kwaliteit van de tijd die samen doorgebracht wordt. De correlatie tussen SES en IQ is gemiddeld in een meta-studie van Sackett et al. (2009).

(6) Belsky et al. (2007) hebben op verzoek van het *Early Child Care Network* - een internationale groep onderzoekers - de relatie tussen zorg voor kinderen van 4,6 tot 12 jaar met sociale en cognitieve ontwikkeling bestudeerd. Ze vonden dat 'parenting' van meer belang was voor de ontwikkeling dan kinderopvang buitenshuis (n = 1364 gezinnen). De verbanden zijn significant maar zwak tot bescheiden.

(7) Taalontwikkeling is van belang voor succes op school. De invloed van de ouders - vooral de moeder - op taalontwikkeling vaak onderzocht en aangetoond. De aanwezigheid van de vader is gerelateerd aan het exploratief gedrag van kinderen. De correlaties variëren van laag tot gemiddeld.

(8) De invloed van ouders op kinderen is het meest onderzocht. Het omgekeerde doet zich ook voor en sociale adaptatie of welzijn van ouders door aanwezigheid van kinderen is empirisch in kaart gebracht. Voor zover we weten is niet nagegaan of cognitieve prestaties van ouders wijzigen als gevolg van het ouderschap: worden ouders slimmer of juist niet door het ouderschap en is er verschil tussen mannen en vrouwen? Wie heeft een hypothese en wie wil het uitzoeken?

(9) Nelson et al. (2014) dus. Ze hebben een overzichtsstudie verricht die laat zien dat er geen eenvoudige relatie bestaat tussen het hebben van kinderen en ouderlijk welzijn. De literatuur is tegenstrijdig en zij stelden op basis daarvan een model voor ouderlijk welzijn op (p. 2): Welzijn wordt positief gemedieerd door het hebben van een doel, het leven zinvol vinden, de hoeveelheid en aard van behoeften, positieve emoties en verschillende sociale rollen kunnen vervullen. Welzijn wordt negatief gemedieerd door negatieve emoties, geldproblemen, tekort aan slaap en een conflictueuze huwelijksrelatie. Het ligt allemaal nogal voor de hand. Variabelen die de relatie positief of negatief beïnvloeden 'drukken' worden in de studie moderator variabelen genoemd. Het zijn in feite risico of beschermende factoren (zie hun Tabel 3, p. 33). Ze zijn verdeeld in demografische ouderkenmerken (leeftijd, sekse, werk) huwelijks status (on)gehuwd), gezinsvorm (biologisch of adoptie), cultuur (Westers of niet-Westers), ouderlijke kenmerken (opvoedingsstijl, steun, (on)veilig gehecht), demografische kind kenmerken (leeftijd) en psychologische kindkenmerken (gedragsproblemen, moeilijk of gemakkelijk temperament). De richting van de correlaties bevat geen verrassing en de hoogte is bescheiden tot gemiddeld.

Deze voorbeelden laten zien dat individuele verschillen binnen en tussen gezinnen bescheiden tot gemiddeld gecorreleerd zijn met sociale aanpassing en cognitieve prestaties van kinderen. SES is naar verhouding een goede voorspeller van prestaties (Sackett et al., 2009). Het ouderschap is ook van invloed is op het welzijn van ouders zelf: de relatie is geen simpele $S \rightarrow R$ verbinding maar wordt onder meer gemedieerd door het niveau van negatieve emoties, financiën, tekort aan slaap en huwelijksconflicten.

Ontwikkeling van gezinnen Het is vanzelfsprekend dat een gezin door de tijd heen verandert. Het begin is in sommige opzichten stabiel, maar dat kan veranderen en het gezin

houdt ook eens op te bestaan. Dit is voor een deel een organische groei, bijvoorbeeld de moeder-kindrelatie begint symbiotisch en gaat langzaam aan over in twee zelfstandige wezens. Ouders hebben het in het begin voor het zeggen maar ze worden in de loop der tijd coaches, adviseurs of zelfs buitenstaanders. Ze bieden gelegenheid om contacten buitenshuis op te bouwen met leeftijdgenoten, school, buurt, sportclubs en sociale instituties. Het huwelijk wijzigt door de tijd heen: een stel begint zonder kinderen. Als er kinderen komen dienen zich nieuwe verantwoordelijkheden aan. De taken worden herverdeeld, de aandacht voor elkaar neemt af en de hoeveelheid te besteden geld wordt kleiner. Het verloop van het gezinsleven vereist aanpassing aan nieuwe situaties en aanvaarden van nieuwe opvattingen, gevoelens en het verwerven van andere vaardigheden. Broers en zussen vormen een subsysteem in het gezin. Ze organiseren voor een deel hun eigen leven, los van de ouders. Ze leren van elkaar en onderwijzen elkaar en bieden ondersteuning maar kunnen ook competitie aangaan (Parke, 2004). Ongeveer 80% van de kinderen uit de VS heeft op zijn minst een broer of zus. In Europa neemt het aantal een-kind gezinnen toe. Dat is een speciale psychologische conditie voor kind en ouders. De geboorte van een broer of zus wordt wel als een crisis gezien, denk aan het neofreudiaanse Adleriaanse idee van *sibling rivalry*. Volling (2012) sloeg er 30 studies op na en stelde vast dat er geen overtuigend bewijs was dat de overgang naar *siblinghood* een crisis veroorzaakt voor de eerder geborene. Gemiddeld is het effect nul. Er kan zich dus wel hier en daar een oorlog tussen brusjes voordoen. Sommigen eerstgeborenen hebben er last van, andere niet. MacMillan en Copher (2005) gebruiken sociologische begrippen om de levensloop van een gezin te in kaart te brengen. Deze kenmerken zijn beschrijvend en niet bedoeld om prestaties en aangepastheid te voorspellen. Er doen zich veranderingen voor in:

Rollen: verwachtingen over het gedrag van een persoon met een bepaalde sociale positie, bijvoorbeeld de rol van student, vader, werknemer. Deze rollen veranderen binnen het gezin, bijvoorbeeld de vaderrol verandert van 'provider' tot afstandelijke raadgever.

Rolconfiguraties: verandering in de verschillende rollen die men speelt, bijvoorbeeld van minnaar, vriend, moeder, vader, echtgenoot, werknemer.

Trajecten: stabiliteit van rollen en ervaringen door de tijd heen, bijvoorbeeld in het student zijn en het uitoefenen van een beroep. Overgangen: duidelijke en plotselinge veranderingen die een nieuwe situatie tot gevolg hebben, bijvoorbeeld huwelijk, nieuwe functie, scheiding, een kind krijgen.

Paden: duiden op verbindingen tussen trajecten van sociale rollen: opleiding, werk, gezin.

Schema's: culturele patronen, regels, modellen kennen een verloop door de tijd heen, bijvoorbeeld carrière maken, aanpassen aan nieuwe fasen in de levensloop, vooruitgang boeken in het beroep of niet.

Sociale context van gezinnen Het gezin is een sociale context te midden van andere: ze staan niet los van elkaar. Voorbeelden:

(1) Werk en gezin vormen soms conflictueuze contexten. Elk heeft zijn eigen structuur van eisen en je moet een balans vinden. Voydanov (2005) heeft de passing tussen werk en gezin beschreven. Er

zijn eisen die door het werk gesteld worden en er zijn middelen of hulpbronnen in het gezin. De middelen van het gezin moeten benut worden voor het werk. Het kan ook omgekeerd, de eisen van het werk worden aangepast aan de middelen van het gezin. Als er een langdurig evenwicht is, is er een stabiele verhouding. Tot voor kort en mogelijk nog vaak overweegt in de VS de aanpassing van het gezin aan de vereisten van het werk.

(2) McDowell en Parke (2009) analyseerden de relatie tussen gezinskenmerken, onder meer opvoedingsstijlen en de relaties van kinderen met leeftijdgenoten buiten het gezin. Ze probeerden een verband te vinden tussen ouder-kind interacties (advies geven, kansen bieden) en de kwaliteit van de relaties met leeftijdgenoten een jaar later. Een complexe padanalyse liet zien dat kinderen meer aanvaard werden door leeftijdgenoten en meer sociale vaardigheden toonden in de relaties met peers naarmate ze meer kansen kregen van hun ouders om deze buitenshuis te oefenen.

(3) Gezinnen verschillen in de omvang van het netwerk waar ze deel van uitmaken. Is een gezin met een groot netwerk, dat wil zeggen veel verbindingen met andere contexten beter opgewassen tegen tegenslagen? Vaak wel, maar niet altijd. Ortega (2002) vond bijvoorbeeld dat moeders met weinig inkomsten maar met grote sociale netwerken er een agressieve opvoedingsstijl op nahielden en ontevreden waren over de sociale steun die ze kregen. Dit duidt erop dat opvoedingskwaliteit niet altijd hoger is naarmate het sociaal netwerk groter is. Een sociaal netwerk sluit vrienden, burens, school, werk, organisaties en maatschappelijke diensten in. In Ortega's studie was het gemiddeld aantal deelnemers aan een netwerk tussen de 9 en 69 met een gemiddelde van 31. De correlatie tussen netwerkomvang en verbale agressie was $r = .33$ en $r = .32$. Moeders met een groot netwerk losten conflicten vaker op met verbale agressie en waren ontevredener over de sociale steun. Het is mogelijk dat moeders met naar verhouding omvangrijke netwerken gemakkelijker vragen om hulp en eerder ontevreden zijn over die hulp. Ze moeten het immers uiteindelijk zelf oplossen.

Een gezin is geen eiland en de relatie tussen de leden is wederzijds en co-constructief. Het doet zich in verschillende gedaante voor: van nucleair in het Westen tot de *extended family* in sommige Aziatische landen. De aard van de communicatie binnen het gezin is gerelateerd aan het gedrag van kinderen buitenshuis met hun leeftijdgenoten en leraren. Er is een overvloed aan onderzoek over de relatie tussen intellectuele en cognitieve prestaties en verschillen tussen gezinnen. De hoogte van de correlaties tussen gezinskenmerken en gedrag is bescheiden. Er zijn vele andere factoren werkzaam bij het tot stand komen van prestaties.

Wat heeft de diagnosticus eraan? Het is voor de diagnosticus zinvol om de verschillen tussen (buurt, wijk) en binnen gezinnen in te schatten en het stadium van gezinsontwikkeling vast te stellen en te vergelijken met de 'normatieve ontwikkeling' in een (sub)cultuur of samenleving. Kennis van de relatie van een gezin met de brede sociale context, zoals buurt en school draagt bij om het gedrag van een cliënt te beschrijven en te verklaren. Deze kenmerken zijn echter niet gemakkelijk te operationaliseren en te meten en als er al empirische gegevens zijn, blijken de samenhangen in steekproeven bescheiden. De diagnosticus is aangewezen op zijn observaties, kennis van de sociale kaart en zijn interviewvaardigheid.

Samenvatting en conclusie

Het gezin is de meest onderzochte sociale context. De ouder-kindrelatie vraagt veel van ouders gedurende een lange tijd en is aanvankelijk asymmetrisch. De relatie verandert (normatief) van unidirectioneel via bidirectioneel naar co-constructief. De samenhang van individuele verschillen tussen gezinnen, bijvoorbeeld in opvoedingsstijl, met prestaties en typerend gedrag is bepaald. Er zijn bescheiden tot gemiddelde correlaties gevonden tussen hechtingsstijl en latere sociale aanpassing. Internaliseren en externaliseren zijn verbonden met een (harde) opvoedingsstijl. Ouders behandelen hun kinderen niet gelijk en veranderen hun houding als de kinderen ouder zijn. Lage SES ouders maken meer verschil in de behandeling van hun kinderen dan middenklasse ouders.

Het gezin ontwikkelt zich door de tijd heen. De relatie ouder-kind wordt symmetrischer, ouders veranderen van rol (autoriteit versus coach) en de huwelijksrelatie wijzigt. De sociologie biedt beschrijvende constructen: rollen, rolconfiguraties, roltransformaties en -overgangen.

Een gezin is een sociale context te midden van andere contexten. Deze kunnen elkaar ondersteunen (bijvoorbeeld in een *extended family*) maar kunnen ook aanleiding zijn voor conflicten, bijvoorbeeld tussen (schoon)ouders en kinderen en tussen werk en gezin. De contexten hebben elk hun eigen *demand* structuur en zijn niet zonder meer in balans. Gezinnen verschillen in de omvang van hun sociale netwerken. Grote netwerken zijn geen garantie voor meer steun: moeders met een lage SES en grote netwerken bleken er naar verhouding een agressievere opvoedingsstijl op na te houden en waren ontevredener over de steun. De lage correlaties tussen gezinskenmerken en aanpassing en prestatie maken duidelijk dat er andere factoren werkzaam zijn.

Het is zinvol dat de diagnosticus verschillen tussen en binnen gezinnen vaststelt, het stadium van gezinsontwikkeling inschat en de relatie van het gezin tot de bredere sociale context analyseert. Hij heeft daarvoor zijn ondervragingstechnieken en kennis van de sociale kaart van de omgeving van het gezin nodig. De diagnosticus heeft hiervoor nauwelijks instrumenten tot zijn beschikking. Dat betekent dat hij op eigen inschatting en die van een team is aangewezen. De interesse van de practicus voor sociale contexten is doorgaans gericht op het onderscheid tussen goede en slechte contexten. Hij wil de effectieve ingrediënten van de sociale omgeving opsporen en benutten voor een gewenste gedragsverandering van de cliënt.

3. Reflectie en evaluatie

Impliciete theorievorming over fysische en sociale contexten heeft tot categorieën en dimensies geleid om omgevingen te onderscheiden; géén heeft een Big Five-status verkregen, al doet DIAMONDS een gooi naar die status. Vragen uit de praktijk hebben geleid tot dimensies om verschillen tussen gezinnen, schoolklassen en scholen, buurten (SES), organisaties en culturen te beschrijven. De relatie context-gedrag wordt unidirectioneel opgevat: variaties in natuurlijke contexten van gezin, buurt, leeftijdgenoten en (sub)cultuur zijn 'oorzaken' van variaties in typerend gedrag en prestaties. Bij willekeurig ontworpen

contexten in gedragsmodificatie, therapie, training en in curricula is de unidirectionele relatie aanvaardbaar. Bij vergelijkbare effecten van interventies wordt naar effectieve ingrediënten gezocht. Daarna is de eis gesteld dat een therapie, behandeling, curriculum een bewezen effect moet hebben: *Evidence-Based Psychological Treatments*: EBPTs. Medische behandelaars (pillen) claimen het vaakst het label effectief, psychologische hulpverlening belandt meestal in de *promising* of *doubt* categorie. Bij de EBPTs geldt het gemiddeld succes in een steekproef, er is geen sprake van maatwerk in de zin van het ATI ontwerp.

De veronderstelling is dat we ons aanpassen aan de natuurlijke sociale context en dat het manipuleren van die omgeving ons gedrag kan veranderen. Onderzoek over omgevingen in relatie tot gedrag is gefragmenteerd. De diagnosticus kan niet anders kan kennisnemen van de vele samenhangen tussen variaties in de natuurlijke omgeving en de aanpassing en prestaties van de cliënt. De richting van de samenhang ligt meestal voor de hand maar die variatie is groot en er zijn iatrogene effecten. De correlaties zijn bescheiden en geldig op het niveau van de steekproef. Een diagnosticus kan de context meestal niet wijzigen en is gebaat bij kennis over welke kenmerken van context en cliënt deze relatie *onderdrukken*: modereren. Hij moet zelf uitzoeken welke kenmerken de cliënt weerbaar maken tegen nadelige gevolgen van de fysische omgeving.

Individuele verschillen tussen gezinnen zijn gecorreleerd met veel gedragingen en de hoeveelheid correlaties is niet te overzien. De hoogte suggereert dat de invloed op cognitief en sociaal gedrag niet onder- maar ook niet overschat moet worden. Het bescheiden resultaat impliceert dat er andere factoren werkzaam zijn. De richting van de effecten ligt voor de hand, maar iatrogene effecten zijn mogelijk. De diagnosticus kan verschillen tussen gezinnen meten, observeren of schatten. Hij kan ze meestal niet beïnvloeden. De ontwikkeling van gezinnen en de positie van een gezin in de bredere context van buurt, school en samenleving en cultuur zijn beperkt uitgezocht. De sociologie en antropologie bieden concepten om de ontwikkeling en de inbedding in andere sociale systemen in kaart te brengen. Een diagnosticus houdt rekening met de ontwikkelingsfase van een gezin en de relatie met andere contexten.

IV Cultuur en sociale aanpassing en cognitieve prestaties

Zijn er gedragswetten die gelden over culturen? Zijn ze niet eerder lokaal? Psychologie is geen Newtoniaanse natuurwetenschap. Wat is het gevolg voor een heersende cultuur als er migranten komen? Is dat een multicultureel drama of een verrijking? Wat is het gevolg voor de autochtone bevolking? Nederland heeft ongeveer 15% tot 20% inwoners van niet-Nederlandse afkomst: westerse en niet-westerse. De studies en observaties hieronder berusten op de wet van de grote getallen. Wat vraagt deze omstandigheid van de diagnosticus? Hoe vindt hij uit in welke mate de effecten van de sociale context relevant zijn voor het antwoord op de vraag van zijn cliënt?

Elke cultuur bevat een verzameling gedragsnormen en cognities die door leden van een groep gedeeld worden en die onderscheiden zijn van regels in andere groepen (Lehman et al., 2004). Rossano (2012) wijst erop dat een centraal mechanisme om sociale normen op te leggen en over te dragen geritualiseerde handelingen zijn. Deze zijn intentioneel, worden gemakkelijk door ieder lid begrepen en drukken toewijding aan- en overeenstemming met 'beliefs' van andere leden uit. Groepen verschillen met betrekking tot intentionele en rituele acties. Amerikaanse studenten zullen bij vlagvertoon hun toewijding tot het vaderland uitdrukken en kinderen zullen regelmatig bij vertrek 'love you mam' roepen. Noord-Europese studenten zullen het laatste opvatten als een overdreven patriotistische actie. Kinderen zwaaien bij het afscheid en roepen 'doei' in vele talen. Hetzelfde geldt voor cognities en interpretaties van gebeurtenissen en gedragingen. Kraus et al. (2011) lieten zien dat de sociale klasse culturele praktijken vormgeeft en dat leidt er weer toe dat gedragingen passen bij een sociale klasse.

1. Individuele verschillen tussen, ontwikkeling van culturen en een cultuur te midden van andere culturen

Buurten vormen nauwelijks een onderwerp in de psychologie en bijgevolg in diagnostiek. De diagnosticus betreft die echter in zijn analyses door zijn kennis van de sociale kaart van de cliënt. In Den Haag verschilt het Statenkwartier van de Schilderswijk en de Grachtengordel in Amsterdam van de Watergraafsmeer, in Nijmegen verschilt de Heilige Land Stichting van het Waterkwartier en de Utrechtse Sterrenwijk is anders als het Wilhelminapark. Instituties, vooral instellingen en bedrijven zijn het thema van de organisatie- en bedrijfspsychologie.

Cultuur Een brede eenheid om een omgeving te beschrijven is cultuur. De diagnosticus kan er niet omheen omdat hij cliënten uit verschillende (sub)culturen onderzoekt en adviseert. De multiculturele samenleving is een hot topic. Elk (welvarend) land heeft te maken met kenniswerkers, vluchtelingen en economische immigranten. De globalisering heeft ertoe bijgedragen dat vrijwel elk geïndustrialiseerd land een substantieel percentage immigranten bevat: Finland ongeveer 4%, de meeste Europese landen rond de 10% - 12% en Nederland 15% - 20%. Er wonen hier ongeveer 180 nationaliteiten vooral in Amsterdam en Rotterdam. Conceptueel en langs empirische weg zijn dimensies beschreven die individuele verschillen tussen normen, praktijken en cognities van culturen weergeven. Deze verschillen worden in verband gebracht met persoonskenmerken, sociale aanpassing en prestaties. Voorbeelden van deze dimensies zijn:

(1) Een combinatie van de dimensies van Hofstede (1991), Triandis (1994) en Schwartz (1994) levert de volgende cultuurkenmerken op (zie ook Van Leest, 1997): *Collectivisme*: culturen verschillen in de mate dat verwacht wordt dat een persoon de wensen en doelen van de groep boven die van zichzelf plaatst. *Discipline*: culturen verschillen in de hardheid en striktheid waarmee gecontroleerd wordt of iemand zich aan normen houdt en in de straffen die bij overtredingen worden opgelegd. *Hiërarchie*: de verdeling van rollen, posities en bronnen of middelen gaat volgens hiërarchische regels, bijvoorbeeld: ouderen, rijken, vrouwen en kinderen, adel, 'eigen volk', enzovoort, eerst. *Hedonisme*: het verschil in zoeken naar positieve gevoelens, bijvoorbeeld *The Pursuit of Happiness* zoals de Amerikaanse *Independence Declaration* vermeldt of het accepteren van de onontkoombaarheid van lijden bijvoorbeeld in sommige Aziatische culturen en het Boeddhisme. *Individualisme*: intellectuele onafhankelijkheid en het verwerkelijken van persoonlijke doelen. *Egalitarisme*: verschil in culturen in de opvatting dat alle mensen gelijk zijn en over eigen belangen kunnen heen stappen. *Harmonie*: culturen verschillen in het streven naar harmonie en vrede tussen de mensen en van de mensen met de natuur en de kosmos.

Met behulp van zulke dimensies kun je sommige islamitische culturen karakteriseren als collectivistisch, hiërarchisch en gedisciplineerd, sommige Oost-Aziatische als hiërarchisch en controlerend, sommige West- en Zuid-Europese als harmonieus en egalitair en de vroegere Sovjet- en Oost-Europese landen als collectivistisch en gedisciplineerd. Dit zijn globale karakterisering en want er zijn *binnen* culturen grote verschillen.

(2) Triandis en Suh (2002) ondernemen een evolutionair historische analyse en komen tot vier dimensies: *Complexiteit*: jagers/verzamelaars tegenover moderne industriële samenlevingen. Een

index daar voor is het bruto nationaal product. *Strakheid, striktheid (tightness)*: het dwingend karakter van normen en van toezicht en handhaving. Een index is openheid, vergelijk Noord-Korea met Nederland. *Collectivisme* is meestal aanwezig in eenvoudige en 'strakke' culturen, die gekenmerkt zijn door de onderlinge afhankelijkheid van de leden die prioriteit geven aan de groepsdoelen. *Horizontaal* collectivisme verwijst naar traditionalisme, binnen-groep samenhang, empathie, sociabiliteit en samenwerking: de ideale communistische staat. *Verticaal* collectivisme legt ook nadruk op binnen-groep cohesie, respect voor de groepsnormen en voor voorschriften van autoriteiten. *Individualisme*: is de tegenvoeter van het collectivisme. Deze tweepolige dimensie is het meest beschreven, waarschijnlijk vanwege de grootmachten van weleer: de VS en de USSR. *Verticaal* individualisme benadrukt competitie, de beste zijn en huldigt de opvatting dat arme mensen 'losers' zijn. *Horizontaal* individualisme, zoals in bijvoorbeeld in Zweden, Nederland en Australië benadrukt zelfstandigheid, onafhankelijkheid en uniciteit en wijst opzichtige hiërarchische differentiatie van mensen en groepen in de samenleving af.

(3) Hofstede et al. (1980, 1998) onderscheiden drie dimensies om culturen te karakteriseren en dat biedt weer een iets ander beeld: *Machtsafstand*: gelijkheid en ongelijkheid. *Vermijden van onzekerheid*: rigide en flexibel, hiërarchisch collectivistisch tegenover egalitair individualistisch en collectivistisch tegenover individualistisch. *Mannelijk tegenover vrouwelijk* (hard-zacht). Ze noemen dit een taboe dimensie. Hofstede reisde als ingenieur voor een multinational de wereld af. Hij stelde de nieuwe m/v dimensie vast in vijftig landen. Japan, Oostenrijk, Venezuela en Italië bleken het meest mannelijk en Zweden, Noorwegen, Denemarken en Nederland het meest vrouwelijk.

(4) *Machtsafstand (power distance)* is een nieuwe, interessante dimensie. Torelli en Shavitt (2010) stelden vast dat culturen verschillen in hun opvattingen over wat te doen met *macht*. Verticaal individualisme wordt verbonden met macht op het niveau van het individu en wordt verkregen na welvaart en prestige verworven te hebben. Horizontaal collectivisme gaat over gesocialiseerde macht. Dat is macht die in dienst staat aan anderen in de groep. De auteurs laten zien dat de *power* concepten terugkeren in verschillen in attitudes, episodisch geheugen en *beliefs* van leden uit verschillende culturen.

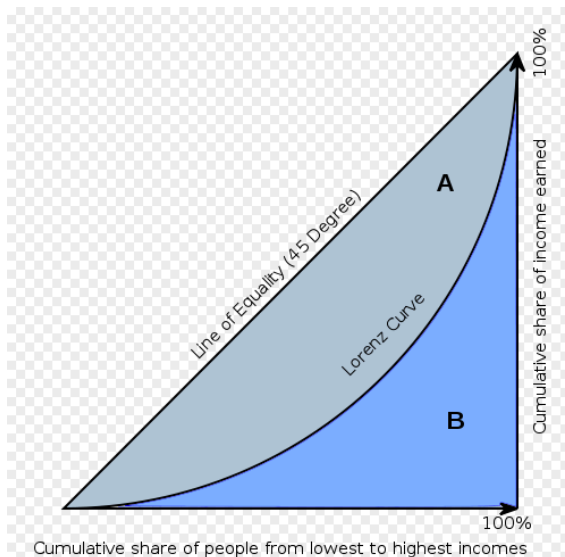
De dimensies tonen overlap en specificiteit. Ze stammen uit de jaren 90 van de vorige eeuw. Er is mogelijk in 25 jaar verandering opgetreden in de niveaus van de dimensies door restauratieve en conservatieve, bijvoorbeeld, religieuze veranderingen in sommige landen in de eerste twee decades van de 21ste eeuw. De studies ademen een unidirectioneel gezichtspunt. De causale lijn gaat van cultuur naar gedrag. Met een zeker genoegen zeggen cultuurpsychologen dat niet de vrouwen hun nagels lakken maar de cultuur haar daartoe aanzet. Gjerde (2004) wijst er in een essay op dat persoon en cultuur elkaar beïnvloeden en het gedrag een co-constructie is van persoons- en cultuurkenmerken. Mensen zijn immers zelf bij. Ze sluiten zich aan of ontwerpen hun eigen (sub)cultuur.

Een individuele verschillen dimensie tussen landen of culturen die door economen naar voren wordt gebracht en door het werk van Piketty weer in de aandacht staat, is verdeling van welvaart. Voorbeeld:

De 'verdeling van middelen' dimensie wordt opgespannen door *verschil tussen de 1% en 3% hoogste en de 1% en 3% laagste inkomens* in een natie of land. Hoewel bijvoorbeeld de VS een van de hoogste niveaus van *equality* (egalitarisme) toont wat betreft rechten en plichten van de bevolking

en Namibië niet, kunnen de verschillen tussen de hoogste en de laagste inkomens in de twee staten vergelijkbaar zijn. De VS en Europa zijn gelijk op de dimensie *equality* maar de verschillen tussen de hoogste en de laagste inkomens lopen in de twee continenten nogal uiteen. Een uitdrukking voor verschillen binnen en tussen landen is de *Gini coëfficiënt* (Figuur 1) genoemd naar de Italiaanse socioloog Gini (1912). Deze meet de ongelijkheid tussen waarden van een frequentieverdeling. Het is een maat van de (on)gelijkheid van variaties en wordt gebruikt om de ongelijkheid van inkomens in een bepaald gebied te meten. Een coëfficiënt van nul (0) drukt uit dat één persoon of instelling beschikt over alle inkomsten en een waarde van 1.00 op de percentiel schaal drukt uit dat iedereen hetzelfde inkomen heeft. Gini coëfficiënten variëren van ongeveer .20 - .25 (Zweden, maar dat schijnt te veranderen) tot .65 - .70 (Brazilië, Namibië). De waarden wijzigen; de boven vermelde zijn van 2008-2010. Niet ieder land geeft de waarden vrij of kan ze betrouwbaar bepalen, bijvoorbeeld door corruptie of het ontbreken van een goed bureau voor de statistiek. De VS waarde is .47 (2009), in 1968 werd een van de laagste waarden vermeld: .39. Brazilië heeft nu een van de hoogste, ongeveer .60. De meeste landen tonen waarden tussen de .30 en .40, bijvoorbeeld Japan en Australië (Amiell & Cowel, 1999). Omdat deze waarden aan het eind van de verdeling liggen is het moeilijk de klassieke betrouwbaarheidsintervallen te bepalen maar Giles (2004) heeft een oplossing door de gegevens te transformeren (zie ook Agresti 2013).

De waarden kunnen veranderen in landen met een opkomende middenklasse, zoals India, China, Brazilië en Indonesië. Een deel van de bevolking, meestal op het platteland blijft achter en dat kan de verschillen vergroten, terwijl de landen als geheel welvarender worden.

Figuur 1: De Gini coëfficiënt (voor uitleg zie Box)

In Europa en de VS neemt de Gini index toe sinds de bankencrisis van 2008. Deze is door de cultureel filosoof Habermas (2013) geduid als een gevolg van de *neoliberale zelfverzwakking van de politiek* in democratische landen. De Franse econoom Piketty (2014) suggereert hetzelfde. Een democratie kan niet functioneren bij extreme ongelijkheid. Er is te verwachten dat de spraakmakende behoudende elite heftig commentaar zal leveren op het essay van Habermas en op de gegevensverzameling en analyses van Piketty. Ze worden al

neomarxisten of socialisten - scheldwoorden in de VS - genoemd. Een te verwachten - volgens sommigen oneigenlijk argument is - dat het rijk-arm verschil er dan wel mag zijn, maar wij in het Westen, Japan, de VS hebben het toch goed. Er zijn studies om het verschil te schatten. Voorbeeld:

De Thaise en Amerikaanse onderzoekers Kiatpongsan en Norton (2014) gingen middels survey gegevens van 40 landen (Afrika, Azië, Australië, Europa - 25 landen -, Noord en Zuid Amerika: n = 55,238) empirisch na hoe het verschil tussen de grootverdieners (CEOs, ministers) en ongeschoolde arbeiders werd waargenomen. Het bleek dat het verwachte en ook gewenste verschil tussen grootverdieners en gewone stervelingen veel kleiner geschat werd dan deze feitelijk was. In 16 landen waarvan een goede schatting van het actuele inkomen gemaakt kon worden, onderschatten mensen de ongelijkheid dramatisch. De geschatte verhouding was 30:1 en in de VS is het verschil tussen een ongeschoolde werknemer en een CEO 354:1. De schattingen verschilden nauwelijks tussen personen van verschillende SES en leeftijd. De auteurs besluiten met de opmerking '*...in contrast to a belief that only the poor and members of left-wing political parties desire greater income equality - people all over the world and from all walks of life would prefer smaller pay gaps between the rich and the poor*' (p. 592).

Ondanks het standpunt, geloof dat het in veel landen goed gaat, geven auteurs als Habermas en Piketty voeding aan het idee en het gevoel dat staten door de financiële markten gechanteerd worden. Ze moeten noodlijdende banken helpen waardoor de staatsschulden stijgen die dan weer door de (Europese) banken - de ECB koopt voor 1100 miljard euro laag gewaardeerde staatsleningen op - zodat die er weer slechter voor komen te staan: klaar voor de volgende steunronde. Van deze chantage profiteren privébeleggers: de kapitaalbezitters. De bezuinigingen raken niet de veroorzakers van de crisis maar de staatsburgers. De 'tucht van de markt' heeft zelfsturende transnationale systemen tot stand gebracht die decentraal een onoverzichtelijke wirwar van individuele beslissingen coördineren die genomen worden in het belang van beleggers. Commentaren zullen volgen of inmiddels zijn al gemaakt in de trant van: Habermas is geen empirisch onderzoeker en heeft slechts meningen. Piketty heeft wel veel data verzameld maar heeft hij dat wel zorgvuldig genoeg gedaan: zijn er geen fouten gemaakt? Is hij niet ideologisch vooringenomen?

Das Kapital terug van weggeweest? Het is wonderlijk en onverwacht dat een Fransman als Thomas Piketty (2013) een boek kon schrijven over rijk en arm dat een jaar later een hype werd, zelfs in de VS (april, 2014). Het moest daarvoor eerst in het Amerikaans vertaald worden: '*Capital in the Twenty-First Century*' (A. Goldhammer, 2014, New York: Harvard University Press/ Belknap Press). De titel verwijst naar *Das Kapital* van Karl Marx. Het gaat onder meer in tegen de Amerikaanse topeconoom Friedman die de vrije markt aanpreeft als het middel om de baten van de economische vooruitgang te verdelen onder *alle* mensen. Piketty noemde de VS economen te theoretisch (geen gegevens over een langere periode verzameld) en ideologisch (neoliberaal). Hij deed zelf historisch onderzoek naar (on)gelijkheid. Hij raadpleegde archieven van 25 landen en maakte grafieken vanaf

ongeveer 1800 tot nu. Daaruit bleek dat het vermogen van de bezittende klasse (huizen, land, machines, aandelen, spaargeld) met wat dips vlak naar grote oorlogen sneller groeide dan de economie. Mensen met bezit (kapitaal) gingen en gaan er meer op vooruit dan mensen met werklust (arbeid). De verschillen worden groter. Het rendement op kapitaal lag tussen de 4% en 5% en de jaarlijkse groei van de economie bleef onder de 2%. Het gaat om arbeid tegenover kapitaal en meestal wint kapitaal. De uitzonderingen waren periodes kort na WO I en WO II. Tussen 1914 en 1973 nam de gelijkheid toe. Nu neemt de ongelijkheid toe: in Nederland bezit bijvoorbeeld 1,2% van de bevolking 40% van de rijkdom. In de VS verdiende een topman in 1950 twintig keer zoveel als een werknemer, nu is dat meer dan vierhonderd keer zoveel. De regel is volgens hem: als de markt *goed* functioneert, wordt de ongelijkheid *groter*. Welke maatregelen, omstandigheden kunnen dat tegengaan - als men dat al zou willen - een derde wereldoorlog (niet wenselijk, maar ook daar profiteren enkele mensen van), hoge belasting op kapitaal (werkt niet: kapitaalvlucht naar belastingparadijzen) of een revolutie (de geschiedenis kunnen we niet voorspellen: Marx deed een voorspelling die niet uitkwam en kosten van een revolutie zijn hoog). Hieronder enkele 'Gini' getallen, voor wat ze waard zijn, gezien de economische dynamiek van landen en staten. Alle waarden zijn te vinden op het internet.

Box De Gini coëfficiënt: nog een individuele verschillen dimensie voor culturen, staten, naties

De Gini coëfficiënt is een maat voor de verdeling van de welvaart in een land of voor groepen in een land. Hij is gedefinieerd als een ratio, een verhouding met waarden tussen de 0 en de 1.00: de teller is het gebied tussen de Lorenz curve van de verdeling en de uniforme verdeellijn. De noemer is het gebied onder de uniforme verdeellijn. Een lage waarde drukt een gelijke verdeling van inkomen en welvaart uit, terwijl een hoge coëfficiënt een ongelijke verdeling markeert. Niet elk land vermeldt de index en sommige landen kunnen de waarde niet goed bepalen. Er worden geen betrouwbaarheidsintervallen gepubliceerd waarbinnen de waarden zouden kunnen liggen en ze wijzigen bovendien om de zoveel jaren. Niettemin worden enkele vermeld om een indruk te geven en een vergelijking te kunnen maken: De Gini coëfficiënt was in 2010 voor de VS .47 en .41 in 1997. De waarde varieert binnen de VS: Utah: .42 en New York en het district Columbia: .50 en .53. Het VK had in 2005 en waarde van .34. Het is moeilijk waarden voor China te vinden; ze zijn volatiel en nemen toe: in 2009 was het .48 en in 2007 .41. Dit geldt ook voor Japan: .25 in 1993, maar .40 in 2008. Voor Rusland is de waarde geschat op .42 (2010). Gezien de communistische ideologie moet de waarde lager geweest zijn tijdens de USSR periode, maar misschien was toen al zeer veel kapitaal de handen van zeer weinigen.

De laagste waarden tref je aan in de Scandinavische landen: Noorwegen: .25 (2008), Zweden: .23 (2005), maar ze nemen toe, en in Denemarken .25 (2011). De hoogste van Europa zijn te vinden in Frankrijk, Ierland, Portugal en Italië: .33, .33, .34, .39. Brazilië heeft een hoge index: .61 (1998) en .52 (2012), Mexico .52 (2008), Argentinië .46 (2009), Bolivia .65 (2009), Columbia .56 (2011) en Ecuador .47 (2001). In Afrika zijn de waarden naar verhouding hoog: Z. Afrika .65 (2005), Zambia en Zimbabwe rond de .50 (2005), Kameroen, .45 (2001) en Mozambique .46 (2008). India (2004) en Indonesië (2009) tonen coëfficiënten ronde de .37. Australië (2006): een waarde van .31.

Er past relativering bij deze, zoals bij alle getallen. Ze zijn alle niet even nauwkeurig; soms zijn ze alleen bepaald voor de stedelijke gebieden. Niet alle zijn recent en ze variëren ze door de tijd heen. Niettemin geeft het een beeld van een extra dimensie om culturen, landen op te vergelijken. Recent is duidelijk geworden dat het egalitarisme in Nederland misschien overschat wordt. Van de mensen ouder dan 50 jaar bezitten de 10% rijksten in Nederland 61.2% van het vermogen en dat was in 2006 nog 57%. De crisis heeft ieder niet in gelijke mate geraakt. In Nederland is de welvaart onder ouderen scheef verdeeld: .42. De veronderstelling dat de Scandinavische landen de meest gelijke verdeling tonen, moet mogelijk bijgesteld worden. Ook daar is de coëfficiënt voor de ouderen hoger (studie van de Universiteit Bamberg, 2013): *Wealth inequality in Europe and the delusive egalitarianism of Scandinavian countries*. Piketty's boek laat zien dat de index hoger is geworden in ongeveer 25 landen vanaf 1973. Hij wijst de stelling dat economische groei gelijkheid en welvaart voor iedereen bevordert dan ook af. Het omgekeerde is het geval.

Hoewel het in deze tekst gaat om psychologische mechanismen van verschillen tussen culturen, zijn economische verschillen een aanvulling om verschillen tussen culturen te begrijpen: *Erst das Fressen und dann die Moral*.

Individualisme-Collectivisme Het meeste onderzoek is verricht naar gedragsverschillen tussen personen die in individualistische tegenover collectivistische culturen leven. Voorbeelden:

(1) Oyserman en Lee's (2008) meta-studie vat *cross-nation* studies samen. Ze controleerden of dezelfde verschillen gevonden werden in zogenoemde *priming* onderzoeken. Recent is er ophef over dit type studie ontstaan. Deze ontwerpen *creëren* in personen een individualistische of collectivistische attitude. Proefpersonen verrichten een aantal taken zodat ze - zonder het te weten - concepten, kennis en regels bij zichzelf activeren van één van de twee polen van de dimensie. De stabiele verschillen tussen de naties worden onder de aandacht gebracht door deelnemers te laten focussen op waarden, normen, doelen, attitudes en cognitieve stijlen die bij een pool van de individualistisch-collectivistische dimensie horen. In een *cross-nation* vergelijking is het bijvoorbeeld duidelijk dat VS, Japan en West-Europa individualistisch zijn en de oude Sovjet-Unie en het Oost-Europa van voor 1990 collectivistisch. *Priming* instructies bevatten termen zoals *self, I, Me, unique, separate* (*priming* van individualisme) of *we, similarity to the larger group, connection, integration* (*priming* van collectivisme). Er waren valide instrumenten beschikbaar om de verschillen te meten. Er werden voor meting van de afhankelijke variabelen vragenlijsten en schalen benut. Deze bepaalden gevoelens van verplichting tegenover de groep, sociale gevoeligheid, prosociale oriëntatie, welbevinden, tevredenheid met het leven, cognities en gezond verstand: oordelen over *social exclusion- inclusion* en assimilatie-contrast.

De auteurs verzamelden 67 studies met 6420 deelnemers en berekenden de effectgrootten op de 'afhankelijke' variabelen met de individualistisch-collectivistische *priming* als 'onafhankelijke' variabele. De resultaten van de *cross-nation* studies waren vergelijkbaar met de resultaten van de *priming* studies. De effectgrootten waren bescheiden voor verbondenheid en cognities en zwak voor zelfconcept en waarden. De effecten zijn matig en dat betekent dat andere factoren meespelen, bijvoorbeeld verschillen op basis van het belang, dat men hecht aan eer en macht. De auteurs

veronderstellen geen strikt onderscheid tussen de polen. Het is een glijdende schaal want verschillen tussen naties zijn dynamisch en veranderen. Bovendien zijn ze niet gelijk voor elk onderwerp.

Box Priming: een gevoelige manipulatie

Priming studies worden vooral door sociaalpsychologen verricht. Mensen zouden onbewust signalen opvangen en dat zou leiden tot en blijken uit de attitudeverandering. Een voorbeeld: als men mensen *primed* met termen als 'sloom, warm, moe' gaan ze langzamer lopen. Sinds de affaire Stapel staat of stond voor even de Nederlandse sociale psychologie onder druk. De Commissie Levelt sprak over *sloppy science*. Daar kan allerlei onder vallen: *priming* studies, maar ook de gewoonte van significantietoetsing, onvoldoende besef van de grote variatie in predictieve validiteitscoëfficiënten, volatiele, niet robuuste en niet te repliceren resultaten en het generaliseren van de steekproef naar een casus. *Priming* studies kwamen onder de aandacht door een brief van september 2012 van Nobelprijswinnaar Daniel Kahneman aan een aantal collega's. Hij sprak daarin hij zijn twijfel uit over de geloofwaardigheid van *priming* studies onder meer omdat ze moeilijk te repliceren zijn. Shanks et al. (2013) hebben dat nog eens dik overgedaan: <http://www.nature.com/polopolyfs/7.6716.1349271308!/suppinfoFile/Kahneman%20Letter.pdf> (zie ook Dijkstra, 2013: Social priming - The day after, in: *De Psycholoog* van december, 2013, pp. 51-55). Dit leidde ertoe dat *priming* studies (onder meer van Dijksterhuis et al.) herhaald werden maar hun resultaten niet gerepliceerd werden. Dat leverde een essay van Abbott et al. (2013) in *Nature* op waarin zelfs getwijfeld werd aan de kwaliteit van de Nederlandse sociale psychologie, mee in het licht van de affaire Stapel. Newell en Shanks (2014) hebben een kritisch overzicht gemaakt van onder meer *priming* in een tijdschrift dat telkens een nummer wijdt aan een thema door auteurs een kritisch of provocerend artikel te laten schrijven waarop experts commentaar geven: *Behavioral and Brain Sciences*. Ze gebruiken het lensmodel van Brunswik om plaatsen te bepalen waar er sprake kan zijn van onbewuste invloeden op beslissingen en gedrag: (a) een criterium of gebeurtenis in de omgeving (b) relaties tussen *cues* en een criterium (c) *cues* die een rol spelen bij een response (d) wegen en integreren van *cues* en (e) het geven van een antwoord, oordeel of het nemen van een beslissing. In sectie 5 van hun bijdrage (p. 13) stellen ze vast dat het debat over de invloed van *priming* en subliminale waarneming op gedrag tot voor 25 jaar nauwelijks een rol speelde. De claim is dat *priming* van invloed is op beslissingen en oordelen (Winkelman et al., 2005). Newell en Shanks leggen er de nadruk op dat *priming* onderzoek *substantial problems* oplevert: '*assessing perception of near-threshold stimuli is very difficult, participants may lose motivation*'. Ze vatten hun kritiek samen aan de hand van een artikel van Renkewitz et al. (2011) (zie hun p. 15):

'The primes-to-behavior literature has (also) largely employed weak methods to assess awareness, there are question marks over the replicability of some of its most prominent findings, and selective publication bias and file drawer effects may be clouding the overall picture'.

Er volgen 28 commentaren, een daarvan is van Dijksterhuis et al. (p. 25): '*It - het artikel van Newell en Shanks -*

'...is neither a theoretical article, as it lacks a theory, nor it is a good review article, because it is biased and selective', verder '*the degree of cherry picking is too extreme*'.

De auteurs blijven de rol van *Unconscious Thought* (UT) benadrukken en vinden steun in studies waar hun *Unconscious Thought Theory* (UTT) verbonden wordt met *fuzzy trace theory* en met evidentie voor onbewust denken uit MRI scans. Ze besluiten met:

'Although we surely agree that the road to progress in this field is rocky, focusing on consciousness without understanding its unconscious precursors is a dead end'.

Oordeelt u zelf. Drie opmerkingen hierbij:

(1) Strikte (Cartesiaanse) scheiding tussen heldere en onderscheiden ideeën, dat wil zeggen, bewuste, articuleerbare tegenover onbewuste, intuïtieve is niet gemakkelijk te maken en leidt meestal tot methodologische kritiek. Newell en Shanks bevinden zich op de glijdende schaal van bewust naar onbewust aan de bewuste kant: *top down*. Dijksterhuis et al. redeneren *bottom-up*.

(2) Er is altijd een statistisch of mathematisch model dat bewuste en onbewuste processen kan afbeelden en de modellen gaan de psychologische werkelijkheid en conceptualisering soms vooraf en zelfs voorbij.

(3) Terughoudendheid, aarzeling om gegevens uit MRI scans en neurologische maten en afbeeldingen causaal te verbinden aan antwoorden van proefpersonen en ze als bewijs voor een verschijnsel (onbewust denken) op te vatten.

Priming is een voorbeeld van laboratoriumstudie. In de meta-studie van Mitchell et al. (2012) bleek dat deze sociaal psychologische experimenten het minst ecologisch valide zijn. Intussen worden studies die snel te repliceren zijn herhaald en het lijkt er op dat het meevalt: in 15%-20% van de replicaties wordt een resultaat *niet* opnieuw aangetroffen. Naast *priming* zijn andere interventies evenzeer gevoelig. Om het even welke interventie dient gemonitord te worden. Er is hier op gewezen dat de effecten en correlaties ook van meta-studies bescheiden zijn en waarschijnlijk zullen blijven. De meeste psychologische manipulaties zijn gevoelig en gedragscontrole kan maar beperkt tot stand gebracht worden. Je hebt mensen niet aan het touw.

(2) Taras et al. (2010) verrichtten een meta-studie met Hofstedes vier dimensies van 1980. Gedurende 30 jaar zijn de dimensies gebruikt in ongeveer 600 studies. Ze kwamen tot de slotsom, dat de vier theoretisch/conceptueel relevant bleken en empirisch gesteund werden. De auteurs waren onder meer geïnteresseerd in het predictieve vermogen van de dimensies voor werkprestaties. Hoewel gedacht werd dat de individualisme-collectivisme dimensie werkprestaties het best zou voorspellen was er geen verschil met de andere dimensies. De overall gemiddelde correlatie van de dimensies met werkprestaties was: $r = .18$. De dimensies voorspelden *job performance* minder goed dan de *Big Five*. Het is mogelijk het geval omdat cultuurdimensies minder concreet gedrag bevatten. Het zijn percepties en *beliefs*, geen karaktertrekken en er is geen verband met geobserveerd gedrag.

Culturen kunnen geschaald worden op individualisme-collectivisme en deze dimensie hangt samen met hoe werknemers tegenover hun werk staan en het uitvoeren, dat wil zeggen met hun percepties en attitudes en prestaties. De resultaten van de *priming* studies wijken niet af van veldstudies. Er is wantrouwen over resultaten van priming studies maar *elke* psychologische manipulatie is gevoelig voor niet gewenste of niet bedoelde effecten. Er zijn intussen zoveel studies naar individuele verschillen tussen culturen dat Hofstees

onderscheidingen in een meta-studie naar de relatie tussen die dimensies en werkprestatie mogelijk maakte. De correlaties zijn significant maar matig en lager dan met de BF.

Culturele verschillen in persoonlijkheid, cognitieve stijl en geheugen Het verband tussen cultuur en persoonlijkheid kan bepaald worden door personen uit verschillende culturen te karakteriseren aan de hand van de wijze waarop centrale vragen over de aard van de persoon worden beantwoord, zoals: Is een persoon vrij, autonoom, of moet hij rekening houden met anderen, is hij met hen verbonden? Wat zijn de bronnen van gedragingen? Is het een uitdrukking van innerlijke kenmerken, zoals IQ, persoonskenmerken en attitudes of bestaan ze uit aanpassing aan anderen en ligt de nadruk op het afzien van nastreven van individuele wensen? Wat is het fundament voor de samenhang tussen gedragingen, individuele scores op trekken of het vervullen van rollen die de samenleving ieder voorschrijft? Waar komt het individuele handelen vandaan? Van het kiezen van doelen, het maken van plannen en projecten of van aanpassen aan de standaarden, verwachtingen en verplichtingen die uit relaties voortvloeien en die harmonieus moeten blijven? Voorbeelden:

(1) Een voorde hand liggend onderzoek is de vergelijking van BF scores in verschillende culturen. Dit onderzoek is zowel door persoonlijkheids- als cross-cultureel psychologen verricht. McCrae et al. (2010) zijn ervan overtuigd dat de Vijf vergelijkbaar zijn met de elementen van het periodiek systeem en dus universeel zijn en een genetische basis moeten hebben. Er is eerder opgemerkt dat er verschil in inhoud is. Er zou ook onderscheid gemaakt kunnen worden naar soorten verschillen: absolute, relatieve, structurele, ipsatieve en heterotypische. De basis van de verschillen is waarschijnlijk evenzeer een vraagstuk van taal als van fysiologie en genen. Cross-cultureel psychologen zijn terughoudend om de BF universeel te noemen (Triandis & Suh, 2002).

(2) Ponteretto (2010) heeft een essay geschreven waarin hij de multiculturele persoonlijkheid (MP) beschrijft. Hij beschouwt MP als een complex construct met individuele verschillen in trekken, zoals multiculturele oriëntatie, culturele flexibiliteit, empathie, *open-mindedness*, cognitieve en gedragsmatige flexibiliteit, verbondenheid met eigen raciaal en genetisch 'erfgoed', zelfacceptatie en zelf-complexiteit (pp. 733-734). Hij verwacht steun te vinden voor een vijf tot acht robuust factormodel waarin deze kenmerken terugkeren. Hij is zich ervan bewust dat het model eurocentrisch is en bijgevolg individualisme benadrukt. MP kenmerken worden als 'goed' gewaardeerd en lopen in het spoor van bijvoorbeeld de positieve psychologie. De analyse bevat overtuigingen en verzet tegen de monolithische mono-formele persoon (Bukobza, 2007) en het spoort met de tijdgeest. MP kan mogelijk bijdragen aan de beschrijving van een persoon in een multiculturele samenleving. Of het iets te bieden heeft voor het voorspellen, controleren van specifiek gedrag, bijvoorbeeld attitudes, dat wil zeggen opvattingen en waarneembaar gedrag ten opzichte van minderheden en de meerderheid is niet onderzocht.

(3) In 2014 voldoen Ponteretto et al. aan een voorwaarde voor onderzoek door een instrument te ontwikkelen om MP te meten: de MPI. Het instrument wordt gecorreleerd met betrekkelijk willekeurig gekozen instrumenten (volgens de auteurs: *theoretically related companion instruments*): de onvermijdelijke BF, een *universality-diversity* schaal, werkengagement bij studenten, *self-esteem*, *satisfaction with life* en sociale wenselijkheid (SW: Crowne-Marlow). De 115 vragen tellende MP lijst werd met een 5 punts Likert format voorgelegd aan 415 studenten, 73% vrouwen. Op grond van die resultaten werd een lijst met 70 items gemaakt om de factoren te

correleren met de *companion instruments*. De proefpersonen waren 576 studenten van drie universiteiten van de Noord/West regio van de VS. De gemiddelde leeftijd was 25.6 jaar; SD 9.1. De 15 auteurs bevestigen Ponteretto's conceptuele model met behulp van PCA en een scheve, oblimin rotatie. Component 1 (11 items, eigenwaarde: EW 15,35) verklaarde 13.3% van de gemeenschappelijke variantie en wees op Raciale en Etnische Identiteit. Component 2 (14 items, EW 7.87, 6.9% van de variantie) bevatte items die onder de noemer Psychologische Gezondheid kunnen vallen. Component 3 (15 items, EW 6.71, 5.7% variantie) bevatten Sociale Rechtvaardigheid en Activisme items. Component 4 (10 items, EW 3.66, 3.1% variantie) bevatte *Spirituality* en *Connectedness* items. Component 5 werd opgesplitst en Humor (5) en Gender rol (6) items (8 items, EW 3.53, 3.1% variantie). Component 7 (8 items, EW 3.27, 2.9% variantie) bestond uit items die gingen over Vriendschap tussen Culturen. Het resultaat wordt als bevestiging van het model opgevat. De 7 factoren x 20 *companion* factoren leveren 140 minus 21 correlaties op (hun Table 6, p. 553), waarvan 13 een r-waarde van .40 of meer behalen. Dat is een bijna gemiddelde correlatie (Cohen). De auteurs kiezen voor significantie bij het interpreteren en schrijven dat de MPI factoren betrekkelijk onafhankelijk zijn van de BF en SW, significant correleren met een gerichtheid die verder gaat dan de eigen cultuur, cognitieve flexibiliteit, *self-efficacy*, interesse voor studie, *self-esteem* en *life-satisfaction*. De MPI factor *Psychological Health* was de sterkste voorspeller van 'theoretisch gespecificeerde criterium' variabelen' (p. 556), zoals *self-esteem*, *life satisfaction*, *self-efficacy* en cognitieve flexibiliteit. De MPI factoren *Racial and Ethnic Identity*, *Social Justice Activism* en 'Vriendschappen in verschillende Culturen' voorspelden nabije criteria, zoals contact met culturele diversiteit, zich op zijn gemak voelen bij diversiteit en relativeren van culturele verschillen en gelijkenissen. Deze studie kent beperkingen naast die de auteurs zelf noemen (zie p. 556). En dat zijn semantische gelijkheid tussen de termen (Smedslund), lage r- waarden (de meeste zijn bescheiden) en er wordt geen criteriumgedrag geobserveerd: hoe gedraagt men zich bijvoorbeeld ten opzichte van minderheden en een meerderheid: de dominante cultuur?

(4) Er was eerder al een Nederlands instrument met 91 en 138 items dat typerend gedrag meet dat te maken heeft met de multiculturele samenleving. Van der Zee en Oudenhoven (1999) hebben een Multiculturele Persoonlijkheden Vragenlijst (MPV) ontworpen. Ze onderscheiden met PCA drie factoren met facetten: I Daadkracht (facetten: actiegerichtheid, avontuurlijkheid, extraversie, flexibiliteit). II Interculturele Interactie (facetten: culturele empathie en *open-mindedness*). III Persoonlijke Aanpassing (facet Emotionele stabiliteit). De factoren en facetten correleren tussen de $r = .17$ en $r = .67$. Emotionele stabiliteit en *open-mindedness* hangen niet samen. Er is geen onderzoek naar criteriumvaliditeit. Zoals meestal levert orthogonale rotatie geen volstrekt onafhankelijke factoren op. De auteurs wijzen erop dat de verdeling van de antwoorden niet optimaal is. Dat kan duiden op de responstendentie van sociale wenselijkheid. Er was geen samenhang met leeftijd, wel met sekse: mannen scoorden hoger op avontuurlijkheid, een facet van Extraversie, Emotionele stabiliteit en flexibiliteit. De resultaten en interpretaties van de MPI auteurs wijken hiervan af, onder meer met betrekking tot SW, Emotionele stabiliteit en criteriumvaliditeit. Het instrument is in 1999 beoordeeld door de Cotan. De uitslag luidde: goed voor Uitgangspunten en Begripsvaliditeit; voldoende voor Materiaal, Handleiding en Betrouwbaarheid en onvoldoende voor Normen en Criteriumvaliditeit (geen specifiek onderzoek).

(5) Nisbett et al (2004) namen als thema *stijlkenmerken* van leden van oosterse en westerse culturen. Oost-Aziaten zouden holistisch zijn en het geheel als 'oorzaak' zien. Zij gebruiken geen scherpe verdeling in categorieën, geen formele binaire logica en benutten dialectisch redeneren: iets kan waar zijn maar tegelijkertijd of later niet waar. Westerse culturen zouden analytischer zijn en

gericht op objecten, op het maken van strikte categorieën, het gebruik van formele regels en logica om fysische en sociale verschijnselen te verklaren. We merken op dat beide culturen wel beschikken over de beide stijlen en dat het afhangt van het onderwerp welke stijl overheerst. Oost-Aziaten verschillen niet van Westerlingen bij het doen van onderzoek, het maken van een atombom of het de ruimte in sturen van een satelliet.

(6) Lehman et al. (2004) bestudeerden cultuurverschillen aan de hand van de wijze waarop het *geheugen* voor objecten in de context georganiseerd is. Oost-Aziaten hebben een beter geheugen voor een deel in een geheel. Bovendien verbinden ze gedrag meer met de situatie dan Westerlingen. De laatsten verklaren gedrag van anderen meestal door een dispositie of trek van de persoon. Westerlingen definiëren het zelf als een autonome instantie en Aziaten beschrijven zichzelf eerder als groepslid dat afhankelijk is van anderen.

Vergelijkingen tussen landen en naties en *priming* studies gaan uit van een invloed van de cultuur op trekken, cognitieve stijlen, aandacht, geheugen, waarneming en zelfwaardering ($S \rightarrow R$). De correlaties zijn significant, maar bescheiden. De relatie tussen cultuur en gedrag is uit haar aard bidirectioneel en co-constructief, maar zulke complexe relaties of patronen zijn weinig onderzocht. Als de dimensies, waarop culturen verschillen gemeten zijn kunnen ze in cross-culturele studies gecorreleerd worden met sociale aanpassing en persoonlijkheid, stijlkenmerken en informatieverwerking.

Het vergelijken van nationale prestaties op cognitief gebied (IQ) is een geliefd en controversieel thema. Ze laten IQ verschillen tussen en binnen naties zien (zie Lynn & Meisenberg, 2010; Rushton & Jensen, 2010). Deze verschillen zijn lastig te interpreteren. Is IQ geen westerse uitvinding? Is het geen uitdrukking van de toegang tot- en het genoten onderwijs? En welke consequenties hebben IQ verschillen voor een minderheid ten opzichte van de dominante cultuur?

Gemeenschappelijke kenmerken van culturen Culturen regelen centrale zaken in het menselijk verkeer van een groep en zorgen ervoor dat niet alles opnieuw uitgevonden en bedacht hoeft te worden. Greenfield (2003, 2009) wijst op overeenkomsten want iedere cultuur moet een antwoord geven op dezelfde vragen: Hoe *relaties* te vormen: mensen kunnen niet anders dan samenleven en als ze het niet doen overleven ze niet. Hoe *kennis* te verwerven: mensen kunnen niet overleven als ze zich niet aanpassen aan de omgeving en de omgeving geschikt maken om te overleven: kennis verwerven en doorgeven. Hoe de verhouding tussen autonomie en afhankelijkheid te regelen? Voor zulke universele taken is abstract steun. Het valt immers niet te ontkennen. In de praktijk worden ze echter verschillend ingevuld en dat leidt tot culturele verschillen. Nieuwe technologische mogelijkheden (internet) en globalisering van de economie leiden mogelijk tot *algemene trends* die voor vele culturen gelden, maar verschillend uitgewerkt zullen blijven worden. Je kunt denken aan de overgangen van

- (a) platteland naar stad
- (b) informeel leren van de groep naar formele scholing
- (c) van zelfvoorzienende economieën naar een globale economie

- (d) van eenvoudige naar complexe technologie
- (e) van verblijf op één plaats naar veel en ver uiteenliggende verblijven (moderne nomaden)
- (f) van homogene populaties naar een heterogene (immigranten en emigranten) en
- (g) van ideologische tegenstellingen en oorlogen naar het gevecht om grondstoffen, macht en menselijk talent (misschien is de strijd daar altijd al om gegaan?).

Rai en Fiske (2011) formuleren naast de gemeenschappelijk functies van culturen vier universele morele motieven:

- (a) Eenheid: zorg voor en ondersteunen van de integriteit van de in-groep leden door dreigingen te elimineren of te vermijden; bieden van hulp en bescherming, gebaseerd op ieders behoefte en vanuit empathisch medeleven.
- (b) Hiërarchie: respecteren van de rangorde in de groep: de superieuren, leidinggevend, gekozen of aangesteld, worden gerespecteerd en nemen de verantwoordelijkheid als het nodig is en staan in voor veiligheid.
- (c) Gelijkwaardigheid: gelijke behandeling, zeggenschap en mogelijkheden voor de in-groepsleden.
- (d) Proportionaliteit: balans tussen werk en verdienste, proportionele straffen en beloningen, beoordelingen zijn objectief: gebaseerd op een berekening van kosten en baten.

De vier tonen het dilemma van een individu (gelijkwaardigheid; democratie) in een samenleving (eenheid, maar met hiërarchie: u wordt bestuurd, geregeerd) en de poging tot balans: het 'niets te' van Aristoteles (proportionaliteit). De vier motieven lijken op een uitwerking van Kants categorische imperatief, dat, alles wat ik, wij doen en denken, ook door alle anderen gedaan en gedacht mag worden ten opzichte van mij, ons.

Naast de overeenkomst van culturen door universele taken en morele motieven ontstaat een zekere gelijkvormigheid, maar op triviale gronden dan conceptuele analyses suggereren. En die zijn mogelijk doorslaggevend. Het is de toegang van zeer velen tot de massamedia. Dat kan eenheid brengen in opvattingen, in de prestaties die men moet leveren, de positie in de samenleving en zelfs in ons uiterlijk.

De voorbeelden tonen dat er dimensies zijn waarop de verschillen tussen culturen beschreven kunnen worden en er gemeenschappelijke opdrachten voor elke cultuur zijn. Culturen worden immers met dezelfde problemen geconfronteerd: overleven en het maken van een samenleving die de basisbehoeften kan vervullen. De verschillen worden kleiner door blootstelling aan massamedia maar verdwijnen niet. De relatie tussen cultuur en gedrag is soms unidirectioneel maar vaker bidirectioneel en co-constructief. In onderzoek domineert het unidirectionele $S \rightarrow R$ schema (Gjerde, 2004) terwijl de persoon zelf betrokken is bij het maken en in stand houden van de (sub)cultuur.

Er zijn geen *alternatieve opvattingen* over individuele verschillen tussen culturen. Er zijn in de cross-culturele psychologie geen andere, nieuwe dimensies of categorieën geformuleerd. Er zijn ook geen pogingen om de verschillende dimensies te *integreren*.

Ontwikkeling van culturen Elke cultuur heeft haar interne dynamiek en wordt beïnvloed door contact met andere culturen. Veranderingen zijn onder meer het gevolg van sociale interacties tussen groepen (subculturen) en naties, zoals staten en landen. Een cultuur bevat

gedeelde activiteiten en betekenisverleningen en praktijken die veranderen en ontwikkelen door de tijd heen. Verandering kan een gevolg zijn van wijzigingen in materiële en fysische condities en sociale veranderingen die op hun beurt leiden tot nieuwe sociaal-demografische verhoudingen. In de

(a) eco-culturele kijk op cultuurverandering worden natuurrampen of gebeurtenissen, bijvoorbeeld het vinden van olie en gas als oorzaken aangewezen.

(b) Westerlingen zien de oorzaak van verandering graag in hun filosofische inzichten en religieuze opvattingen, hun wetenschappelijke ontdekkingen en technologie. Een treffend voorbeeld is de 'verklaring' van de Franse revolutie door de befaamde Amerikaanse historicus Jonathan Israel (2013). Hij zoekt de oorzaak van ontstaan en verloop *niet* in een samenloop van omstandigheden van armoede en onderdrukking, een grote misoogst, zwakke aristocratie en koning, enzovoort. Na studie van archieven noemt hij dat geen uitzonderlijke omstandigheden. Doorslaggevend is volgens hem '*l'ésprit philosophique*': het zijn de ideeën van schrijvers, priesters en ontevreden edellieden die Diderot, Voltaire en Rousseau ernstig namen. Dit verklaart mogelijk ook het aanzien van wetenschappers en technici en - lang geleden - filosofen in de westerse samenleving. Ze leiden tot nieuwe zelfdefinities van leden van de (sub)cultuur, bijvoorbeeld vrije, gelijke en solidaire burgers.

(c) Charles Taylors kijk is een sociaalhistorische, zie bijvoorbeeld zijn boek van 1989 over het ontstaan van de westerse zelfdefinitie.

(d) 'Cultural learning' legt de nadruk op de natuurlijke vorming van *culturele waarden* door een groep in de loop van de tijd.

Alle verklaringen voor cultuurveranderingen klinken plausibel en sluiten elkaar niet uit. Studie van de geschiedenis kan helpen veranderingen culturele praktijken en interpretaties en gevolgen van cultureel leren te begrijpen. Deze krijgen hun beslag symbolische tekens en handelingen. De drie benaderingen sluiten elkaar niet uit: ecologische en demografische veranderingen beïnvloeden bijvoorbeeld culturele waarden. Cultuurproducten spreiden door de globalisering want er zijn nog maar weinig geïsoleerde gemeenschappen. Hoewel het een metafoor is om te spreken over ontwikkelingsstadia van een cultuur, kan het helpen de wereldwijde demografische trends te beschrijven.

De ontwikkeling van een cultuur leidt tot nieuwe praktijken, interpretaties en taken van groepen. De verschillen tussen-, ontwikkeling van-, en de ontmoeting van culturen zijn onontkoombare feiten. Er is geen dominant psychologisch kader om de invloed van cultuur op typerend en gedrag en *maximum performance* te interpreteren en zijn er bijgevolg geen *alternatieve* kaders en geen pogingen om theorieën te *integreren*. Verschillen kunnen leiden tot uitspraken over (on)gelijkwaardigheid van culturen op het gebied van economie, wetenschap, technologie en mensenrechten. Het S→R schema van cultuur naar gedrag is dominant: empirische studies verbinden cultuurkenmerken met gedrag, meestal sociale aanpassing en prestaties. Er is vanuit de praktijk belangstelling voor cultuurkenmerken die samenhangen met (on)aangepast gedrag en voor de gevolgen van noodgedwongen ontmoetingen van culturen, bijvoorbeeld als gevolg van arbeidsmigratie.

De diagnosticus heeft kennis van verschillen tussen-, ontwikkeling van en ontmoeting van culturen nodig. Zijn cliënten komen immers niet uit de homogene groep, waar hij zelf deel van uitmaakt. Hij is vertrouwd zijn met praktijken en interpretaties, bijvoorbeeld van het diagnostisch onderzoek van cliënten uit andere culturen.

Culturen als elkaars context Het isolement van elke cultuur neemt af door globalisering. Het vergt inspanning om een land of cultuur in een isolement te houden. Zelfs Noord-Korea zal zich niet op de duur kunnen onttrekken aan de invloed van andere culturen. Binnen een cultuur zijn er subculturen en leden daarvan kunnen dissidenten, maar ook pioniers zijn en deze rollen kunnen wisselen. Culturele uitwisseling neemt toe door mobiliteit van personen en communicatietechnieken. Zonder contrasterende culturen zou je je eigen cultuur niet waarnemen als een specifieke constellatie van betekenisverleningen en praktijken. Verder is er empirische kennis vergaard over attitudes ten opzichte van andere culturen en subculturen. Naast realistische waarnemingen zijn er volop stereotypen over meerderheids- en minderheidsgroepen. Bij twee culturen moet er meestal één accultureren en dat is minderheidsgroep, vooral als het migranten - lage SES burgers - betreft. Het geldt minder voor diplomaten, buitenlandse wetenschappers, expats en CEOs. Zij worden minder op hun afwijkend gedrag - het is onze cultuur - aangesproken. De inheemse schoolcultuur is vreemd voor kinderen uit minderheidsgroepen maar als ze zich niet aanpassen falen ze. De nieuwe cultuur blijft vreemd als groepen gescheiden wonen en werken, maar op de duur neemt de kans op uitwisseling en acceptatie van elkaar praktijken toe. Voorbeelden:

(1) Hguyen en Benet-Martínez (2012) vertellen een graag gehoord verhaal. Ze zijn positief over biculturalisme op basis van hun meta-analyse van 83 studies met 322 correlaties bepaald bij 23.197 deelnemers. De resultaten laten significante en substantiële positieve correlaties tussen biculturalisme en psychologische en socio-culturele aanpassing zien. Hoe meer geaccultureerd, dat wil zeggen hoe meer aanvaarding van de dominante cultuur, hoe betere prestaties. De gemiddelde r waarden zijn $r = .51$ (95% betrouwbaarheidsinterval: .48-.54). Succesvolle biculturele personen verwerven waarschijnlijk in het acculturatieproces competenties en vaardigheden die hen in staat stellen zich aan te passen aan verschillende bevolkingsgroepen en situaties terwijl ze de kernwaarden van hun oorspronkelijke cultuur behouden. De houding van volledig opgaan in de nieuwe cultuur of die geheel afwijzen is nadelig voor aanpassing en prestaties. De eerste wordt aangetroffen bij vrijwillige en de tweede bij onvrijwillige minderheidsgroepen. Acculturatie en biculturalisme zijn niet altijd succesvol.

(2) Telzer (2010) zag de problematiek van cultuurontmoeting en onderscheidde typen van acculturatiekloven (*gaps*). Meestal is het kind van immigranten meer geaccultureerd dan de ouders. Ze tolken omdat ze snel de nieuwe taal verwerven en ze begrijpen de formele kenmerken van de nieuwe cultuur, van het invullen van een vragenlijst tot het bezoek aan de huisarts. De kinderen nemen bijna de ouderrol over. Het omgekeerde doet zich ook voor: de jongere is minder geaccultureerd dan de ouders, bijvoorbeeld omdat ze niet met de nieuwe cultuur geconfronteerd worden: meisjes die thuisgehouden worden of jongens die wel alle voordelen van de nieuwe cultuur zien maar er geen deel van uit kunnen maken door gebrek aan opleiding en werk. Ze hebben geen perspectief. Ze vallen terug op de originele cultuur en verwijten hun ouders dat niet te doen.

De meta-studie en conceptuele analyse laten zien dat ontmoeting van culturen een grillig en complex verloop kan hebben van acculturatie tot non-integratie. En dat treft bepaalde groepen minder dan andere.

Diagnostici zijn op de hoogte van gedragingen van minderheids- en meerderheidsgroepen. Er is soms een geleidelijke acculturatie. Soms ook niet, onder meer bij onvrijwillige minderheidsgroepen. Ze houden vast aan hun eigen cultuur, voelen zich slachtoffer terwijl de cultuur in het land van herkomst ook veranderd is. Er zijn instrumenten om culturele voorkeuren te meten. De diagnosticus maakt meestal gebruik van zijn kennis over en ervaring met cultuurverschillen door observatie en navraag bij cliënten.

Samenvatting en conclusie

Cultuur verwijst naar gedeelde normen, praktijken en interpretaties van een groep en ze verschillen van die van een andere groep. Culturen zijn beschreven met behulp individuele verschillen dimensies, bijvoorbeeld collectivistisch-individualistisch, hiërarchisch-egalitair, harmonie-discipline, hedonistisch-hard en mannelijk-vrouwelijk. De relatie tussen cultuur en cognitie en persoonlijkheid wordt meestal unidirectioneel onderzocht maar is bidirectioneel en co-constructief want mensen maken hun cultuur en worden erdoor gemaakt. Er zijn bescheiden correlaties gevonden tussen individualisme-collectivisme en zelfconcept, verbondenheid en waardenoriëntatie. Westerlingen zouden analytisch en Oost-Aziaten holistisch zijn. Ondanks de opvatting van het bestaan van universele BF trekken zijn er persoonlijkheidsverschillen tussen culturen.

Culturen ontwikkelen door de tijd heen. De universele taken van het vormen van relaties tussen leden, verwerven van kennis en het vinden van een balans tussen autonomie en afhankelijkheid worden in elke cultuur anders uitgewerkt. Cultuurontwikkeling wordt beïnvloed door trek naar de steden en industriële revoluties, door veranderingen in filosofie, religie, wetenschap en technologie en door cultureel leren. De drie opereren niet geïsoleerd. Door de globalisering zijn er trends: van platteland naar stad; van informeel leren naar formele scholing; van een zelfvoorzienende economie naar afhankelijkheid van de wereldeconomie; van verblijf op één plaats naar modern nomadendom; van een homogene bevolking naar een heterogene, en van ideologische conflicten naar het gevecht om grondstoffen en water.

De relatie tussen cultuur en gedrag is eenzijdig en vereenvoudigd *geframed*. Er is slechts een richting van cultuur naar sociale aanpassing en prestaties op school en in het beroep. Er is steun voor de hypothese dat naarmate immigranten beter geaccultureerd, geïntegreerd zijn, ze beter functioneren in de samenleving. Dit klinkt als een tautologie, maar de gemiddelde correlatie in een grote meta-studie bedroeg $r = .51$ en geen 1.00. Het is met andere woorden empirisch *niet* tautologisch. Er is kennis over acculturatie van opeenvolgende generaties. Bij alle komen opgaan in- en afwijzen van de niet originele, tweede cultuur voor. Er zijn correlaties berekend tussen individuele verschillen tussen culturen en aanpassing en prestaties. De waarden zijn bescheiden. Dat betekent dat de voorspellende waarde beperkt is.

Het is evident dat correlaties en effecten gecontextualiseerd zijn vanwege de steekproefgevoeligheid van de betrouwbaarheidscoëfficiënt tot de generaliseerbaarheid van verbanden en effecten in verschillende culturen, bijvoorbeeld met behulp van DIF onderzoek van tests in verschillende culturen. Cross-culturele psychologie zou kunnen gaan over de geldigheid van theorievorming (bronnen: impliciete, expliciete en alternatieve, oriëntaties: individuele verschillen, ontwikkeling en de rol van de culturele context op gedrag en de invloed van verschillende culturen op elkaar). Men wil er echter nauwelijks aan dat een expliciete psychologische theorie niet universeel zou zijn. We vormen geen theorie 'voor eigen parochie' en het gaat toch om wetten. Er wordt bijvoorbeeld vanuit gegaan dat individuele verschillen in intelligentie in India evenzeer gelden als in Nederland en de VS. Men gebruikt eenzelfde intelligentietheorie en vertaalt de tests. Men verwacht ook dat de ontwikkeling van cognitie universeel is en dat contextinvloeden gelijk uitwerken. Als werkhypothese is mag dit, maar er moet steun of bewijs voor komen uit onderzoek. Verder zou er geanalyseerd kunnen worden of de operationalisaties & metingen en instrumentatie voor de drie oriëntaties en drie bronnen cross-cultureel valide zijn. Dat is een kader voor dat voor een deel al benut wordt, bijvoorbeeld met behulp van DIF analyses.

Twee klassieke benaderingen om de validiteit van cross-culturele theorievorming te bepalen zijn de *etic* en *emic* aanpak, weer zo'n tweedeling (Cheung et al., 2011). De eerste gaat over theorievorming die universeel toegepast kan worden en hij bestudeert de generaliseerbaarheid van theorieën over culturele groepen. Omdat er zoveel theorie is, blijven deze onderzoekers nog wel even bezig, zeker als ze de hier vermelde twee driedelingen voor theorievorming zouden aanvaarden. De tweede gaat over theorievorming die past bij een bepaalde culturele groep en gaat van daaruit na of de gevonden kenmerken ook in andere culturen gelden. Van beide zijn hierboven voorbeelden vermeld.

Hardin et al. (2014) doen een voorstel dat past bij het schema in Figuur 1, hoofdstuk I. Ze wijzen erop dat cultureel validiteitsonderzoek beperkt is tot persoonlijkheid en intelligentie, tot meting (*assessment*) van die constructen en tot vergelijking van groepen, die verschillen in taal, cultuur, ras en plaats. Ze stellen cultureel zinvolle dimensies voor, zoals boven uitgewerkt bij individuele verschillen tussen culturen. Hun benadering noemen ze de *cultural lens approach* die gekenmerkt is door vijf stappen:

- (1) analyse van de operationalisaties van centrale constructen, bijvoorbeeld frustratie, self-esteem en gedrag, bijvoorbeeld agressie, helpen.
- (2) bepaling van bij welke groepen deze constructen en gedragingen zijn benut, of juist niet, en waren er opmerkelijke verschillen (verschillen worden vaak gladgestreken in onderzoek).
- (3) vaststellen van de dimensies waarop de culturen, groepen verschillen (de individuele verschillen tussen culturen van hierboven).
- (4) evaluatie van de operationalisaties van de constructen in de culturele groepen en
- (5) het afleiden van onderzoeksvragen en het formuleren van hypothesen.

De auteurs passen hun culturele lens benadering toe op de cognitieve dissonantie theorie van Festinger (1957), de persoon-omgeving fit theorie van Holland (1997) en een *Personal*

Growth Initiative Theory van een van de auteurs: Robitschek et al. (2012). Ze claimen succes. Laatstgenoemde uitwerking is concreter dan de *emic* en *etic* benaderingen en op deze wijze doen ze cross-culturele theorievorming beter recht.

2. Gefabriceerde sociale contexten

Opzettelijke veranderingen in de context variëren van ‘toedienen’ een stimulus tot psychotherapie en compensatie- en verrijkingsprogramma’s.

Gedragmodificatie is gericht op gedrag dat niet sterk genoeg is, bijvoorbeeld verlegenheid, of te sterk is, bijvoorbeeld agressie of op gedrag dat ontbreekt en aangeleerd moet worden. Het is het domein van de $n = 1$ methodologen en bevat manieren om gedrag te meten en te modificeren, bijvoorbeeld door reinforcement en extinctie. Voorbeelden van gedragsmodificatie zijn te vinden in het *Journal of Applied Behavioral Analysis*. Met succes zijn gedragingen als angst, fobieën, verlegenheid, te hard rijden, roken, nagelbijten, enzovoort veranderd. Er kan nieuw gedrag mee aangeleerd worden, bijvoorbeeld vaardigheden om onafhankelijk te functioneren in het dagelijks leven door mensen met een verstandelijke beperking.

Als een diagnosticus met zulk specifiek gedrag te maken heeft en het vaststelt kan hij de gedragsmodificatie aan specialisten overlaten. Er is sprake van gespecialiseerde methodologie. Het klassieke ABBA ontwerp bij een cliënt kent varianten en tijdserie analyse wordt aanbevolen als er herhaalde metingen zijn (Molenaar, 2004; Molenaar et al., 2009). Omdat de diagnosticus en therapeut met één cliënt te maken hebben, liggen verfijning en vrijheid in het uitvinden van $n = 1$ werkwijzen voor de hand. Dat het er niet van komt, heeft te maken met de groepsvergelijking volgens *Randomized Control Trials* (RCTs) als gouden standaard voor het evalueren van behandelingen. Daarmee wordt nagegaan of de behandeling effectiever is in de experimentele ten opzichte van de controlegroep. Cliënten reageren echter niet uniform op een behandeling. Bij meer meetmomenten bij een individu kan men proberen een adaptieve strategie te volgen (Nash et al., 2011). Je kunt immers de behandeling veranderen of nuanceren door variaties toe te staan tussen de metingen vooraf (zonder behandeling (A) en de fasen waarin behandeling plaatsvindt (B, C, D). Er kan bijvoorbeeld naar bevind van zaken een tweede of derde behandeling uitgetoetst worden: naast B: relaxatietraining C: cognitieve therapie en D specifieke oefeningen. In de strikte experimentele opzet heet dit *confounding*. Zo’n studie zou om methodologische redenen afgewezen worden omdat men niet meer weet wat de ‘ene echte oorzaak’ van de gedragsverandering is. Maar waarom eigenlijk? Als B niet of onvoldoende werkt, gegeven aan criterium in een omschreven fase, waarom dan niet een C behandeling uitgevoerd? De behandelaar meet de uitkomst successief en kan verslag doen van de verandering onder de gecompliceerde condities van B, C en D. Hij zorgt ervoor dat de fasen, tijdlijn en behandelingsdosering precies weergegeven wordt. Het monitoren van een dergelijke werkwijze kan plaatsvinden met behulp van moderne technologie waarbij de cliënt steeds

informatie verschaft over gedragsverandering(en) bij behandelingen. Een voorbeeld is *System for Effective Measurement and Therapy* (SEMT) van Versluis et al. (2014).

(Psycho)therapie verwijst naar een verzameling technieken om gedrag, gevoelens en cognities te veranderen of te verwerven. Het is een gestileerde, geprotocolleerde interactie van cliënt en therapeut. Er is een overvloed aan technieken en het is moeilijk verschil te maken op basis van de effecten want die lopen nauwelijks uiteen. Dit bracht onderzoekers ertoe om te zoeken naar *effectieve ingrediënten* van om het even welke therapie. Daarnaast leidde de vraag naar 'wat werkt' tot de eis dat therapieën en interventies *evidence-based* moeten zijn. Om deze vraag te beantwoorden zijn meta-studies uitgevoerd om effectgrootten van therapieën te schatten en te vergelijken. Deze eis bevordert korte behandelingen van herkenbaar gedrag, zoals depressie, ADHD, misbruik, delinquentie en gedragsstoornissen. In Nederland heeft dat geleid tot een inventarisatie van effectieve interventies in de jeugdzorg in opdracht van het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (Conijn, 2003).

Effect van therapie Psychotherapie verwijst naar technieken om gevoelens, cognities en gedrag van een cliënt te veranderen of voor hem en zijn omgeving aanvaardbaar te maken. Zij sluit interactie tussen therapeut en cliënt in volgens een protocol. Therapie is de onafhankelijke variabele die het gedrag van de cliënt verandert. Ze kan verwachtingen wekken die niet vervuld worden. Het blijft een delicate onderneming. Psychotherapeuten moeten concurreren met artsen, psychiaters, psychiatrisch verpleegkundigen, pedagogen en maatschappelijk werkers. Ze moeten opgewassen zijn tegen het scepticisme ten aanzien van therapie bij het publiek en columnisten.

Er wordt een unidirectioneel verband verondersteld van therapie naar gedragsverandering. Enkele voorbeelden van meta-studies waarin de effecten van therapieën bepaald worden zijn:

(1) Weisz et al. (1995) verzamelden de uitkomsten van 150 studies naar effecten van verschillende therapieën, behandelingen en interventies bij adolescenten: *Gedragstherapie*: operante conditionering, reinforcement, uitleg over operante methoden, sociale en verbale reinforcement, zelf reinforcement, gecombineerde fysieke en verbale reinforcement en verschillende operante methoden tegelijk. *Gedragsmodificatie*: systematische desensitisatie, ontspanning, biofeedback. *Modelleren*: met levensechte volwassen modellen, een symbolisch (niet levensecht) model van dezelfde leeftijd als de cliënt en niet levensechte volwassen modellen. *Training sociale vaardigheden*: cognitieve en cognitieve gedragstherapie, training van ouders, training van meerdere gedragingen tegelijkertijd. *Overige, niet-gedragstherapeutische technieken*: *client-centered* (Rogers), inzicht geven, discussiegroepen en een aantal niet onder te brengen werkwijzen: *gemengde (mixed)* samengestelde therapieën. De conclusie luidde dat het gemiddeld effect over de behandelingen positief en significant was ($d = 0,99$). Dat is 1.0 SD. In termen van IQ is dat 15 punten winst. Gedragstechnieken waren succesvoller dan niet-gedragstechnieken. Professionals die geen student of therapeut waren, bijvoorbeeld maatschappelijk werkers, hadden relatief *meer* succes. Deze meta-studie brengt een blijde boodschap.

In antwoord op de kritiek dat therapie *omgekeerde* effecten kan hebben, bijvoorbeeld jeugd delinquenten die in de therapie trucks bijleren: *deviance training* beweerden Weisz et al. (2005) dat er in zeventien van de achttien studies geen iatrogen effect gevonden is. Een voorbeeld van zo'n effect: door de injectie *krijgt* men griep in plaats die te voorkomen. De *d*-waarde van 0,99 wijst op één SD vooruitgang en dat is een groot effect.

(2) Een volgende meta-analyse van Weisz et al. (2006) over depressie bij kinderen en adolescenten leidde tot kleinere effecten. Ze vermelden dat ze in deze meta-studie streng zijn geweest bij het kiezen van onderzoeken. Ze maakten verschil tussen methodologisch sterke en zwakke studies. Ze letten op willekeurige toewijzing van cliënten aan de experimentele en controle condities en pasten een precieze meting voor effectgrootte toe. Ten slotte hielden ze zich aan eisen van meta-studies, zoals alleen depressiemetingen, één gemiddelde per studie in de analyse betrekken, correctie voor kleine steekproeven, gewogen effectgrootten en *random effects* variantieanalyses (zie Shadish et al., 2002; Kazdin, 2003; Rutter et al., 2001). Zo hielden ze 35 studies over. Het overall gemiddelde effect was nu $d = 0,34$. Dit is *small to nearly medium* volgens Cohen. Het verschil met de $d = 0,99$ van 1995 schrijven ze toe aan veranderingen in medicatie en aan de bron van informatie want de jeugdige cliënten rapporteerden betere resultaten dan hun ouders.

(3) Cuijpers et al. (2008) vergeleken effecten van zeven behandelingen voor depressie: cognitieve gedragstherapie, non-directieve ondersteuning, gedragsactivering, psychodynamische behandeling, probleemoplossing, interpersoonlijke therapie en sociale vaardigheidstraining. Ze verzamelden 53 studies over milde tot ernstige depressie bij volwassenen. De variëteit aan behandelingen laat zien dat van alles geprobeerd wordt om depressie te bestrijden. De studies waren methodologisch degelijk uitgevoerd. Alle behandelingen hadden een zwak effect en interpersoonlijke therapie was naar verhouding wat effectiever ($d = 0,20$) dan ondersteunende ($d = 0,13$). Het maakte niet uit of er sprake was van milde of ernstige depressie. Er was geen therapie die voor de naar verhouding ernstiger problematiek effectiever bleek. Dit resultaat is minder optimistisch dan de studies van Weisz et al. (2005). Het verschil met Amerikaanse resultaten schrijven Cuijpers et al. toe aan de publicatie *bias* van redacteurs van de Amerikaanse tijdschriften. Ze zouden aarzelen om niet succesvolle studies te publiceren. Er zijn meer redenen te bedenken: therapietrouw, geloof in therapie, optimisme en de striktheid van uitvoering kunnen verschillen tussen de twee continenten.

(4) De Zwitserse onderzoekers Barth et al. (2013) kijken ook van het succesverhaal van Weisz et al. af. Ze vergeleken zeven depressie therapieën: interpersoonlijke, cognitieve gedrags-, probleem oplos-, psychodynamische-, sociale vaardigheid therapieën, ondersteunende counseling en gedragsactivering. Ze deden een netwerk meta-analyse over 198 studies bij meer dan 15.000 cliënten. De basisvergelijking therapie-geen therapie toonde dat therapie hielp. Het effect was bescheiden tot gemiddeld, een resultaat dat Meyer et al. (2001) ook al vermeldden. De therapieën verschilden niet. Ze waren even effectief voor leeftijdsgroepen en voor verschillende uitlokkers van depressie, zoals ziekte, geboorte van een kind, verlies van een geliefde. De auteurs wijzen erop dat ze gemiddelden vermelden en die hoeven niet te gelden voor iedere cliënt.

(5) Het internet maakt e-Mental Health mogelijk, bijvoorbeeld door middel van psycho-educatie en het gebruik van klachtenvragenlijsten (diagnose). Bestaande therapieën worden herschreven als e-Mental Health programma's. Deze hulp is aantrekkelijk voor cliënten die het stigma van ziek of onaangepast willen vermijden en zelf de controle over de hulpverlening willen hebben. Deze nieuwe tak van therapie heeft voordelen (gemakkelijke toegang) en nadelen (wie is verantwoordelijk voor de kosten en de resultaten). Kwaliteitsbewaking ontbreekt nog. E-Mental Health kan gebruikt worden om diagnoses te stellen over incidentie van stoornissen, als depressie, verslaving en angst en

om de omvang van de vraag naar begeleide zelfhulp te bepalen (Blankers et al., 2013). In geïndustrialiseerde landen, bijvoorbeeld Nederland, toont ongeveer 5% van de populatie ernstige symptomen van depressie en ongeveer 7% daarvan maakt gebruik van hulp via internet. De effecten van e-Mental Health zijn vergelijkbaar met de klassieke vormen van therapie (Cuijpers et al., 2010), maar Farrer et al.'s studie van 2011 kon de gemiddelde effectgroottes niet bevestigen. Het is wachten op (meta) onderzoek dat stabiele resultaten laat zien. Het ligt in de verwachting dat deze vorm van hulpverlening terrein gaat winnen. Ze gaat ook gebruikt worden als een professional dat *niet* nodig zou achten. De mobiel met de apps heeft als voordeel dat er geen wachtlijst is en ieder moment van de dag hulp gevraagd kan worden. Zo is bekend dat in Nederland ongeveer 7% van de bevolking verslaafd is aan alcohol, opiaten en cannabis en dat 1% van deze groep e-Mental Health zoekt. Wallace et al. (2011) vergeleken gematchte wachtlijst-cliënten (controle groep) met de gebruikers van e-Mental Health (experimentele groep) en vonden een bescheiden effect in de verwachte richting. De Graaf et al. (2010) komen tot de schatting dat ongeveer 10% van de Nederlandse bevolking eens in het leven symptomen van een angststoornis (5% specifieke fobieën; 5% algemene angststoornissen) toont. Acht procent daarvan benut het internet om hulp te verkrijgen. Onderzoek (zie Anderson et al., 2012; Carlbring et al., 2012; Van Straaten et al., 2008) laat bescheiden positieve resultaten van de nieuwe therapiemethode zien. Het lijkt niettemin veelbelovend en ze wordt een concurrent van de *face to face* interactie tussen therapeut en cliënt. Een schatting van het effect voor alle therapieën, inclusief e-Mental Health is bescheiden tot gemiddeld. Wat is de rol van de diagnosticus dan nog? Hij zal op zijn klinisch oordeel af moeten gaan om e-Mental Health aan te bevelen en inzicht moeten hebben in de randvoorwaarden: kan de cliënt deze aanpak beginnen, uitvoeren en doorzetten?

De effecten van therapie zijn kortom variabel. De d-waarden gaan van .15 tot .99. Dat is een grote variatie. De soort therapie maakte in de studies niet veel uit.

Effectieve ingrediënten van therapie Cuijpers en collega's suggereerden hiervoor dat specifieke factoren de ingrediënten voor succes waren. Voorbeelden:

(1) Shirk en Karver (2003) meldden op basis van 23 studies dat bij adolescenten de kwaliteit van de relatie cliënt-therapeut het best de uitkomst voorspelde. Het gaat om een open, luisterende, niet-veroordelende houding en om uitleg geven in de taal van de cliënt. De relatie tussen de ingrediënten en het resultaat werd *gemodereerd* (gedrukt) door een inhoudelijke factor: het probleem van de cliënt en daarnaast door factoren als timing en bron (wanneer gaf wie informatie), inschatting van de kwaliteit van de relatie en soort en bron voor het resultaat.

(2) Cuijpers et al. (2008) en Barth et al. (2013) wezen op kenmerken van de interactie: aanmoedigen van de cliënt om buiten de therapie sessies om iets te ondernemen, bieden van een begrijpelijk kader voor hun depressie, een verklaring voor de problemen die de cliënt dwarszitten en dat zo vertellen dat de cliënt dat *frame* aanvaardt. Dat stelt in staat om vanuit een gedeeld *frame* inzicht te verschaffen en behandelingsvoorstellen te doen. De auteurs zoeken het verschil niet in de soorten therapie maar in effectieve onderdelen van om het even welke therapie. Welke de effectieve elementen in e-Mental Health zijn, moet uitgezocht worden. Hiervoor zijn algemene principes van bekwaam en acceptierend communiceren genoemd. Ze lijken op de klassieke *positive regard* van de therapiegoeroe van de jaren 50-70 van de 20ste eeuw: Carl Rogers.

Algemene principes moeten steeds op een concrete persoon toegepast worden. Een effectieve behandeling vinden voor een persoons- of cognitieve stoornis bij X (m/v) is en blijft een klinische tour de force. Een persoonlijkheidsstoornis of een gestoorde cognitie veroorzaakt schade bij de persoon en anderen. De therapeut moet het voor elkaar zien te krijgen dat de cliënt inziet dat hij verantwoordelijk is maar hem beschuldigen zal het doel voorbijschieten. Er moet een delicate balans gevonden. Hem confronteren met de schade die hij aanricht zonder de cliënt kopschuw te maken en zonder hem de kans te geven om zijn verantwoordelijkheid af te schuiven (zie bijvoorbeeld Pickard, 2011).

Effectieve ingrediënten van therapie lijken niet specifiek voor de gehanteerde psychotherapie. Het zijn aspecten die te maken hebben met een open stijl, mensen ertoe brengen iets te ondernemen en bekwaam en adequaat communiceren. Hoewel gemakkelijk gezegd en op het oog eenvoudig toe te passen zijn feitelijke uitvoering en timing niet zo eenvoudig. Ze vergen ervaring en alertheid van de hulpverlener. Het vergelijkbaar met de uitvoering en timing van de cabaretier die zijn publiek moet kennen en aanvoelen om het bij de les te houden en te amuseren.

Is diagnosticeren is al therapie? Poston en Hanson (2010) zien de diagnose *zelf* al als een effectieve ingrediënt in de hulpverlening onder voorwaarde dat ze gepersonaliseerd is, gezamenlijk uitgevoerd wordt (vergelijk Hermans' subject als mede-onderzoeker in de ZKM) en feedback bevat. De auteurs vonden 17 studies waarin een dergelijke procedure gevolgd werd. Ze kwamen tot de slotsom dat de werkwijze effecten had die vergelijkbaar waren met een klassiek uitgevoerde therapie. Dit resultaat ondersteunt therapeuten die de separate, bewerkelijke klassieke diagnose overslaan. Op zich is daar iets voor te zeggen omdat de relatie tussen diagnose en therapie niet zo hecht is. Maar er is ook kritiek. Lilienfeld et al. (2011) beweerden bijvoorbeeld dat Poston en Hanson de effecten overschatten omdat ze studies in hun overzicht betrokken die diagnoses met behandelingscomponenten combineerden en dus eigenlijk geen diagnoses zijn. Bovendien sloten ze studies uit die geen significante resultaten toonden. Kennelijk zijn er preciezer opgezette studies nodig om te laten zien dat een diagnose (al dan niet sec) al een ingrediënt van de therapie kan zijn. Hermans en Poston & Hanson zien een glijdende schaal van diagnose naar therapie, terwijl Lilienfeld et al. het voorlopig als *twee* categorieën beschouwen. Dit standpunt wordt hier gedeeld omdat diagnostiek behandeling combinaties (DBC's) in medisch onderzoek zinvol kunnen zijn, zodra de relatie bewezen is, ondanks placebo effecten. Bij psychotherapie en bij leerstoornissen is dat vooralsnog niet genoeg bewezen.

De DBC's berusten vooralsnog op *face validity*: de therapie of training wordt ingezet naar aanleiding van een *waargenomen effect en een veronderstelde gelijkheid, passendheid* van behandeling en stoornis.

De discussie over effectieve ingrediënten van behandelingen doet zich ook voor bij medicijngebruik. Een medicus zal er moeite mee hebben maar er is voldoende aangetoond dat placebo's in gecontroleerde studies en bij bepaalde ziekten effect hebben op de gezondheid van de patiënt, bijvoorbeeld bij het prikkelbare darmsyndroom (PLOS ONE, 22

december, 2010) en bij migraine aanvallen. Er zijn artsen die placebo's voorschrijven. Factoren die de werking van de 'neppil' beïnvloeden zijn: dagelijks meer dan een pil (je blijft bij de les met je lichamelijk/geestelijk ongemak), rood is goed bij pijn en groen is rustgevend, pillen met de boodschap dat ze erg goed zijn, doen het beter en de pil met een merknaam - meestal een exotische, daar houden farmaceuten en artsen en hun secretaresses van - leidt tot rapportage van meer succes. Het placebo effect speelt dus een rol bij de reguliere *en* alternatieve geneeskunde. Bij psychologische therapieën is het lastig een placebo te verzinnen, want de therapeut doet altijd iets, al was het alleen luisteren, of zelfs in slaap vallen. Een placebo is een nepgeneesmiddel waarvan vaststaat dat er geen werkzame stof in zit. Een placebo in de onderzoek naar effectiviteit van een therapie zou de controle conditie van 'geen behandeling' moeten zijn en daar zijn voldoende studies over beschikbaar. De geen-behandeling-groep kan immers ook verbeteren. Omdat een studie die geen effect oplevert meestal niet gepubliceerd wordt, is een goede schatting van effecten lastig. Als er geen effect, is grijpt men terug op de interpretatie van spontaan herstel, en als zich dat regelmatig voordoet, gaat men zich afvragen of de (dure) therapie wel uitgevoerd moet worden.

Evidence-based Psychological Treatments: EBPTs De wisselende resultaten en de scepsis van het publiek en professionals ten opzichte van therapie zijn onder meer aanleiding geweest voor de eis van *evidence-based treatments*' voor stoornissen. Dit is een kwaliteitseis voor het product therapie. Een dergelijke eis resulteert in een lijst met therapieën die verschillen met betrekking tot het empirisch bewijs voor hun effectiviteit. Chambles en Ollendick (2001) onderscheiden drie klassen:

I *'Well-established/ efficacious and specific*

II *Probably efficacious*

III *Promising*

Ze ordenden de behandelingen bij de problemen, zoals gezondheid, eten, pijn als gevolg van kanker, hoofdpijn, migraine. De meeste behandelingen komen in categorie II terecht: er is verbetering nodig. De *evidence-based* benadering heeft ertoe geleid dat medicijnen zoals ritalin (methyfenidraat) of antidepressiva als werkzaam bestempeld worden. Cognitieve gedragstherapie en multisysteem therapie komen af en toe voor in het *evidence-based* rijtje (Brosnan & Carr, 2000). Meta-studies tonen dat de behandelingen vooral effectief zijn onder onderzoeks- en laboratorium condities, maar minder in het veld: de weerbarstige alledaagse werkelijkheid. De behandelingen moeten in concrete settings geïmplementeerd worden en de effecten moeten generaliseren naar andere vergelijkbare gedragingen en situaties.

McHugh en Barlow (2010) hebben een overzicht gemaakt van EBPTs en de implementatie en verspreiding in de VS. Ze stuiten op barrières voor de invoering van de EBTPs. Er werd training, supervisie en advies aangeboden om tegemoet te komen aan de behoeften van de gebruikers. Beschikbaarheid van EBPTs alleen is niet genoeg. Dit neemt niet weg dat Kazdin

(2011) concludeerde dat er al een lijst met 'echte' EBPTs was. Toch krijgen sommige cliënten niet de behandeling die ze nodig hebben, omdat het één op één stramien bij therapeuten domineert. Zo worden groepen niet bereikt. Hij beveelt mini-programma's aan voor behandelaars om de impact van de EBPTs te vergroten.

Barlow et al. (2013) hebben een *update* gemaakt van EBPTs. Ze zijn optimistisch over de effectiviteit van behandelingen, vooral farmacologische aangevuld met psychologische. Ze ontnemen hun optimistische kijk voor een deel aan dieronderzoek. Ook hier aarzel ik want er is een belang van de farmaceutische industrie. En, als het zo gemakkelijk is, waarom is het dan niet veel eerder gebeurd? Waarom neemt het aantal behandelingen niet af? Het tegendeel is immers het geval er komen steeds nieuwe bij. Barlow et al. wijden extra aandacht aan temperament dat ze beschouwen als de unificerende factor onder emotionele stoornissen. Om effectiviteit te vergroten willen ze meer informatie over de individuele cliënt: idiografische informatie. Dit is een vraag om 'maatwerk' want de pillen en de psychologische behandelingen werken niet voor iedereen op dezelfde manier. Deze bewering is vaak gedaan (Westen et al., 2004) en als er gevolg aan gegeven was, zouden we meer succesvolle case studies in de tijdschriften gezien hebben. Dat is niet het geval. Ze sluiten ten slotte aan bij de opmerkingen van Kazdin (2011) dat er al voldoende EBPTs zijn; ze moeten vooral als bedoeld geïmplementeerd worden.

Het nut van EBTPs moet je wel erkennen. Ze uitvoeren is vers twee: het vereist een vergelijk van de resultaten van behandelingen bij verschillende stoornissen en in allerlei populaties, kennis van experimentele interventies die gedrag verbeteren - onmiddellijk en op wat langere termijn - een goede relatie met de cliënt, het vinden van moderatorvariabelen: kenmerken van de cliënt, - hiervoor werd temperament genoemd -, zijn verwachtingen, zijn percepties, zijn intelligentie en kenmerken van zijn sociale context. Dit is de idiografisch informatie die nodig is voor maatwerk in behandeling. Daar komt nog bij dat de behandelaar de cliënt bij de behandeling moet betrekken en moet beschikken over valide effectmetingen om te zien of het doel van de behandeling bereikt is.

Cartesiaans helder en onderscheiden? Het EBPT frame veronderstelt een categorische scheiding tussen wat evident is en wat niet. Dit betekent dat deze benadering criteria moet bieden om niet effectieve interventies uit te sluiten en dat gebeurt zelden. Het is iets te gemakkelijk om te zeggen dat de ene behandeling in de *evidence-based* categorie valt en de andere niet. Er moet daarvoor aan veel randvoorwaarden worden voldaan en die worden meestal niet precies beschreven en zijn voor een deel onbekend. De discussie over *evidence-based* pestprogramma's in Nederland is een voorbeeld. De kinderombudsman gaat op de significante resultaten van studies af en kan beweren dat slechts een deel van de 40 programma's *evidence-based* zijn. De niet bewezen effectieve zouden dus moeten verdwijnen. De schoolleiding kan tot een andere conclusie komen. Een niet *evidence-based* programma voldoet goed op hun school. Waarom dan weer switchen? Dit vergt nauwkeurig verder onderzoek: hoe zit het met de implementatie, wat zijn de verschillen tussen scholen, welke zijn de moderator variabelen enzovoort?

Effecten van training en scholing Gedragingen kunnen worden aangeleerd en toe- en afnemen door training. De studie van leren is een specialisme van onderwijspsychologen. Training houdt bijvoorbeeld in verbetering van communicatie op het werk in: 360 graden feedback en toename van competenties. Dit is het domein van organisatiepsychologen. Voorbeelden:

(1) Training van personeel van een kinderdagverblijf. Deze instellingen beginnen meestal niet als bedrijf maar met een groep vrijwilligers. Al gauw komen er professionals en moet er beter gekwalificeerd personeel komen. Door de snelle groei van de sector tot 2009 en het vrije spel der economische krachten is dit geen overbodige luxe. Wat zijn de vereisten en hoe traint men personeel adequaat? Fukking en Lont (2007) vatten zeventien studies samen waarin verschillende trainingen gegeven werden. Sommige hadden nauwelijks of geen uitgewerkt curriculum en werden op kleine schaal toegepast maar er waren ook grootschalige uitgewerkte programma's. De trainingen hadden een gemiddeld ($d = 0,45$, $SE = 0,10$). Vooral instructies die betrekking hadden op de *teacher-child; caregiver-child* interactie waren effectief: *directe instructie*.

(2) Meestal worden successen van training gepubliceerd. De studie van Aguinis en Kraiger (2009) is daar een voorbeeld van: trainingen hebben een *considerable effect* op individuen en teams. Ze tonen een *improved organizational performance* (*profitability, effectiveness, productivity, operating revue per employee*) en op nationaal niveau geven de programma's een toename van het *human capital* te zien. Ze noemen effectieve interventies zoals *Needs assessment, Theory based learning principles* en *Guidance adapted to the trainee* en *Monitoring and administering*. Ze menen gronden te hebben om de negatieve connotaties naar aanleiding van verslagen van *welfare secretaries* te bestrijden. Ze eindigen met de mededeling dat er meer onderzoek gedaan moet worden om te ontdekken of het succes bij één deelnemer overslaat op het team. Ze voorzien dat zo de kloof tussen praktijk en theorie overbrugd kan worden. Dit suggereert een mate van succes dat niet door de effectgrootten gerechtvaardigd wordt.

Het effect van training is specifiek voor een groep cliënten. Het is daarom niet te zeggen dat training X (of pestprogramma Y) altijd werkt, hoewel er vaak optimistisch gerapporteerd wordt.

Een speciale vorm van training is *scholing*. Hattie heeft de effectieve ingrediënten van scholing en de relatie met prestaties bijeengezet. Er zijn veel scholen, curricula en onderwijsstrategieën. Veranderingen zijn het gevolg van vereisten van overheid en van onderzoek en initiatieven van wetenschappers en practici. Scholen en leraren worden daarbij niet zo achtervolgd door de *evidence-based* eis als therapieën en klinici. Dat kan verkeren, denk aan de pestprogramma's. Er zijn weliswaar regelmatig inspecties en Cito-scores worden gebruikt als kwaliteitsindex, maar niet met het gevolg dat een school gesloten, de staf ontslagen en het curriculum vernieuwd worden. Formele scholing moet leiden tot gedragsveranderingen, bijvoorbeeld leren lezen en rekenen. Daarnaast leren we vaardigheden die nodig zijn in de samenleving. We raken vertrouwd met bureaucratische structuren, met opvoeding door een professional en met de cultuur van een land of natie. Amerikaanse kinderen komen bijvoorbeeld het meest in aanraking met het periodiek

systeem van Mendelejev, daarna met de hoofdsteden van de VS, als derde met de *State of the Union* en in de vierde plaats met de namen van de presidenten (Cole, 2005).

Al is de diagnosticus geen gedragsmodificator, therapeut of remedial teacher, zijn werk kan voorsorteren voor een behandeling. Hij weet evenwel dat effectstudies laten zien dat het soort therapie niet doorslaggevend is en er voor de hand liggende effectieve bestanddelen zijn. Bovendien moet hij de cliënt een realistisch perspectief geven. De resultaten tonen dat ook *evidence-based* behandelingen geen garantie zijn voor een adequaat antwoord op de individuele hulpvraag.

Samenvatting en conclusie

De gefabriceerde sociale context varieert van een stimulus tot een landelijk breed opgezet interventieprogramma. Het vormgeven van de omgeving heeft als doel ongewenst gedrag te verminderen en gewenst te bevorderen. Er zijn veel interventies en de vraag is of ze effectief zijn en of de ene effectiever is dan de andere. Weisz en collega's begonnen met een groot effect van ongeveer 1 SD ($d = 0,99$) maar kwamen later tot een derde van het eerste effect ($d = 0,34$). Verder onderzoek toont dat het soort therapie niet zoveel uitmaakt en het laat lagere effectgrootten zien ($d < 0,21$). Dit leidde tot onderzoek naar effectieve ingrediënten van om het even welke therapie. Daaruit bleek dat de kwaliteit van de cliënt-therapeut interactie van belang is: de cliënt serieus nemen, aandacht geven, een ordelijk, haalbaar, begrijpelijk program aanbieden en initiatief tot actie ondersteunen. Onder druk van de verzekeraars is gezocht naar therapieën die bewezen effectief zijn voor bepaalde problemen. Een therapie die het label *evidence-based* verwerft leidt tot een te vergoeden behandeling. Dit heeft geresulteerd in een verdeling in drie klassen van therapieën, waarbij I de bewezen effectieve categorie is, II de veelbelovende, maar nog niet bewezen therapievormen en III werkwijzen waarvan het effect niet bewezen is en die veelbelovend genoemd worden. Medicijnen vallen vaak in categorie I en psychotherapieën voor een deel in II, af en toe met uitzondering van de cognitieve gedragstherapie.

De relatie tussen de gemanipuleerde context en gedrag wordt unidirectioneel *geframed*: de context veroorzaakt als onafhankelijke variabele verandering in de afhankelijke variabele. In beschouwingen over *Evidence-Based Psychological Treatments* komt naast de nadruk op het effect van medicijnen ook aandacht op voor kenmerken van de cliënt, bijvoorbeeld zijn temperament (DSM-5, 2013; 2014). Recent wordt nadruk op maatwerk gelegd. Dat betekent dat de unieke kenmerken van een cliënt en zijn context hun intrede doen. Een consequentie zou kunnen of moeten zijn dat tijdschriften meer case studies gaan publiceren. Dat is tot heden niet het geval. Het is onvoldoende duidelijk welke kenmerken van het individu een rol moet spelen in de *evidence based* diagnostiek-behandeling combinatie (DBC). Bestaande DBCs in de pedagogiek berusten overwegend op *waargenomen passing, face validity* tussen kindkenmerken en behandelingen (zie bijvoorbeeld Verschueren & Koomen, 2007) en berusten niet op experimentele vergelijking met variatie in behandelings- en kind kenmerken.

3. Reflectie en evaluatie

De diagnosticus heeft te maken met cliënten uit verschillende culturen. Dit heeft gevolgen voor hoe een cliënt een onderzoek ondergaat en hoe een rapport 'valt'. De diagnosticus moet bepalen hoe de oorspronkelijke en tweede cultuur met de problematiek van een cliënt te maken hebben. Culturen ontwikkelen en door de globalisering leven mensen uit veel culturen samen. Er is meestal een dominante cultuur en een migrant moet zich aanpassen, maar tegelijkertijd zijn identiteit behouden. Er worden bescheiden samenhangen tussen gedrag en cultuur gevonden. Dat betekent dat culturele verschillen een beperkte bijdrage leveren aan het (on)gewenste gedrag van sommige van zijn cliënt.

De gemanipuleerde omgeving varieert van $n = 1$ gedragsmodificaties tot grootschalige interventies en omvangrijke programma's. Gedragsmodificatie is een vak apart en de ontwerpen voor het bepalen van succes zijn geprotocolleerd als $n = 1$ designs zijn. Dit werk kan aan specialisten overgelaten worden. Sommige diagnostici rekenen het tot hun taak om na de diagnose een voorstel voor behandeling te doen en het resultaat daarvan te evalueren. Dit laatste betekent dat hij de effecten van manipulaties in de vorm van gedragsmodificatie, therapie, scholing en training overziet en rekening houdt met het feit dat programma's en interventies soms het meeste bieden voor groepen die het 't minst nodig hebben: het Mattheus effect (Merton, 1968). Barnett (2011) vatte de effectiviteit van vroege educatieprogramma's nog eens samen in het prestigieuze tijdschrift *Science* (augustus, 2011). Het artikel is positief over effecten hoewel de gemiddelde effectgrootte d (SD) = 0,23 is voor cognitieve prestaties, 0,14 voor schoolresultaten en 0,16 voor socio-emotionele ontwikkeling. De gegevens zijn verzameld van 3 jaar tot de jongvolwassenheid. De wat strakker opgezette studies toonden hogere d - (SD s) waarden: 0,35: cognitie, 0,41: schoolresultaten en 0,23: gezondheid. De veronderstelling: 'hoe eerder begonnen, hoe meer gewonnen', wordt niet door de gegevens ondersteund; ook latere interventies tonen effecten. Hoewel het een open deur is wordt het als een ontdekking gepresenteerd: *Directe instructie* gaat gepaard met cognitieve winst.

Er zijn veel therapieën, interventies en behandelingen, inclusief e-Mental Health. Kiezen tussen behandelingen op basis van hun differentiële succes is niet mogelijk. De effectgroottes verschillen nauwelijks en zijn alle bescheiden tot een enkele keer gemiddeld. De poging de interactieve diagnose als succesvolle therapie aan de man te brengen, leverde bescheiden ESs op en werd betwist. Het is eigenlijk therapie en niet eens de beste. Voor een diagnosticus zijn er pragmatische, transcendentale (welke zijn de voorwaarden, waaronder welke therapie dan ook werkt) criteria: welke interventie past het beste bij deze cliënt en zijn sociale context, hoeveel tijd en inspanning kost zij, kan hij de behandeling beginnen en afmaken, past het in het dagelijks leven van de cliënt?

Voor een verzekeraar geldt het criterium van het bewezen effect van een behandeling. De diagnosticus weet dat resultaten van meta-studies laten zien dat er geen volledige oplossingen door interventies, trainingen en therapieën te verwachten zijn. Ze helpen een beetje en hij moet beducht zijn voor iatrogene effecten en voor het feit dat hulp niet altijd

bij de bedoelde groep terecht komt. Er zijn veel andere factoren werkzaam en op een groot deel daarvan heeft hij geen greep. Er is niet te ontkomen aan de constatering dat effecten voor een deel op toeval berusten. Ze blijven met andere woorden voor diagnosticus en cliënt voor een deel een verrassing. Dit verschijnsel zou aanleiding moeten zijn voor evaluatie van diagnoses na een zekere tijd. Een arts zal vragen om nog eens terug te komen om na te gaan of een medicijn of behandeling werkt als bedoeld. Dit gebeurt zelden na een psychologische diagnose, terwijl deze evenmin definitief hoeft te zijn.

Operationalisatie en meting van natuurlijke contexten ontstaan soms *top-down*: de geneste categorieën, maar vaker *bottom-up*: er is een vraag naar een instrument om individuele verschillen dimensies van gezinnen, organisaties, schoolklassen, scholen, buurten en zelfs culturen te beschrijven. De werkwijze wijkt niet af van het construeren van persoonsvragenlijsten. Bij experimenteren is het ontwerpen van een context bedoeld om gedrag te veranderen. Bij $n = 1$ gedragsmodificatiestudies is dat precies geregeld maar minder bij het formuleren van een behandeling van een casus, en weer minder bij omvangrijke en complexe training- en onderwijsprogramma's, die veel uitvoerders nodig hebben. De positieve resultaten zijn meestal bescheiden in omvang en soms worden 'bijvangst' uitvergroot; er is bovendien kans op een Mattheus- of iatrogen effect.

Regelmatig wordt de vraag gesteld wat de *meerwaarde* van diagnostiek voor de behandeling is. Dit wordt gevraagd door behandelaars die over een arsenaal aan therapieën beschikken, zoals pedagogen, klinisch psychologen en psychiaters die disfuncties bij kinderen en volwassenen willen repareren. Ze zijn handelings- en oplossingsgericht. Ze gaan er daarbij vanuit dat de vraag naar het effect van de behandeling niet aan de orde of al beantwoord is. De behandeling werkt, anders doe je die immers niet. Bovendien gaan behandelaars/hulpverleners er vanuit dat er verschillende therapieën zijn die bij verschillende problemen passen. De economische terminologie van meerwaarde suggereert dat behandeling een *product* is en diagnostiek een *halffabricaat*. Aan het laatste heb je niet zoveel. Dit is waar de filosoof Taylor bezwaar tegen maakt. Bovendien zijn de onderstellingen voorbarig, gezien de beperkte successen van therapieën en het ontbreken van specifieke effecten van soorten behandelingen. Ze steunen op bescheiden d- en r-waarden in steekproeven; niet op succesvol ATI onderzoek, anders gezegd: *er is (nog) geen maatwerk*.

Meerwaarde past in het denken van snelle en efficiënte diagnostiek en korte krachtige behandelingen, kortom, denken in 'producten' en 'oplossingen'. In de (Marxistische) economie is meerwaarde de toegevoegde waarde die door loonarbeid (diagnostiek) wordt gegeven aan een product (de behandeling) boven de loonsom (wat arbeid van de diagnosticus kost). De arbeidsdag deelt men op in een stuk dat de loonarbeider (diagnosticus) nodig heeft voor eigen onderhoud en een deel dat hij meerwaarde creëert voor de ondernemer (behandelaar). De diagnosticus moet een inspanning verrichten die winst oplevert. Hij moet in Marxistische termen 'onbetaalde meerarbeid' verrichten. Die

meerarbeid komt ten goede aan de behandeling, dat wil zeggen aan het instituut dat het product aanbiedt, c.q. aan de behandelaar die zo doende efficiënter zijn doel bereikt.

Diagnostiek is zo geen 'serieus spel' meer dat een beschrijving van de cliënt ontwerpt die objectief is, dat wil zeggen hem recht doet. Door de 'waarde' die de diagnosticus zou hebben voor de behandeling, is hij zijn geld en nog wat extra waard. Er moet vraag zijn naar dat product: de behandeling en die is er voldoende. Gerard Reve zei al: '...er loopt weer geen normaal mens rond in mijn nieuwe boek...', een opmerking naar aanleiding van een verwijt hem toegevoegd door senator Algra bij het godslasteringsproces (het 'Ezelproces').

Er wordt vanuit gegaan of voorondersteld dat er productcontrole is en het product voldoet, dat wil zeggen er een markt voor is of gecreëerd kan worden: de 'Zielenmarkt' van Barendregt.

Ik heb op basis van meta-onderzoeken aannemelijk proberen te maken dat zowel de kwaliteit van de diagnose (de loonarbeid) als van de behandeling (het product) *beperkt* zijn. Je kunt zelfs voorstellen *beide* achterwege laten met het oog op het wegnemen of drastisch verminderen of uitbannen van gedrag, waar we bang voor zijn, of het voorgoed repareren van leed en het in grote mate bevorderen van succes. Immers er is geen definitieve, juiste diagnose en geen 100% effectieve behandeling. Beide maken hun grootse beloften - als zo onwijs zijn zulke te hebben - niet waar. Diagnostiek als een poging te zeggen wat en wie iemand - met of zonder vraag of probleem - *is* verdwijnt daarmee *niet*. Mensen blijven zich vragen stellen over wie ze zijn. Behandeling als snelle en efficiënte oplossing van problemen verdwijnt ook niet. Er zijn altijd vragen en problemen maar dat zou in de huidige participatiemaatschappij voor een deel wel eens bij weldenkende burgers terecht kunnen komen, hoezeer behandelaars zich ook beroepen op hun expertise en *evidence-based treatments*. Diagnostiek zullen ze daarbij niet als een fort in de strijd gooien. Ze zullen bij vragen wel professionele hulp aanmoedigen. Dat is hun brood op de plank.

De verhouding tussen diagnostiek en behandeling is in Nederland opnieuw gedefinieerd sinds behandelaars aan het debat over diagnostiek deelnemen. Het kind en de volwassene met een disfunctie staan centraal en daar moet aan behandeld worden. Het diagnostisch model werd het HTM. Dat is een logische en efficiënte procedure die tot een verantwoorde diagnose leidt, dat wil zeggen, een die meerwaarde biedt voor de in stelling te brengen behandeling. Psychologen 'testen' alsmaar en dat is niet genoeg; dat heeft geen meerwaarde. Diagnostiek krijgt de rol van dienstmaagd, zoals in de Middeleeuwen de filosofie de dienstmaagd (*ancilla*) van de theologie was. Ze had geen eigen en oorspronkelijke status maar een afgeleide betekenis.

Deze tekst verdedigt diagnostiek als een werkwijze sui generis om de cliënt te beschrijven. Dit alles heeft tot gevolg gehad dat de diagnosticus op twee fronten in de verdediging moet: vanuit de wetenschap is hij een brokkenmaker die intuïtief gegevens combineert en slecht tot matig criteriumgedrag voorspelt en vanuit de behandelaar is hij degene die geen meerwaarde voor zijn behandeling levert. De laatste kan evengoed meteen aan zijn efficiënte behandeling beginnen. Deze houding kan men aantreffen bij behandelaars, onder meer pedagogen, klinisch psychologen, artsen en psychiaters.

De discussie over de (meer)waarde van diagnostiek voor behandeling heeft in Nederland een aardige voorloper. In 1963 verscheen Kouwers *Spel der Persoonlijkheid. Theorieën en systemen in de psychologie van de menselijke persoon*. Hij werkte ongeveer zeven jaar, koortsachtig, dag en nacht aan dit boek. Hij had regelmatig het gevoel dat het allemaal onzin was. De psychotherapeut Dijkhuis - een vriend - zei: '...gooi die rommel in de kachel en begin opnieuw of doe het helemaal niet meer want waarom zou je je hele leven kapot maken (interview met Jos Dijkhuis door Dehue en Stadman in 1987). Kouwers werkstijl is een illustratie van Nijhoffs dichtregel: '...werken om het werk niet maar om tegen het twijf'len en zwijgen argumenten te verkrijgen'. Het boek was een krachttoer. Hij moest erkennen dat wat over de persoon gezegd werd in de psychologische literatuur en bellettrie '...uiteen gegroeid is tot een angstwekkend warnet van scholen en stromingen'. Kouwer wilde een antwoord geven op de vraag 'wat ben ik', *individuele diagnostiek van de zuiverste soort*. Met regelmaat is de strekking van zijn antwoord dat hij dat *niet weet*. De mens is zichzelf een raadsel, een griezelig en angstwekkend raadsel, de demon van Heraclitus (*ethos antropoi demon*: je gedrag is je demoon) heeft dezelfde strekking. Kouwers boek werd door de psychiater Kuiper (1965) in het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde (bekend van zijn boek over zijn eigen depressie, opgetekend in zijn 'Ver heen') neergesabeld. Er staan geen nieuwe ideeën in, 'de gepaste stijl van een handboek ontbreekt, evenals de verheven neutraliteit en serieuze zekerheid van een overzichtswerk'. Hij prees zich gelukkig dat medische boeken dat wel toonden. Kuiper sluit af met: 'Het boek is fraai uitgegeven, bevat enkele geestige prenten en een zo uitgebreide literatuurlijst dat men uitroept: hoe kan men van zoveel zo weinig maken!'

De Amsterdamse klinisch psycholoog Barendregt (1965) nam het voor Kouwer op en zei wel te begrijpen dat voor psychiaters 'die nu eenmaal *moeten handelen* (cursief: jtl) geen prettig boek is' maar de moeite waard voor iemand die een kritische blik wil op wat allemaal voor persoonstheorie en persoonsdiagnostiek doorgaat. Kuiper bleef bij zijn standpunt dat het geen ernstig boek was en tendentieuze uitspraken bevatte (zie Busato et al., 2014, pp. 203-207). In het kader van zijn Fobieënproject verdedigde Barendregt (1974) nog eens het nut van diagnostiek voor de behandeling. Het verschil tussen diagnosticeren en behandelen is duidelijk: Kouwer wil in gesprek met de cliënt benaderen wie, wat hij is, al is daar geen definitief antwoord op mogelijk. Dit is de *persistent problem situation* waar de wetenschapsfilosoof Chalmers op duidde (1976).

De vraag: 'wie, wat ben ik' wordt geconcretiseerd aan de hand van de specifieke vraag/probleem van de cliënt. Hij heeft geen of niet slechts één vast en onwrikbaar ik, zelf, of een trekkenprofiel, daar helpt geen Big Five aan. Bij deze houding en stellingname sluit dit boek bij aan. Diagnostiek is geen voorwas voor de hoofdwas: de behandeling, maar een basale psychologische activiteit om gedrag van de cliënt te beschrijven, te verklaren, recht te doen. Dit boek biedt een schema hoe het kennisbestand van de psychologie in te zetten is na een hermeneutische, interpretatieve analyse - het kan niet anders - van de vraag/probleem van de cliënt. In dit geschrift is daartoe de sociale context separaat behandeld.

Pedagogen en klinische practici stemmen wellicht met de psychiater Kuiper. Ze zitten echter tegelijkertijd aan 'zijn' diagnostiek vast. De DSM is een bij uitstek psychiatrisch systeem dat bestaat uit labels. Deze gaan niet over gezondheid en niet over de positieve kant van gedrag. In hun twijfel aan de meerwaarde van de psychologische diagnostiek en dus aan het kennisstand van de psychologie, maken ze de weg vrij voor diagnostiek door andere (semi) professionals, zoals leraren, mensen uit de buurt, significante anderen, tot de participatiemaatschappij aan toe. En daar zijn ze ook weer niet blij mee want dat is diagnostiek die mogelijk ook geen meerwaarde heeft en er zelfs naast kan zitten. Ze maken leken het verwijt dat ze amateurtheoretici zijn, impliciete *beliefs* hanteren en steunen op anekdotische gegevens. De opbrengst van kritisch psychologisch en diagnostisch onderzoek naar denk- en oordeelsgewoonten komt hen daarbij van pas. Dat onderzoek kan met andere woorden niet genegeerd worden door deze professionals, van leraar tot diegenen die zich inzetten voor de vormgeving van de participatiemaatschappij.

De practicus/behandelaar lijkt in één beweging zowel kritisch (weinig meerwaarde van diagnostiek van leken én professionals) als naïef (verwachten van substantieel succes van behandelingen). Misschien hopen ze zo ook op ruimte van de hoger in de pikorde staande psychiaters. De diagnosticus beweegt zich daarbij tussen de Scylla van de wetenschap: zijn klinische oordeelsfouten en de Charybdis van de praktijk: gebrek aan 'meerwaarde'. Hij wordt in Kantiaanse termen tegelijkertijd geconfronteerd met het 'kritische Vernunft' en het 'practische Vernunft'. Hij zet er niet het 'sanfte Vernunft' van de positief psycholoog tegenover. Het gaat hem om een realistische beschrijving die de cliënt als persoon en kennend & denkend wezen in zijn sociale context recht probeert te doen.

V Operationalisatie, meting en instrumentatie van de fysische en sociale context

Omgevingen worden empirisch gespecificeerd, geoperationaliseerd & gemeten vergelijkbaar met meting van persoonskenmerken en intelligentie & cognitie. Deze werkwijze importeert daarmee dezelfde vragen en problemen als met het vaststellen van persoonskenmerken. Contexten worden empirisch gespecificeerd met instrumenten die kenmerken in kaart te brengen als 'crowdedness' en vervuiling en kenmerken van gezinnen, organisaties en culturen. Men start met de behoefte aan een instrument dat een aantal kenmerken van de context specificeert en die meet men vervolgens. Operationaliseren en meten van de fysische context is een onderwerp van geografen, landschapsarchitecten, scheikundigen, ecologen en omgevingspsychologen.

1. Voorbeelden van conceptualisering van de geconstrueerde omgeving

Er is een voorbeeld hoe een beroemde (en beruchte) architect de relatie tussen mens en gebouwde omgeving bedacht heeft: psychofysica in de architectuur. Ik voeg daar een tweede voorbeeld aan toe over de verhouding tussen menselijke energie en de omvang en energie van apparatuur.

(1) Gebouwen en het menselijk lichaam: psychofysica in de eerste helft van de 20ste eeuw: De Duitse architect Ernst Neufert (1900-1986) heeft een boek geschreven dat bouwers en architecten kennen. Het wordt zelden genoemd bij de bespreking van de fysische omgeving. Het is te verkrijgen in het Engels als *Architects Data* (4de uitgave, 2012: New York: Wiley-Blackwell). Het is opnieuw uitgegeven door twee zonen van Neufert. De kern van het boek is een standaardsysteem dat ontleend is aan de afmetingen van het menselijk lichaam. Neufert sloot daarmee aan bij tekeningen van Leonardo da Vinci, Albrecht Dürer en Leon Batista Alberti (15de eeuw). In 1936 was het standaard (mannen) lichaam volgens Neufert 1.75 lang, de ooghoogte was 1.625 m, de genitalia op 87,5 cm en de kniehoogte 50 cm. Alle gebouwen en onderdelen als muren, daken, ramen en liften, en soorten: huizen, restaurants, theaters, kerken, kazernes, ziekenhuizen en fabrieken werden beschreven met behulp van deze afmetingen van het menselijk lichaam. Ook sociale afstand ontkwam niet aan zijn systeem: de ruimte tussen een gastheer en gast bij een begroeting moest 1.80 m. zijn. Je kon dus omvallen zonder je gastheer omver te duwen. Dronken mensen staan vaak - gegeven de standaard van 1.80 m. - te dichtbij. Er was ook een eenheid: uiteraard de baksteen van 25cm x 12 cm x 5.25 cm. Er waren natuurlijk soorten bakstenen en er was enige variatie. Het boek is zeer gedetailleerd: hoogte van een voetenbankje is 38 cm, een badkuip is 1.70 m lang met een zitbankje van 30 cm op 53 cm hoogte.

Er is geen empirisch onderzoek of proefpersonen deze maten als adequaat *waarnemen en beleven*. De maten zijn intuïtief, maar plausibel gekozen. Het uitgangspunt is interessant: het menselijk lichaam als maat voor de gebouwde omgeving. De overleden Braziliaanse architect Neymeyer (ontwerper van Brasilia) heeft het vrouwelijk lichaam als uitgangspunt genomen voor zijn gebouwen: Duitse lengte, breedte en hoogte tegenover Zuid-Amerikaanse ronde vormen. Weer andere architecten bouwen organisch, dat wil zeggen ze nemen op een antroposofische leer gebaseerde vormen uit de levende natuur als uitgangspunt, bijvoorbeeld het gebouw van de Gasunie in Groningen en sommige bankgebouwen.

(2) Energie van apparaten en hun omvang: Er lijkt natuurlijkheid aan lengte, hoogte en breedte van objecten in relatie met afmetingen en energie van het menselijk lichaam volgens Robbert Dijkgraaf (NRC, augustus, 31, 2013). Denk aan een apparaat dat 1000 watt gebruikt; hoe groot is het; niet als een gebouw, niet als een luciferdoosje, maar het zou een stofzuiger kunnen zijn, een afwasmachine, een haardroger. Niet veel groter, want de energie zou niet voldoende zijn om het apparaat aan de praat te houden, maar ook niet veel kleiner want dan zou het smelten door de hitte. De omvang van huishoudelijke apparatuur kan vergeleken worden met de afmetingen van ons lichaam en de apparatuur gebruikt ongeveer evenveel energie als een topsporter. Het lichaam en zijn energie zijn een 'gouden standaard'. Is er natuurlijkheid, lichaamsgebondenheid, die structuur en orde brengt? Is de mens 'de maat van alle dingen', zoals de sofisten zeiden, of is dit een voorbeeld van wat Merleau-Ponty het *corps sujet* noemde? Heeft elke wetenschap wetten en constructen die in elkaar passen als Russische Matroeska's? Is er ook 'onnatuurlijkheid', volstaan onze maten soms ook niet? Dijkgraaf vermeldt zo'n verschijnsel: donkere energie, die het uitdijen van het heelal versnelt. Het

getal dat daar bij hoort is er een met 120 decimalen achter de komma. Het is het kleinste getal in de natuurkunde en houdt in dat een extreem zwakke energie de zaak draaiende houdt. De filosoof Hegel zag de wereld nog als het verschijnen van de geest met als implicatie dat we niets tegenkomen of zullen tegenkomen dat ons wezensvreemd is. Dijkgraaf is daar waarschijnlijk niet zo zeker van.

Samenvatting en conclusie

Je kunt de menselijke afmetingen basis maken voor de gebouwde omgeving zoals de architect Neufert heeft laten zien. Het is voor de diagnosticus nuttig te weten of de omgeving van de cliënt gevaarlijk is: gif, *crowded*, hoeveel agressie er voorkomt, enzovoort. Deze kenmerken zijn bekend bij allerlei instellingen, demografische afdelingen van gemeenten en bij de politie. Het behoort tot de sociale kaart van de cliënt en die kent de diagnosticus meestal. Kennis van de beleving van omgevingen ligt niet voor het oprapen, maar kunnen door de diagnosticus ingeschat worden.

2. Operationaliseren van natuurlijke en gefabriceerde sociale contexten

Opvattingen van leken over situaties en contexten worden in kaart gebracht met behulp van factoranalyse van antwoorden op Likert-schalen. Dit reduceert het een aantal situaties en ze kunnen met behulp van dimensies beschreven worden. Expliciete theorievorming (Bronfenbrenner, Magnusson et al.) leidt tot elkaar insluitende categorieën zonder empirisch onderzoek om de structuur te toetsen bijvoorbeeld met cluster- of factoranalyse. Het onderscheid tussen micro-, meso- en macrostructuren is duidelijk en vraagt niet om operationalisatie en meten. Walsh en Betz en Craik stellen operationalisaties voor, zoals het tellen van objecten in een ruimte en het observeren van gedrag aan de hand van categorieën. Een verbinding met theoretische omgevingsconstructen ontbreekt.

De activiteit van het operationaliseren en meten van contexten wijkt niet af van procedures die voor persoonlijkheid en intelligentie en cognitie gelden. In de correlatieve en variantie analytische aanpak wordt van een unidirectionele relatie tussen context- en gedragsvariatie uitgegaan. Hiervoor zijn operationalisatie en meting van individuele verschillen in natuurlijke en gemanipuleerde contexten nodig. Ontwikkeling van contexten en invloeden van contexten op elkaar zijn reële verschijnselen, maar geen onderzoeksthema.

Voor de analyse van bidirectionele en transactionele relaties tussen gedragingen en contexten zijn technieken nodig die complexe relaties recht doen en kunnen afbeelden. Meestal beperkt men zich tot ad hoc geoperationaliseerde en gemeten contextkenmerken en die worden gecorreleerd met aanpassing en prestaties: de *bottom-up* benadering. Dit kan weliswaar leiden tot theorievorming maar vooralsnog moeten we het met gefragmenteerde kennis doen.

Operationaliseren, meten en instrumentatie van verschillen tussen contexten In voorgaande secties zijn correlaties vermeld van verschillen tussen en binnen gezinnen, organisaties en culturen met sociale aanpassing en cognitieve prestaties. We vermelden voorbeelden van procedures en instrumenten voor het gezin, de school, werkomgeving en de cultuur:

(1) Gezinnen verschillen qua *opvoedingsstijl (parenting style)*. Ze worden uiteengelegd in factoren, zie bijvoorbeeld Ten Haaf et al. (1994):

I Ondersteuning: toont affectief gedrag, ouder start interactie, antwoordt adequaat, betrokken en hartelijk.

II Autoritatieve controle: ouder legt uit, geeft redenen voor zijn gedrag en de eisen die hij of zij stelt, ouder moedigt onafhankelijk gedrag aan, mits er verantwoordelijkheid voor genomen wordt.

III Restrictieve controle: verbaal en fysiek de autoriteit zijn, opleggen van beperkende regels.

(2) Van Leeuwen et al. (2012) vonden in een steekproef van Vlaamse BA studenten (62% vrouwen, M = 19.03 jaar, SD 1.71) na het uitproberen van allerlei modellen negen factoren, die de ouderlijke disciplineringsstijlen beschreven. Vanwege de correlaties tussen de factoren, stellen ze een vier factor model voor:

I Agressieve discipline

II Positieve discipline

III Straffen en

IV Supervisie.

Ze rapporteren bescheiden tot gemiddelde correlaties van de factoren met misbruik, verwaarlozing, psychologisch controle, afwijzing, aanvaarding en betrokkenheid.

(3) Sterke en zwakke kanten van een gezin kunnen beschreven worden door deskundigen die kenmerken beoordelen op Likert-schalen. Een gezin wordt gescoord op communicatie, betrokkenheid (*commitment*), coping stijl en flexibiliteit. Caldwell en Bradley (1984) vervaardigden een observatie-instrument om waarnemingen te doen in het gezin gedurende maaltijden en vrije tijd en ontspanning. Daarnaast ondervroegen ze ouders. Ze drukten de oordelen en observaties uit in 45 tot 60 items. Deze verwezen onder meer naar responsiviteit van de ouders, harmonie van ouders en ten opzichte van de kinderen, beschikbaarheid van speelgoed en leermateriaal, stimuleren van taalgebruik bij jonge kinderen en aanmoedigen van adolescenten om iets te ondernemen.

(4) Olson et al. (1989) hebben een *gezinscircumplex* gemaakt. Het instrument is voor Nederland bewerkt. De circumplex (niet die van Guttman) resulteert in gezinstypen op basis van twee dimensies met elk vier niveaus resulterend in zestien gezinstypen. De dimensies zijn *Adaptability* die loopt van rigide naar chaotisch en *Cohesion* die gaat van 'hechte cohesie' naar 'los zand'. Men kan blokken maken, bijvoorbeeld een chaotisch, laag cohesief gezin wordt een *chaotic disengaged family* genoemd, en een rigide, hoog cohesief gezin is een *rigidly enmeshed family*.

(5) Een bekend relatie- of gezinskenmerk is *hechting*. Het werd oorspronkelijk gespecificeerd met behulp van een experimentele procedure. Het resulteert in hechtingscategorieën: veilig, onveilig, ambigu en vermijdend. Er zijn vragenlijsten voor ouders en oudere kinderen ontworpen, onder meer het *Adult Attachment Interview*. Deze werkwijze gaat ervan uit dat men retrospectief zijn vroegere hechtingservaringen accuraat kan weergeven. Het is een reconstructie van een verleden vanuit het heden. Het kan met andere woorden een geconstrueerd verhaal zijn, bijvoorbeeld een romantisch, satirisch (ironisch), komedisch, tragisch of wonderkind verhaal.

(6) Twee Nederlandse instrumenten zijn: (a) De Gezins-KlimaatSchalen (GKS) van Jansma en De Coole (1996) zijn een bewerking van een van de instrumenten van Moos. Twee varimax-orthogonaal groteerde factoren verklaren 59% van de variantie en worden als volgt omschreven:

I Emotionele en structuurkenmerken: Cohesie, Organisatie, Controle, Normen en Conflict

II Openheid van relaties binnen en buiten het gezin: Expressiviteit, Sociale Oriëntatie en Conflicten en Normen.

Onderzoek laat zien dat ouders met opvoedingsproblemen in vergelijking met een normgroep lager scoren op Cohesie, Expressiviteit, Organisatie en Sociale Oriëntatie, en hoger op Conflict, Controle en Normen. Er zijn significante correlaties gevonden met een andere lijst die ongeveer hetzelfde beoogt vast te stellen: de Leuvense GezinsVragenlijst (LGV). De Uitgangspunten, Kwaliteit van het materiaal en handleiding zijn goed en Normen, Betrouwbaarheid en Validiteit voldoende. De beoordeling luidt: goed voor Uitgangspunten, Materiaal en Handleiding; en voldoende voor de overige rubrieken. De normering is van 1995. Dat betekent dat de Normen verouderd zijn en als onvoldoende geëvalueerd worden.

(7) De GezinsDimensie Schalen (GDS) van Buurmeijer en Hermans (1988) zijn een bewerking van de circumplex van Olson. Er worden drie dimensies met vier niveaus onderscheiden die resulteren in twaalf typen. De dimensies zijn Cohesie, Adaptatie en Sociale Wenselijkheid. De niveaus variëren van cohesie tot het ontbreken van cohesie. Gezinnen worden als disfunctioneel gediagnosticeerd als ze zich in de hoogste niveaus van de drie schalen bevinden. Het instrument voldoet aan de eisen van Betrouwbaarheid en Validiteit. Ook de Kwaliteit van het materiaal en de handleiding en de theoretische Uitgangspunten worden als voldoende of goed beoordeeld. Normen zijn onvoldoende (Evers et al., 2000, p. 666-667). Voor een overzicht van instrumenten om individuele verschillen tussen gezinnen te beschrijven, zie Evers et al. (2000, p. 1380-1389). De kwaliteit van de instrumenten is vergelijkbaar.

Er zijn voor Nederland bewerkte instrumenten om gezinnen te categoriseren en om ze met behulp van dimensies te beschrijven. Omdat voornamelijk pedagogen zich er mee bezighouden is ligt de nadruk op disfunctionele gezinnen. De instrumenten fungeren in een $S \rightarrow R$ kader: van verschillen in gezinnen naar gedragsverschillen bij kinderen.

In een gezin vinden *interacties*, *transacties*, *uitwisselingen* plaats. Er zijn pogingen om die interacties in kaart te brengen. Voorbeelden:

(1) Kenney en La Voie (1984) en Kenney (2005) deden een voorstel om de relatie van een gezinslid met elk ander vast te stellen. Interacties worden geobserveerd en elk gezinslid vult vragenlijsten in over elk ander gezinslid. Dit voorstel heeft geen plaats verworven in de diagnostische praktijk. Deze procedure is wel te overzien maar de diagnosticus achterhaalt de gezinsrelaties meestal door middel van het klinisch interview en de anamnese.

(2) Het tweede gaat over overgangskansen van gedragingen van gezinsleden. Met behulp van een observatiesysteem dat gedragingen van gezinsleden en reacties daarop vastlegt, kunnen overgangskansen van gedrag A, B, ... N van gezinslid 1, 2, 3 ... n bepaald worden. Het is mogelijk dat een bepaald gedrag of uiting bij één of meer anderen een negatieve of positieve reactie oproept. Delsing et al. (2005) gebruikten tijdserie analyse om de interacties van vier gezinsleden te

beschrijven. De resultaten waren moeilijk te interpreteren. Ze hingen bijvoorbeeld af van de keuze van het tijdsinterval. Bij een ander interval kon een eerder gevonden overgangskans verdwijnen. Ze probeerden de complexe resultaten van 228 gezinnen bestaand uit vader, moeder en twee adolescenten te verbinden met de theorie van Boszormenyi-Nagy en Spark (1984). Deze zegt dat toename van rechtvaardig handelen samenhangt met afname van agressief gedrag van adolescenten. Je kunt je afvragen of deze complexe exercitie van maanden observeren en analyseren nuttig en nodig is om zo'n conclusie te trekken. Deze studies lijken een meer oefening in het uitproberen van continue tijdserie analyse dan het beantwoorden van specifieke vragen over gezinsdynamiek. Het laatste voorbeeld gaat over het toepassen van niet-lineaire dynamische systeemtheorie op de gezinsinteracties (Van Geert & Lichtward-Aschoff, 2005). Dit lijkt een terechte stap, want in een gezin doen zich niet-lineaire dynamische processen voor: een op het oog onbelangrijk gedrag kan een uitbarsting tot gevolg hebben. Processen herhalen zich zodat er stabiliteit in interacties tussen gezinsleden vast te stellen is. Bovendien plooien acties en reacties zich als zelf-organiserende systemen. Er is geen onderzoek dat deze kenmerken concreet toont. Voor de diagnosticus is een dergelijke aanpak een brug te ver. Evenals bij de verhouding tussen theorie en meten bij persoonlijkheid en cognitie zijn statistische technieken en modellen verder dan de semantische theorievorming.

Er zijn kortom voorstellen met bijbehorende analysetechnieken om interacties in gezinnen te beschrijven. De werkwijzen zijn complex en zullen daarom niet gauw door een diagnosticus benut worden. Multi-level analyse is bijvoorbeeld geschikt voor gevolgen van geneste omgevingsbronnen op aanpassing en prestaties. Het is een hiërarchische techniek waarin eenheden van analyse ondergebracht kunnen worden: kinderen in gezinnen, in klassen en in scholen. De effecten van die bronnen worden bepaald worden na complexe rekenprocedures. Neem bijvoorbeeld socio-emotionele en cognitieve ontwikkeling van een steekproef kinderen van 10 jaar: deze kan bepaald worden als functie van de moeder-kind interactie, de hechting, de samenstelling van het gezin (broers en zussen, enig kind, aanwezigheid vader), de klas, de school en de buurt. Om de effecten te betrouwbaar te schatten zijn veel instrumenten en procedures nodig en een representatieve steekproef van voldoende omvang. Multi-level analyse past bij Bronfenbrenners geneste systeem. Het resultaat is een complex plaatje met relaties op verschillende niveaus. Een voorbeeld van een dergelijk ingewikkeld plaatje is te vinden bij Boivard & Shaw (2012, p. 508).

De *ontwikkeling* van gezinnen kan door de diagnosticus beoordeeld worden. De meeste gezinnen tonen een normatief verloop en er kan nagaan of er van een afwijking sprake is. We verwachten niet dat een moeder nog kinderen van 30 jaar en ouder verzorgt. Sociologen hebben een begrippenapparaat om de rollen, rolconfiguraties en transities in gezinnen te beschrijven.

Individuele verschillen tussen *scholen* worden vastgesteld aan de hand van vragenlijsten interviews, checklijsten en taakanalyses (Ysseldyke & Elliott, 1999). Voorbeeld:

Twee Nederlandse instrumenten zijn de School Belevings Vragenlijst (SBS) en de SchoolVragenLijst (SVL) (zie Evers et al., 2000, pp. 286-287). Ze bevatten dimensies als algemene beleving van de school, relaties met leerlingen en leraren, welbevinden, zelfconcept en motivatie. Er is

computerversie van de SVL beschikbaar. De SBS (Stoel, 1980) is in 1982 beoordeeld en krijgt goed voor Uitgangspunten, Materiaal, Handleiding en Begripsvaliditeit. Normen en Criteriumvaliditeit zijn onvoldoende. De SVL is in 2008 beoordeeld en krijgt goed voor Materiaal, Handleiding, Normen en Begripsvaliditeit, Betrouwbaarheid is voldoende en Criteriumvaliditeit onvoldoende.

Individuele verschillen tussen *werkomgevingen* en *organisaties* worden geoperationaliseerd met vragenlijsten en gemeten aan de hand van dimensies. Holland (1987) stelde een *person-fit* tussen persoon en werk voor. Een bureaucratisch persoon voelt zich in een andere werkring thuis als een werktuigbouwkundige of artiest. Sells en James (1988) gebruiken de metafoor van het klimaat (Moos) om een organisatie te beschrijven. Klimaat wordt opgevat als een functie van de taken, organisatiestructuren, technologie, werkdruk en kenmerken van werknemers. Klimaat is een globaal kenmerk met stabiliteit. Men neemt aan dat het van invloed is op productiviteit, samenwerking, waargenomen werkdruk en verbondenheid van het personeel met het bedrijf. De auteurs noemen acht kenmerken, waarmee individuele verschillen tussen organisaties kunnen worden beschreven:

- (1) Doelen: (in)formeel voorgeschreven, dwingend of vrijblijvend, mate van steun van de directie, zekerheid van succes, competitie met andere organisaties, nadruk op groei of behoud en stabiliteit.
- (2) Waardesysteem: sociale, ethische, economische en politieke waardeverschillen tussen organisaties.
- (3) Personeel dat de organisatie nodig heeft en selecteert: welke kenmerken hebben de personeelsleden, psychologisch, wat betreft attitude, demografische kenmerken, sociale status, opleiding, ervaring, vaardigheden en kennis.
- (4) Omvang en structuur: een kleine of grote, hiërarchische of platte organisatie, centralistische of autonome.
- (5) Technologie: producten en diensten, vereiste apparatuur, complexiteit van noodzakelijke theorie (denk aan bijvoorbeeld natuurkundige laboratoria van grote elektrotechnische industrieën), instrumenten en vereiste betrokkenheid.
- (6) Fysische omgeving: kenmerken van de werkplek, zoals temperatuur, afstanden, gevaren met machines, nabijheid van collega's, de aankleding van de omgeving (niet alleen de bestuurs- en directeurskamer maar ook bezoekersruimten en de werkvloer) en efficiëntie van organiseren van deelwerkzaamheden.
- (7) Sociaal-culturele omgeving: etnische opbouw, sociale status, communicatievormen, korte of lange lijnen, rechtstreeks of via schijven en tussenpersonen, gewoonten en tradities.
- (8) Duur: hoe lang bestaat de organisatie in deze vorm, hoe vaak zijn er wisselingen in het karakter, hoe snel/langzaam werken beslissingen door, hoe snel wordt beslist en hoe ver weg of dichtbij zijn de doelen van de organisatie.

Colquit (2001) heeft een 20 item vragenlijst gemaakt die drie specifieke factoren in *Organizational Justice* meet:

- I Verdellende Rechtvaardigheid
- II Procedurele Rechtvaardigheid
- III Informatieel Rechtvaardigheid

Er zijn ook vragenlijsten gemaakt om de gehechtheid aan de werkplek te operationaliseren. Scrima (2015) benutte de *Work Attachment Scale (WAS)* een zelfrapportage meting van de binding aan de plek vanuit een omgevingsperspectief. Het gaat over gebouw (banken en universiteiten zijn soms in prachtige monumentale panden gehuisvest en ontslaan van tijd tot tijd met gemak werknemers) het kantoor en de groene ruimte rondom. Het idee van de kantoortuin zonder vaste plek is misschien een uitvloeisel van het idee van hechting aan de werkplek. Dit instrument toonde discriminante en convergente validiteit ten opzichte van een instrument dat de affectieve band tussen werknemers van een organisatie mat en een dat de band met de organisatie vaststelde.

Bedrijfsklimaat en -cultuur van een organisatie worden meestal gemeten met het oog op de productiviteit en winst. Voorbeelden:

(1) Hartnell et al. (2011) vatten de resultaten van 84 studies met 94 onafhankelijke steekproeven samen. Deze lieten zien dat clan-cultuur, ad hoc beslissingen en marktgericht handelen *positief* met prestaties, houding van personeel, innovatie en kwaliteit van de producten en dienstverlening en met winst samenhangen.

(2) Schneider et al. (2013) vatten eveneens studies over organisatieklimaat en -cultuur studies samen. Ze omschrijven het klimaat als betekenissen die mensen verbinden aan de ervaringen op hun werk; cultuur is een reeks fundamentele veronderstellingen over de wereld en bevat waarden met betrekking tot het (voort) bestaan van de organisatie. Ze achten organisatieklimaat-onderzoek dat nadruk legt op strategische uitkomsten: veiligheid en dienstverlening en op processen: *fairness* en ethiek nodig en zinvol.

Deze analyse en studie laten zien dat er productiviteit in verband gebracht wordt met kenmerken van de cultuur in bedrijven en van management en personeel. Uit de Harvard studie van Roethlisberger en Dixon tussen 1932 en 1936 bij Western Electric bleek al dat aandacht voor personeel een productiefactor was. Instrumenten voor het meten van de werkomgeving bestrijken uit hun aard verschillende domeinen van fysieke omgeving tot management en personeel. Voorbeelden:

(1) Een Nederlands instrument om de werkomgeving te meten is de Basisvragenlijst Amsterdam (BASAM) (Van Biessen, 1991). Deze vragenlijst stelt bij werknemers perceptie van het beleid van een organisatie vast en de gevolgen daarvan voor de arbeidssatisfactie. De lijst bevat vragen over de achtergrond van de organisatie en demografische en biografische gegevens van de werknemer. Centraal staat de houding van de werknemers tegenover kenmerken van werk, van chefs en collega's; de beloning en het beloningsstelsel; de organisatie en het beleid en de fysieke arbeidsomstandigheden. Het instrument kan gebruikt worden om een organisatie te diagnosticeren en evalueren. Het is 'voldoende' beoordeeld op Uitgangspunten, Materiaal en Betrouwbaarheid en Begripsvaliditeit, maar 'onvoldoende' op Normen en Predictieve validiteit (Evers et al., 2000). Het instrument is gedateerd en er zijn nieuwe instrumenten beschikbaar, maar de inhoud is niet substantieel gewijzigd.

(2) Moos (1986, 1987) gebruikt de metaforen van persoonlijkheid en klimaat en komt zo tot sociale klimaatschalen bestaand uit 'trekken' voor gezin, werkomgeving, scholen, universiteiten, kazernes,

ziekenhuizen, gevangenissen en begeleid/beschermd wonen. Nederlandse vragenlijsten zijn meestal bewerkingen van de Moos instrumenten. Telkens worden ongeveer honderd vragen gesteld die op een 5- of 7-punts Likert-schaal gescoord worden. Factoranalyses leveren tussen de zeven en tien factoren op met eigenwaarden > 1.00. De gezins-, werk-, taak-, en therapeutische sociale-contexten omgevingen worden gezamenlijk met drie factoren, dimensies beschreven:

I *Relatie*: cohesie, expressiviteit, conflict; betrokkenheid, cohesie tussen leeftijdgenoten en collega's, steun van de leiding; steun van de leider en expressiviteit.

II *Persoonlijke groei*: onafhankelijkheid, prestatie-oriëntatie, intellectueel/ cultureel klimaat, op ontspanning gericht en nadruk op moraliteit; autonomie, taakgerichtheid, werkdruk; onafhankelijkheid, taakoriëntatie, angst en agressie, en

III *Systeembehoud*: helderheid van de structuur van de organisatie, mate van controle in het systeem, voorkomen van systeemvernieuwing, fysiek comfort; orde en georganiseerdheid, de leider regelt, vernieuwing. Omdat Moos 'persoonlijkheid' als uitgangspunt neemt voor het operationaliseren en meten van omgevingen krijgen fysische kenmerken van gezins- en werkomgevingen geen aandacht.

Deze instrumenten getuigen van een *bottom-up* benadering. Ze zijn ontstaan door vragen van organisaties en instellingen. Kenmerken worden bedacht en op Likert-schalen gescoord en gefactoranalyseerd en gereduceerd tot een aantal overzichtelijke en begrijpelijke dimensies.

Individuele verschillen tussen *culturen* worden beschreven aan de hand van categorieën en (tweepolige) dimensies. Auteurs hebben eigen instrumenten ontwikkeld die voor een deel overlappen. *Ontwikkeling* van een cultuur en de gevolgen van de *confrontatie* van culturen zijn onderwerpen van de sociologie en culturele antropologie. Men maakt gebruik van participerende observatie, categoriseren, beschrijven en kwalitatieve analysemethoden.

Een *nieuw* voorstel om ontwikkeling van een cultuur of natie te karakteriseren is van Mendola et al. (2012). Meestal wordt het bruto nationaal product (BNP, Engels: GPD, of BBP: Bruto Binnenlands Product) gebruikt als index van de ontwikkeling en status van een land. De auteurs stellen *harmonische groei* voor: de mate waarin een sociale groei indicator door de tijd heen *matched*, spoort met het GPD: een relationele maat. De *top* dimensies/relaties voor harmonische groei zijn: Economie→structuur: werkgelegenheid, overheidsuitgaven voor onderwijs; Technologie→verspreiding: dekking met Personal Computers; Geslacht→werkende vrouwen: jeugdwerkloosheid, werkloosheid onder vrouwen, vrouwen werkzaam in de landbouw; Sociale *Breakdown*→tiernermoeders: jeugdwerkloosheid en milieuvervuiling (CO₂ emissie). De *midden* dimensie is het bestuur: 'Good governance' en de *onderste* bevat de politiek: Democratie→participatie: vrijheid van meningsuiting, corruptie, wetgeving, betrouwbaarheid van het overheidsapparaat: effectiviteit en geloofwaardigheid van het bestuur en gelijkheid voor de wet en gelijkheid voor zijn ambtenaren. Ze vermelden drie patronen van GPD x Sociale indicator:

- (1) harmonisch: beide groeien, zowel de sociale indicator als het GPD.
- (2) niet-harmonisch: de een neemt af, terwijl de ander toeneemt.
- (3) geen verschil: een blijft gelijk, terwijl ander groeit.

Mendola et al. pasten hun instrument toe op Griekenland, Italië, Portugal en Spanje. De index varieert tussen 0 en 100. De waarden liggen tussen de 50 (Italië en Portugal) en 60 (Griekenland en Spanje) De Economie→structuur dimensie van 1996 tot 2007 wordt beschreven met patroon c: 'geen verschil'. De minste harmonie wordt gevonden op de onderwijsuitgaven door de overheid, behalve in Italië. In Italië is de laagste harmonie verbonden met spreiding van technologie. Ook al heeft men in Italië de meeste computers per capita, de verdeling is niet evenwichtig. De sociale indicator varieert het meest in Spanje en Italië maar minder in Griekenland en Portugal. Spanje is het land met de hoogste harmonische groei. Het zou interessant zijn om dezelfde vergelijking te maken na de economische en bankencrisis van 2008/2009. Een diagnosticus heeft deze informatie *niet* nodig bij het beantwoorden van vragen maar het is wellicht informatief dat het BNP niet de enige en dominante maat is voor hoe een land er voor economisch en sociaal staat; zelfs het BNP krijgt betekenis *in relatie tot* andere kenmerken van een staat.

Operationalisatie en meting van natuurlijke contexten als gezin, school, organisatie, cultuur vinden plaats op aanvraag. Kenmerken worden opgesomd en in verband gebracht met aanpassing en prestaties. De relatie tussen persoon en context is wederzijds en ontwikkelt zich door de tijd heen. Er zijn ingewikkelde modellen om dat te beschrijven maar deze verlaten de *Academia* nauwelijks en de diagnosticus houdt er geen bruikbare instrumenten en procedures aan over.

Operationalisatie en meting van ontworpen contexten Naast natuurlijke zijn er ontworpen contexten. Er wordt in experimentele studies doorgaans geen punt gemaakt van operationaliseren en meten van (on)afhankelijke variabelen. Dat is immers evident. Interventies worden gemonitord om na te gaan of de manipulatie als bedoeld wordt uitgevoerd. De onafhankelijke variabele is een trainingsprogramma van een zekere duur en met omschreven inhoud. De afhankelijke variabele is een prestatie waarvan structuur betrouwbaarheid en validiteit soms niet vooraf onderzocht zijn. Prestaties worden bijvoorbeeld ad hoc omschreven door chefs of managers. Bij de vergelijking van effecten van programma's en therapieën gebruikt men ook bestaande vragenlijsten en tests. Als een therapie als experimentele onafhankelijke variabele fungeert, is er de veronderstelling van een unidirectionele relatie tussen context en gedrag. Behalve experimentele en correlatieve ontwerpen om de unidirectionele relatie tussen natuurlijke en gemanipuleerde variatie in contexten en gedrag te bepalen, zijn statistische modellen voor de bidirectionele, co-constructieve of transactionele invloeden van context x gedrag. Er zijn voorbeelden waarin recht gedaan wordt aan *wederzijdse* beïnvloeding. Deze berusten op zulke complexe modellen en analyses dat ze geen rol spelen in de praktijk van het diagnosticeren.

Samenvatting en conclusie

Operationalisatie sluit empirische specificatie van theoretische constructen in. Statistische analyses exploreren en reduceren de gegevens of toetsen predicties over de structuur. Bij natuurlijke contexten leiden conceptuele analyses leiden tot geneste categorieën van

omgevingen. Oordelen van deelnemers over te schalen kenmerken van contexten leiden tot dimensies. De conceptuele categorieën zijn beschrijvingen en bevatten geen voorspelling over gedrag. De dimensies van contexten leveren variantie op die in verband gebracht kan worden met gedrag. Verschillen tussen gezinnen, scholen, organisaties en culturen worden gecorreleerd met sociale aanpassing en prestaties. De correlaties zijn bescheiden. Natuurlijke contexten ontwikkelen door de tijd heen; die van gezinnen en organisaties kan men met gezond verstand beschrijven. Contexten bevinden zich te midden van andere en beïnvloeden elkaar want ze kunnen niet geïsoleerd worden.

Een diagnosticus heeft te maken met cliënten uit verschillende gezinnen, van allerlei scholen, uit allerlei buurten en uit verschillende culturen. De cliënt heeft op grond daarvan percepties en verwachtingen over zijn vraag/ probleem en over wat een professional dient te doen. Standaardprocedures werken daardoor niet voor iedereen gelijk en als bedoeld uit. Een diagnosticus ontkomt niet aan zich aanpassen en improviseren.

Gemanipuleerde contexten variëren van $n = 1$ gedragsmodificatie studies tot uitgerolde interventieprogramma's, zoals dat heet in bestuurlijke stukken. Het operationaliseren van de onafhankelijke variabelen is bij de eerste gemakkelijker dan bij interventieprogramma's. Bij de laatste zijn veel uitvoerders betrokken en de programma's moeten gemonitord worden. Men is in VS studies positief over de resultaten. Feitelijk zijn er bescheiden d - en r -waarden gevonden. Grootschalige verrijgingsprogramma's van de jaren 70-85 in Amsterdam (Van Calcar) en Rotterdam (Slavenburg) zijn door onafhankelijke onderzoekers geëvalueerd. Effecten ontbraken, waren beperkt of werden gezocht op domeinen waar het programma niet in eerste instantie op gericht was op 'bijvangsten' dus. De afhankelijke variabelen zijn in $n = 1$ studies precies gedefinieerd. Bij (sociale) experimenten en interventies worden de (on)afhankelijke variabelen soms ad hoc en/of specifiek gedefinieerd verbetering van de sfeer, welbevinden functioneren op school, thuis, enzovoort.

De effecten van de manipulaties op het gedrag door therapieën, behandelingen, instructies trainingen worden uitgedrukt als effectgroottes of significantie: $p < .05$ of $.01$. De experimentele aanpak sorteert voor naar een $S \rightarrow R$ structuur, terwijl er bidirectionele en transactionele invloeden zijn op aanpassing en cognitieve prestaties. Er zijn complexe modellen om het dynamische karakter van gedragingen in sociale contexten van gezin tot cultuur recht te doen. Het empirisch onderzoek is beperkt want het is tijdrovend en complex. In de praktijk van de diagnostiek speelt het geen rol.

Operationalisatie, meten en instrumentatie van natuurlijke contexten leiden tot dimensies, die profielen maken van gezinnen, scholen, organisaties, buurten en culturen. Er worden items bedacht die na exploratieve multivariate analyses leiden tot dimensies. Waarden op die dimensies worden gecorreleerd met socio-emotionele aanpassing en school- en werkprestaties. De $n = 1$ methodologie maakt een instrument bij elk gedragsprobleem. De betrouwbaarheid en validiteit van de procedures kunnen bepaald worden. Bij het formuleren van een casus worden keuzen gemaakt voor condities die het gedrag uitlokken of veroorzaken en evaluatiematen geconstrueerd. De betrouwbaarheid van

casusformuleringen wordt zelden bepaald, bijvoorbeeld door twee onafhankelijke therapeuten eenzelfde casus te laten ontwerpen voor het probleem van een cliënt.

3. Reflectie en evaluatie

Het in kaart brengen van kenmerken van contexten is minder rigoreus aangepakt dan dat van typerend en intellectueel en cognitief gedrag. Bij de gebouwde omgeving hebben architecten of de neiging het gebouw op zich te beschouwen en dat kan tot onleefbare verblijven leiden. De huizen van Le Corbusier lekten vaak. Andere gebouwen ogen megalomaan en je voelt je er heel Duits 'unheimisch'. De menselijke maat is terug te zien in functionele apparaten en het bouwen van bijvoorbeeld Neufert en ook Rietveld voor de 'hoeksteen' van de samenleving zoekt de menselijk maat. Het manipuleren van de context heeft steeds ten doel de menselijke condities te verbeteren. Daar heerst het nodige optimisme. De correlaties tussen gedrag en geïsoleerde kenmerken van de context zijn steeds bescheiden.

Onderwerpen en namen Hoofdstuk I, II, III, IV en V

Relatie context-gedrag:

- unidirectioneel,
- bidirectioneel,
- co-constructief
- transactioneel

Unidirectionaliteit bij experimenten, behandelingen, interventies, therapieën

Klassiek en modern interactionisme

Onderzoek volgens interactionisme

Natuurlijke en gemanipuleerde sociale contexten

Natuurlijke habitat van de cliënt

Plato: de Ideeën van Een, Goed, Waar en Schoon

Aristoteles: stof en vorm; chaos en kosmos

Dualisme in het westers denken

Darwins opvatting over de omgeving

Brunswiks opvatting over waarneming van de omgeving:

- representatieve onderzoeksontwerpen,
- probabilistisch functionalisme

Verschil Brunswik en de HB traditie van Kahneman en Tversky

Sociaal experimenteren (Campbell)

Situaties als *affordances*

Impliciete situatiedimensies (Van Heck; Ten Berge)

Waarom geen Big Five Situations catalogus, of toch wel: DIAMONDS

Expliciete omgevingscategorieën: Bronfenbrenner

Magnussons indeling van de omgeving:

- proximaal-distaal
- waargenomen-actuele, feitelijke omgeving
- informele regels voor acties in situaties

Nadelige effecten van de fysische omgeving:

- vergif, lawaai, 'crowding', slechte behuizing

Voordelige effecten:

- parken en groene zones

Individuele verschillen tussen gezinnen:

- hechtings- en opvoedingstijlen

Ontwikkeling van gezinnen:

- rollen, rolconfiguraties, rolverandering, roltransities

Dimensies van verschillen tussen culturen

Individualistisch tegenover collectivistisch

Holistische en analytische cognitieve stijlen als verschil tussen culturen

Oorzaken, redenen van ontwikkeling van culturen

Relaties tussen culturen: acculturatie, dominante cultuur

Universele taken van culturen

Gini coëfficiënt

Randomized Control Trials (RCTs)

Evidence-based interventies

Effectgroottes van psychotherapieën

Effectieve ingrediënten van interventies, therapieën

Iatrogene effecten van interventies

Mattheus effect

Fragmentatie van kennis over context-gedrag samenhangen.

Slotbeschouwing

Een analyse van de context van de cliënt is onontkoombaar voor de diagnosticus. Iedere cliënt leeft in een, zijn fysische en sociale context. Je kunt hem niet anders beschrijven als met de contexten van gezin, broers en zussen, familie, school, organisaties en instellingen, bedrijven, de samenleving, de cultuur. Gezien vanuit kennisverwerving over wat en wie de cliënt is, is dit noodzakelijk. Alle kennis (over de persoon) is gesitueerd. Dat houdt in dat het gedrag van de cliënt in de relevante context beschreven, voorspeld en gecontroleerd moet worden. Wat wel of niet tot de relevante context behoort, moet je inschatten. Een klinisch en soms ook een waardeoordeel maken daar deel van uit. Daarbij komt dat gedrag naast een consequentie van contextkenmerken te zijn, zelf ook gevolgen heeft voor de context van het gezin, de relatie met broers en zussen, school, enzovoort. Dat geldt ook voor het antwoord/oplossing van de vraag/het probleem. De context is zowel deel van het probleem als van de oplossing. De diagnosticus zal moeten afbakenen met welke omgevingscategorieën en -kenmerken het probleem verbonden is. Dat is onontkoombaar een *educated guess*, een weloverwogen inschatting want de omgrenzing kan niet definitief vastgelegd worden. Het is een voorbeeld van zoveel willen weten dat het *sufficient* is voor een antwoord op de vraag. Een gedragsprobleem is geen wiskundevraagstuk dat gevangen is in- en oplosbaar met eigen regels. Contextkennis is voor diagnosticus zicht op de micro-samenleving van het gezin maar ook met beide benen op de grond staan in de meso- (scholen, buurt, wijk, stad) en macro- (cultuur, economie, instelling, bedrijf) samenleving van cliënt en hemzelf.

De S-zijde van de $S \rightarrow R$ relatie de fysische en sociale contexten is vooral uitgewerkt als individuele verschillen tussen contexten met behulp van categorieën en dimensies. Dat is een groot en gedetailleerd gebied en varieert van gezin tot de cultuur. De diagnosticus moet zelf uitmaken wat van dat scala aan contextkenmerken van belang is voor de beantwoording van de vraag. Aan de R-zijde van de $S \rightarrow R$ relatie staan gedragingen die in de praktijk van belang zijn: succes, gedrag dat ons bang maakt en waar we medelijden mee hebben. Er zijn vragenlijsten en tests te over om deze gedragingen vast te stellen. Er is minder aandacht voor de ontwikkeling van contexten en de beïnvloeding door andere contexten.

De diagnosticus moet het doen met veel bescheiden correlaties en effectgroottes over respectievelijk samenhang en oorzaken van contextkenmerken met gedragingen. De variantie binnen kenmerken van steekproeven nemen een beperkt deel van de variantie in gedrag voor hun rekening. Er zijn daarnaast andere factoren werkzaam, ook toevalsfactoren die niet gebonden worden door een context- of persoonskenmerk. Dit is de situatie waar de diagnosticus mee geconfronteerd wordt. Hij moet uitvinden welke combinatie van omgevingskenmerken en gedragingen met de vraag of het probleem te maken hebben. Als hij daar in slaagt kan hij tegen het feit aan lopen dat er omgevingskenmerken zijn waar hij geen invloed op kan uitoefenen. Er blijft dan over de cliënt weerbaar te maken tegen kenmerken van de context die aanleiding zijn voor zijn probleem.

Referenties en geraadpleegde literatuur

- Abbott, A. (2013). Disputed results: a fresh blow for social psychologists. *Nature*, 1.12902 <http://www.nature.com/news/>
- Aguinis, H. & Kraiger, K. (2009). Benefits of training and development for individuals and teams, and organizations. *Annual Review of Psychology*, 60, 451-474.
- Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters, E. & Wall, S. (1978). *Patterns of Attachment*. Hillsdale, NJ: L. Erlbaum.
- Akhtar, R. Ahmetoglu, G. & Chamorro-Premuzic (2013). Greed is good? Assessing the relationship between entrepreneurship and subclinical psychopathy. *Personality and Individual Difference*, 54, 420-525.
- Alisat, S. & Riemer, M. (2015). The environmental action scale: development and psychometric evaluation. *Journal of Environmental Psychology*, 43, 13-23.
- Amiel, Y. & Cowell, F.A. (1999). *Thinking about inequality*. Cambridge. ISBN 0-512-46696-2.
- Anderson, C.A., Lindsay, J.J. & Bushman, B.J. (1999). Research in the psychological laboratory: truth or triviality? *Current Directions in Psychological Science*, 8, 3-8.
- Anderson, E., Enander, J., Andrén, P., Hedman, E., Ljótsson et al. (2012). Internet-based cognitive behavior therapy for obsessive-compulsive disorder: a randomized controlled trial. *Psychological Medicine*, 42, 2193-2203.
- Bailey, J.A., Hill, K.G., Oesterle, S., & Hawkins, J.D. (2009). Parenting practices and problem behavior across three generations: monitoring, harsh discipline, and drug use in the intergenerational transmission of externalizing behavior. *Developmental Psychology*, 45, 5, 1214-1226.
- Barendregt, J. (1965). 'Ingezonden' en P.C. Kuiper, 'Ingezonden'. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 109, 1736.
- Barendregt, J. (1974). De relatie van diagnostiek en therapie binnen het fobienproject. *De Psycholoog*, 9, 295-308.
- Barlow, D.H., Bullis, J.R., Comer, J.S. & Ametay, A. (2013). Evidence-Based Psychological Treatments: An update and a way forward. *Annual Review Clinical Psychology*, 9, 1-27.
- Barnett, W.S. (2011). Effectiveness of Early Educational Intervention. *Science*, 333, 6045, 975-978.
- Barth, J., Munder, T., Gerger, H., Nüesch, E., Trelle, S. et al. (2013). Comparative efficacy of seven psychotherapeutic interventions for patients with depression. A network meta-analysis. *PLoS Med* 10, 5: e1001454. Doi: 10.1371 (journal pmed. 1001454).
- Baumeister, R.F. & Vohs, K.D. (2004). *Handbook of self-regulation. Research, theory and application*. New York: Guilford Press.
- Belsky, J., Vandell, D.L., Burchinal, M., Clark-Stewart, K.A., McCartney, K., Owen, M.T., and the NICHD Early child care network. Are there long-term effects of early child care? *Child Development*, 78, 2, 681-707.
- Berge, M. A. ten (2001). *Freebooters and Prosperity: The structure of situations from a trait psychological perspective*. PhD thesis R.U. Groningen, the Netherlands: Drukkerij De Regenboog.
- Berge, M. ten & De Raad, B. (2001). The construction of a joint taxonomy of traits and situations. *European Journal of Personality*, 15, 253-276.
- Berge, M.A. ten & De Raad, B. (2002). The structure of situations from a personality perspective. *European Journal of Personality*, 16, 81-102.
- Blankers, M., Donker, T. & Riper, H. (2013). E-Mental Health in Nederland (E-Mental Health in the Netherlands). *De Psycholoog* (The Psychologist: Magazine of the Dutch Psychological Association). September, 2013, pp. 13-23.
- Boelema, S. (2014). *Alcohol use in adolescence. A longitudinal study of its effect on cognitive functioning*. Academisch Proefschrift Universiteit Utrecht.

- Bolwby, J. (1982). *Attachment and Loss, Vol. 1: Attachment*. London: The Hogarth Press.
- Borkenau, P., Reimann, R. Angleitner, A. & Spinath, F.M. (2001). Genetic and environmental influences on observed personality: Evidence from the German observational study of adult twins. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 655-668.
- Boszormenyi-Nagy, I. & Spark, G. (1984). *Invisible loyalties: reciprocity in intergenerational family therapy*. New York: Brunner/Mazel.
- Bovard, J.A. & Shaw, L.H. (2012). Multilevel structural equation modeling. In: B. Laursen, T.D. Little & N.A. Card (Eds.) *Handbook of developmental research methods*. New York London: The Guilford Press (pp. 501-518).
- Branje, S. (2002). *Families with adolescent children: Development in Relationships*. PhD dissertation KUN Katholieke Universiteit Nijmegen (Radboud Universiteit). Nijmegen: Quick Print BV.
- Brinkmann, S. (2011). Dewey's neglected psychology: Rediscovering his transactional approach. *Theory and Psychology*, 21, 3, 298-317.
- Bronfenbrenner, U. (1993). The ecology of cognitive development: Research models and fugitive findings. In: R.H. Wozniak & K. Fischer (Eds.). *Scientific Environments*. Hillsdale NJ: Erlbaum. (pp. 3-44).
- Bronfenbrenner, U. (1994). Ecological models of human development. In: T. Husen & T.N. Poslethwaite (Eds.). *International Encyclopedia of Education. (2th Edition) (Vol. 3)*. Oxford, England: Pergamon Press/Elsevier Science (pp. 1643-1647).
- Bronfenbrenner, U. & Ceci, S.J. (1994). Nature-Nurture reconceptualized in developmental perspective: A bio-ecological model. *Psychological Review*, 101, 568-586.
- Bronfenbrenner, U. & Morris, P.A. (1998). The ecology of developmental processes. In: *Handbook of Child Psychology, fifth Edition, volume I*. W. Damon, editor-in-chief. R.M. Lerner, Volume editor. New York: Wiley and Sons (pp. 993-1028).
- Brosnan, R. & Carr, A. (2000). Adolescent conduct problems. In: A. Carr (Ed.) et al. *What works with children and adolescents: A critical review of psychological interventions with children, adolescents and their families*. NY, U.S.: Routledge. (pp. 131-145).
- Brugman, G. M & ter Laak, J.J. (2002). Moral atmosphere in the Russian family and society and moral reasoning in early adolescence. In: D. Brugman (Ed.). *Moral atmosphere and moral self in secondary school students*. Report project 047.007.010. The Netherlands Organization of Scientific Research (NWO). (pp. 103-137).
- Buckingham, H. & Clifton, D. (2001). *Now, Discover Your Strengths*. New York: Free Press.
- Busato, V., Van Essen, M. & Koops, W. Redactie. (2014). *Van Fenomenologie naar Empirisch-Analytische Psychologie*. Amsterdam: Prometheus, Bert Bakker.
- Buurmeijer, F.A., Hermans, P.C. (1988). *Gezins Dimensie Schalen*. Handleiding en Vragenlijst. Lisse: Swets & Zeitlinger
- Caldwell, B. & Bradley, R. (1984). *Home observation for measurement of the environment*. Little Rock: University at Arkansas at Little Rock.
- Chalmers, A.F. (1976). *What is this thing called science?* St Lucia: University of Queensland Press.
- Chambles, D.L. & Ollendick, T.H. (2001). Empirical supported psychological interventions: Controversies and evidence. *Annual Review of Psychology*, 52, 685-761.
- Carlbring, P. Apelstrand, M., Sehlin, A. Amir, N., Rousseau, A. et al. (2012). Internet-delivered attention bias modification training in individuals with social anxiety disorder- a double blind randomized controlled trial. *BMC Psychiatry*, 12, e66.
- Charles, E.P. (2011). Seeing minds in behavior: Descriptive Mentalism. *Review of General Psychology*, 15, 3, 267-276.

- Cheung, F.M., Van de Vijver, F.J.R. & Leong, F.T.L. (2011). Toward an new approach to the study of personality in culture. *American Psychologist*, *66*, 593-603. Doi: 10.1037/a0022389.
- Cohen, L. (1988). Het 'Comprehensieve Systeem' Een nieuw scorings- en interpretatiesysteem voor de Rorschach. *De Psycholoog*, *23*, 302-307.
- Cohn, A. et al. (2014). Business culture and dishonesty in the banking culture. *Nature*, doi:101038/nature13977.
- Cole, M. (2005). Cross-cultural and historical perspectives on the developmental consequences of education, *Human Development*, *48*, 2, 195-216.
- Colquitt, J.A. (2001). On the dimensionality of organizational justice: a construct validation of a measure. *Journal of Applied Psychology*, *86*, 3, 386-400.
- Conduct problems Prevention Research Group (2011). The effects of the fast track preventive intervention on the development of conduct disorder across childhood. *Child Development*, *82*, 1, 331-345.
- Craik, K.H. (1973). Environmental Psychology. In: P.H. Mussen & M.R. Rosenzweig (Eds.). *Annual Review of Psychology*, *20*, 402-423. Pal o Alto CA.: Annual Reviews.
- Cronbach, L.J. & Snow, R.E. (1977). *Aptitudes and Instructional Methods*. New York: Wiley.
- Cuijpers, P., Donker, T., Van Straten, A. Yuan, L. & Anderson. G. (2010). Is guided self-help as effective as face-to-face therapy? A systematic review and meta-analysis of comparative outcome studies. *Psychological Medicine*, *21*, 1-15.
- Cuijpers, P., Van Straaten, A. & Andersson, G. (2008). Psychotherapy for depression in adults: A meta-analysis of comparative outcome studies. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, *76*, 6, 909-922.
- Daniel, T.C. (1990). Measuring the quality of the natural environment, a psychophysical approach. *American Psychologist*, *45*, 5, 633-637.
- Davies, B. (2003). Death to critic and dissent? The policies and practices of new Managerialism and of Evidence-based practice. *Gender and Education*, *15*, 1, 91-103.
- Dhami, M.K., Hertwig, R. & Hoffrage, U. (2004). The role of representative design in an ecological approach to cognition. *Psychological Bulletin*, *130*, 6, 959-988.
- De Graaf, R., Ten Have, M. & Van Dorsselaer, S. (2010). *De psychische gezondheid van de Nederlandse bevolking*. (Mental Health of the Dutch population). *Nemesis-2: Opzet en Eerste Resultaten*. Trimbos-Instituut, Utrecht, Nederland.
- Delsing, M.J.M.H., Oud, J.H.L. & De Bruyn E. (2005). Assessment of bidirectional influences between family relationships and adolescent problem behavior. *European Journal of Psychological Assessment*, *21*, 4, 226-231.
- Dijkhuis, J. Interview met Jos Dijkhuis, gehouden op 12-11-1987 door Trudy dehue en Ellen Stadman. Interview collectie ADNG.
- Dijksterhuis, A., Van Knippenberg, A. & Veling, H. (2014). Newell and Shanks' approach to psychology is a dead end. *Behavioral and Brain Sciences*, *37*, p. 25.
- Dodge, K.A. (2011). Context matters in child and family policy. *Child Development*, *82*, 1, 433-442.
- Doherty, M.E., Shemberg, K.M., Anderson, R.B. & Tweney, R.D. (2012). Exploring unexplained variance. *Theory and Psychology*, DOI: 10.1177/0959354312445653.i
- Endler, N.S. (1976). The role of the person by situation interaction in personality theory. In: F. Weizman & I. C. Uzgiris (Eds.). *The structuring of experience*. New York: Plenum Press.

- Evans, G.W. (2006). Child Development and the Physical Environment. *Annual Review of Psychology*, 57, 423-451.
- Evers, A., Van Vliet-Mulder, J. & Groot, C. (2000). *Documentatie van Tests en Test Research in Nederland*. Assen/Maastricht: van Gorcum- Amsterdam: NIP.
- Faber, A. Taylor, A., Kuo, F.E. & Sullivan, W.C. (2002). Views of nature and self-discipline: evidence from inner city children. *Journal of Environmental Psychology*, 22, 1, 49-63.
- Farrer, L. Christensen, M., Griffiths, K.M. & Mackinnon, A. (2011). Internet-based CBT for depression with and without telephone tracking in a national helpline: a randomized controlled trial. *Public Library of Science, One*, 6 e 28099.
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford CA: Stanford University Press.
- Flynn, J.R. (2009). *What is intelligence* (2nd Edition). New York: Cambridge University Press.
- Fok, C.C.T., Allen, J. Henry, D. & People Awakening Team (2011). The brief family relationship scale: A brief measure of the relationship dimension in family functioning. *Assessment*, XX(X) 1-6.
- French, B.F., Hand, B., Nam, J, Yen, H-J & Valdivia Vazquez, J.A. (2014). Detection of differential item functioning in the Cornell Critical Thinking Test across Korean and North American students. *Psychological Tests and Assessment Modeling*, 2014, 3, 275-286.
- Freud, A. (1973). *The writings of Anna Freud. Vol. III: 1939-1945*. New York: International Universities Press, Inc.
- Freud, S. (1969-1975). *Das Unbehagen in der Kultur*. In: *Freud-Studien-Ausgabe*. Frankfurt /M: Fischer 1969-1075, Band IX, pp. 191-270.
- Fukkink, R.G. & Lont, A. (2007). Does training matter? A meta-analysis and review of caregiver training studies. *Early Childhood Research Quarterly*, 22, 2, 294-311.
- Galic, Z., Scherer, K.T. & LeBerton, L. (2014). Examining the measurement equivalence of the conditional reasoning test for aggression across U.S. and Croatian samples. *Psychological Tests and Assessment Modeling*, 56, 2, 195-216.
- Giles, D. (2004). Calculating a standard error for the Gini Coefficient: Some further results. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 66, 3, 425-433.
- Gilmore, L. & Cuskelly, M. (2008). Factor structure of the Parenting sense of competence scale using a normative sample. *Child: care, health and development*, 35, 1, 48-55.
- Gini, C. (1912). *Variability and Mutability*. Bologna: C. Cuppini.
- Gjerde, P.F. (2004). Culture, power, and experience: Toward a Person-centered cultural psychology. *Human Development*, 47, 1, 138-157.
- Grabe, S., Ward, L. M. & Hyde, J. S. (2008). The role of the media in body image concerns among women: A meta-analysis of experimental and correlational studies. *Psychological Bulletin*, 134,3, 460-476.
- Greenfield, P.M. (2003). Cultural pathways through universal development. *Annual Review of Psychology*, 54, 461-490.
- Greenfield, P.M. (2009). Linking social change and developmental change: Shifting pathways of human development. *Developmental Psychology*, 45, 2, 401-418.
- Habermass, J. (2013). *Een toekomst voor Europa*. Samengesteld door Paul Schnabel en vertaald door Jabik Veenbaas. Deb Haag: Boom uitgevers Stichting Praemium Erasmianum.

- Hardin, E.E., Robitscheck, C., Floes, L.Y., Navarro, R.L. & Ashton, M.W. (2014). The cultural lens approach to evaluating cultural validity of psychological theory. *American Psychologist*. <http://dx.doi.org/10.1037/a0036532>.
- Hartig, T. (2004). Restorative environments. In C. Spielberger (Ed.). *Encyclopedia of Applied Psychology*. Vol. 3. San Diego: Academic Press. (pp. 273-279).
- Hartnell, C.A., Yi Ou, A. & Kinicki, A. (2011). Organizational culture and organizational effectiveness: A meta-analytic investigation of the competing values framework's theoretical presuppositions. *Journal of Applied Psychology*, 96, 4, 677-694.
- Hassard, J.S. (2012). Rethinking the Hawthorne studies: The Western Electric research in its social, political and historical context. *Human Relations*, 65, 1, 1431-1461.
- Haveman, B.C. (2014). Honderd jaar behaviorisme: Hiep, Hiep Hoera? *De Psycholoog*, januari 2014 27-33.
- Hawcroft, L.J. & Milfont, T.L. (2010). The use (and abuse) of the new environmental paradigm scale over the last 30 years: a meta-analysis. *Journal of Environmental Psychology*, 30, 143-158.
- Hazell, P.D., O'Connell, D., Heathcote, D. & Henry, D. (2000). Tricyclic drugs for depression in children and adolescents (*Cochrane Review*) *In the Cochrane Library*. Issue 4. Oxford: Update Software.
- Heck, G.L. van (1989). Situation concepts: definitions and classifications. In: P.J. Hettema (Ed.): *Personality and Adaptation: Assessment of Human Adaptation*. New York: J. Wiley.
- Henrich, J., Boyd, R. & Richerson, P.J. (2008). Five misunderstandings about cultural evolution. *Human Nature*, 19, 1, 119-137.
- Hobbes, T. (1651 / 1985). *Leviathan*. London: Penguin Books.
- Hofstede, G. (1991). *Cultures and Organizations. Software of the Mind*. London: McGraw Hill.
- Hofstede, G., Arindell, W.A., Best, D.L., De Mooij, M., Hoppe, M.H., Van de Vliert, E., Van Rossum, J.H.A., Verweij, J., Vunderink, M & Williams, J.E. (1998). *Masculinity and Femininity: the taboo dimensions of national cultures*. Thousand Oaks CA: Sage.
- Hoijtink, H., Béland, S. & Vermeulen, J.A. (2013). Cognitive diagnostic Assessment via Bayesian evaluation of informative diagnostic hypotheses. *Psychological Methods*. Advance publication online. Doi: 10.1037/a0034176 pp. 1-18.
- Holland, J.L. (1987). Some speculation about the investigation of person-environment transactions. *Journal of Vocational Behavior*, 31, 3, 337-340.
- Holland, J.L. (1997). *Making vocational choices: A theory of vocational personalities and work environments*. (3rd edition). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Hong, Ying-yi, Fang, Y., Yang, Y & Phua, D.Y. (2013). Cultural attachment: a new theory and method to understand cross-cultural competence. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, XX (X) 1-21. DOI: 10.1177/00220221.13480039.
- Ickes, W, Snyder, M. & Garcia, S. (1997). Personality influences on the choice of situations. In: R.Hogan, J. Johnson, & S. Briggs (Eds.). *Handbook of Personality Psychology*. New York: Academic Press. (pp. 166-188).
- Israel, J. (2013). *Revolutionary Ideas. An intellectual history of the French Revolution from the Rights of Men to Robespierre*. Princeton: Princeton University Press.
- Jäger, R.S. & Petermann, F. (Eds.) (1992, 1999). *Psychologische Diagnostik* (2^e und 3^e Auflage). München: Psychologie Verlags Union Weinheim.
- Jansma, J.B.M. & De Coole, R.L. (1996). *GKS-II, Gezins Klimaat Schaal*. Handleiding: Lisse: Swets & Zeitlinger.

- Jenkins, J.M., Rasbash, J. & O'Connor, Th.G. (2003). The role of shared family context in differential parenting. *Developmental Psychology*, 39, 1, 99-113.
- Kaplan, S. (1995). The restorative benefits of nature. Towards an integrative framework. *Journal of Environmental Psychology*, 15, 2, 169-182.
- Kaplan, R. & Kaplan, S. (1989). *The experience of nature: A psychological perspective*. New York: Cambridge University Press.
- Kazdin, A.E. (2003). Psychotherapy for children and Adolescents. *Annual Review of Psychology*, 54, 253-276.
- Kazdin, E.A. (2011). Evidence-based treatment Research: Advances, limitations, and next steps. *American Psychologist*, 66, 8, 682-698.
- Kenney, D.A. (2005). The SRM approach to family assessment. *European Journal of Psychological Assessment*, 21, 4, 216-225.
- Kenney, D.A. & Voie, L. (1984). The social relations model. In L.Berkowitz (Ed.). *Advances in experimental social psychology*, Vol. 18. New York: Academic Press. (pp. 141-182).
- Kiatpongsan, S. & Norton, M.I. (2014). How much (more) should CEOs make? A universal desire for more equal pay. *Psychological Science*, 96, 6, 587-593.
- Konijn, C. (Redactie) (2003). *Internationaal overzicht effectieve interventies in de Jeugdzorg*. Utrecht, april 2003: NIZW.
- Kouwer, B.J. (1973). *Existentiële psychologie: Grondslagen van het psychologisch gesprek* (Existential psychology and the foundations of psychological conversation). Boom: Meppel, The Netherlands.
- Kratochwill, T.R. & Levin, J.R. (2010). Enhancing the scientific credibility of the single-case intervention research: Randomization to rescue. *Psychological Methods*, 15,2, 124-144.
- Kraus, M.W., Piff, P.K. & Keltner, D. (2011). Social class as a culture: the convergence of resources and rank in the social realm. *Current directions in Psychological Science*, 20, 4, 246-250.
- Kuiper, P.C. (1965). Bespreking van B.J. Kouwerd *Het spel van de persoonlijkheid*. *Nederlands Tijdschrift voor de Geneeskunde*, 1736.
- Kuo, F.E. & Sullivan, W.C. (2001). Aggression and violence in the inner city. Effects of environment via mental fatigue. *Environment and Behavior*, 33, 4, 543-571.
- Laak, J.J.F. (2011). *Elementair begrip van de psychologisch diagnostiek*. Amsterdam: Pearson.
- Laak, J.J.F. ter (2015). *Psychologische diagnostiek is diagnostiek van de psychologie*. Utrecht: Zuidam Drukkerijen.
- Lehman, D.R., Chiu, C. & Schaller, M. (2004). Psychology and Culture. *Annual Review of Psychology*, 55, 689-714.
- Leijten, P., Raaijmakers, M.A.J., Orobio de Castro, B. & Matthys, W. (2013). Does Socio-Economic-Status matter? A meta-analysis on parent training effectiveness for disruptive behavior. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*. DOI: 10.1080/15374416.2013.769169.
- Lewin, K. (1935). *A dynamic theory of personality*. New York: MacGraw-Hill.
- Lilienfield, S.O., Garb, H.N. & Wood, J.M. (2011). Comment: Unresolved questions concerning the effectiveness of psychological assessment as a therapeutic intervention: Comment on Poston and Hanson (2010). *Psychological Assessment*, 23, 4, 1047-1055.
- Lynn, R. (2012). Obituary Arthur Jensen. *Intelligence*. <http://dx.doi.org/1-1016/j.intell.2012.11.005>.
- Lynn, R. & Meisenberg, G. (2010). National IQs calculated and validated for 108 nations. *Intelligence*, 38, 353-360.

Lyons, K.S. & Sayer, A.G. (2005). Longitudinal dyads in family research. *Journal of Marriage and the Family*, 67, 8, 1048-1060.

MacMillan, R. & Copher, R. (2005). Families in the life course: interdependency of roles, role configurations, and pathways. *Journal of Marriage and the Family*, 67, 6, 858-879.

Magnusson, D. & Stattin, H. (1998). Person-Context interaction theories. In: *Handbook of Child Psychology* (5th Edition), Volume I. W. Damon (Editor-in-chief). R.M. Lerner, Volume Editor. New York: Wiley and Sons. (pp. 685-760).

McAdams, D.P. (2001). *The Person: an Introduction into Personality Psychology*. San Diego: Harcourt Brace College Publishers.

McCrae, R. Scally, M. Terraciano, A. Abecasis, G.R. & Costa, P.T. Jr. (2010). An alternative to the search for single polymorphisms: Toward Molecular Personality Scales for the Five-Factor Model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99, 6, 1014-1024.

McDowell, D.J. & Parke, R.D. (2009). Parental correlates of children's peer relations: and empirical test of a tripartite model. *Developmental Psychology*, 45, 1, 224-235.

McHugh, R.K. & Barlow, D. (2010). The dissemination and implementation of Evidence-Based Psychological Treatments. *American Psychologist*, 65, 2, 73-84.

Mendola, D., Scuderi, R. & Lacagnina, V. (2012, 19th of January). Defining and measuring the development of a country over time. *Quality and Quantity*. DOI: 10.1007/s11135-012-9665-8.

Merton, R. (1968). The matthew effect in science. *Science*, 159, 56-63.

Messick, S. (1989). Validity. In: R.L. Linn (Ed.). (3rd Edition). *Educational Measurement*. National Council on Measurement in Education. London: Collier Macmillan Publishers (pp. 13-105).

Meyer, G.J., Finn, S.E., Eyde, L.D., Kay, G.G., Moreland, K.L., Dies, R.R., Eisman, E.J., Kubiszin, T.W. & Reed, G.M. (2001). Psychological testing and psychological assessment. A review of evidence and issues. *American Psychologist*, 56, 20, 128-165.

Mitchell, G. (2012). Revising truth or triviality: the external validity of research in the psychological laboratory. *Perspectives on Psychological Science*, 7, 2, 109-117.

Mischel, W. (1968). *Personality and Assessment*. New York: Wiley.

Moos, R.H. (1976). *The human context: Environmental determinants of behavior*. New York: Wiley.

Moos, R. (1986). Group Environmental Scale Manual (2nd edition). *Military Environmental Inventory Manual; Work Environmental Scale Manual* (2nd edition). Palo Alto CA.: Consulting Psychology Press.

Moos, R.H. (1991). Connection between school, work and family settings. In: B.J. Fraser & H.J. Walberg (Eds.) *Educational Environments: Evaluation, Antecedents and Consequences*. New York: Pergamon Press (pp. 29-53).

Moos, R.H. & Lemke, S. (1984). *Multiphasic Environmental Assessment Procedure: Manual*. Palo Alto, CA: Social Ecology Laboratory. VA and Stanford University Medical Center.

Morse, P.J., Neel, R., Todd, E. & Funder, D. (2015). Renovating situation taxonomies: Exploring the construction and content of fundamental motive situation types. *Journal of Personality*, 83, 4, 389-403.

Murray, H.A. (1938). *Explorations in Personality*. New York: Oxford University Press.

Murray, H.A. (1935/1943). *Thematic Apperception Test*. Cambridge: Harvard University Press.

Nash, M.R., Borckardt, J.J., Abassa, A. & Gray, E. (2011). How to conduct and statistically analyze case-based time series studies, one patient a time. *Journal of Experimental Psychopathology*, 2, 2, 139-169.

- Nelson, S.K., Kushlev, K. & Lyubomirsky, S. (2014). The pains and pleasures of parenting: When, why, and how is parenthood associated with more or less well-being? *Psychological Bulletin*. DOI: 10.1037/a0035444. (pp. 1-50).
- Neufert, E. and P. (2012). *Architects' Data* (4th Edition). New York: Wiley-Blackwell.
- Neyer, F.J. & Asendorpf, J.B. (2001). Personality-relationship transaction in young adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, *81*, 1190-1204.
- Newell, B.R. & Shanks, D.R. (2014). Unconscious influences on decision making: a critical review. *Behavioral and Brain Sciences*, *37*, 1-19.
- Nisbett, R.E., Peng, K., Choi, I. & Norenzayan, A. (2001). Culture and systems of thought: holistic versus analytic cognition. *Psychological Review*, *108*, 2, 291-210.
- Nolan, M & Carr, A. (2000). Attention deficit hyperactive disorder. In A. Carr (Ed.) *What works with children and adolescents? A critical review of psychological interventions with children, adolescents and their families*. London / New York: Routledge. (pp. 65-101).
- Olson. D.H. (2000). Circumplex model of marital and family systems. *Journal of Family Therapy*, *22*, 1, 144-167.
- Olson. D.H., Russell, C.S. & Sprenkle, D.H. ((1989). *Circumplex model: Systematic assessment and treatment of families*. New York: Haworth Press.
- Ortega, D.M. (2002). How much support is too much? Parenting efficacy and social support. *Children and Youth Services Review*, *24*, 11, 853-876.
- Oyserman, D. & Lee, S.W.S. (2008). Does culture influence what and how we think: Effects of priming Individualism and Collectivism. *Psychological Bulletin*, *134*, 2, 311-342.
- Parke, R.D. (2004). Development in the Family. *Annual Review of Psychology*, *55*, 365-399.
- Pervin, L.A. (1976). A free response description approach to the analysis of Person-Situation Interaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, *34*, 465-474.
- Pervin, L.A. (1977). The representative design in person-situation research. In: D. Magnusson & N.S. Endler (Eds.). *Personality at the cross roads: Current Issues in Interactional Psychology*. Hillsdale NJ: Erlbaum.
- Pervin, LA. & Lewis, M. (1978). Overview of the Internal-External Issue. In: LA. Pervin & M. Lewis: *Perspectives in Interactional Psychology*. New York: Plenum Press.
- Pettit, G.S. & Arsiwalla, D.B. (2008). Commentary on the special section on 'Bidirectional Parent-child Relationships: the continuing evolution of dynamic, transactional models of parenting and youth. *Journal of Abnormal Child Psychology*, *36*, 5, 711-718.
- Phinney, J.S. (2010). Increasing our understanding of the acculturation gap: A way forward. *Human Development*, *53*, 350-355.
- Pickard, H. (2011). Responsibility without blame: empathy and effective treatment of Personality Disorder. *PPP Vol. 3, September, 2011*, 209-222.
- Ponteretto, J.G. (2010). Multicultural personality: an evolving theory of optimal functioning in culturally heterogeneous societies. *The Counseling Psychologist*, *38*, 5, 714-758.
- Ponteretto et al. (2014). Development and initial validation of the multicultural Personality Inventory: MPI. *Journal of Personality Assessment*, *96*, 5, 544-558.
- Poston, J.M. & Hanson, W.E. (2010). Meta-analysis of psychological assessment as therapeutic treatment. *Psychological Assessment*, *22*, 203-212.
- Pouw, W.T.J.L. & Looren de Jong, H. (2015). Rethinking situated and embodied social psychology. *Theory and Psychology*, *25*, 4, 411-433.

- Rai, T.S. & Fiske, A.P. (2011). Moral psychology is relationship regulation: Moral motives for unity, hierarchy, equality, and proportionality. *Psychological Review*, *118*, 1, 57-75.
- Rauthmann, J.F., Guillaume, E.M., Todd, E., Sherman, R.A., Bell Jones, A., Gallardo-Pujol, D., Nave, C.S., Ziegler, M. & Funder, D. (2014). The situational Eight DIAMONDS: A taxonomy of major dimensions of situation characteristics. *Journal of Personality and Social Psychology*, <http://dx.doi.org/1.1037/a0037250> (pp. 1-42).
- Reinecke, M.A., Ryan, N.E. & Dubois, D.L. (1998). Cognitive-behavioral therapy of depression and depressive symptoms during adolescence: A review and meta-analysis. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, *37*, 1, 26-34.
- Reiss, H.T. (2008). Reinvigorating the concept of situation in social psychology. *PSPR*, *12*, 4, 311-329.
- Renkewitz, F., Fuchs, H. & Fiedler, S. (2011). Is there evidence of publication bias in JDM (judgment and decision making) research? *Judgment and Decision Making*, *60*, 870- 881.
- Rhoades, K.A. (2008). Children's responses to inter-parental conflict: a meta-analysis of their associations with child adjustment. *Child Development*, *79*, 6, 1942-1956.
- Robitschek, C., Ashton, M.W., Spering, C.C., Geiger, N., Byers, D., Schotts, G.C. & Thoen, M.A. (2012). Development and psychometric evaluation of the Personal Growth initiative Scale-II. *Journal of Counseling Psychology*, *56*, 321-329. Doi: 10.1037/a0013954.
- Roethlisberger, F. & Dickson, W. (1939). *Management and the Worker*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rossano, M.J. (2012). The essential role of ritual in the transmission and reinforcement of social norms. *Psychological Bulletin*, DOI: 10.1037/a0027038.
- Roux, L & Werner, C. (2011). Residential satisfaction among aging people living in place. *Journal of Environmental Psychology*, *31*, 158-169.
- Rutter, M., Pickles, A., Murray, R. & Eaves, L. (2001). Testing hypotheses on specific environmental causal effects on behavior. *Psychological Bulletin*, *127*, 3, 291-324.
- Schlegel, A. & Hewlett, B.L. (2011). Contributions of Anthropology to the study of Adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, *21*, 1, 281-289.
- Schönplflug, W. & Lüer, G. (2013). Science in a communist country: the case of the XXIInd International congress of Psychology in Leipzig (1980). *History of Psychology*, DOI: 10.1013/a0030534.
- Schlomer, G.L., Del Giudice, M. & Ellis, B.J. (2011). Parent-Offspring Conflict Theory: An evolutionary framework for understanding conflict within families. *Psychological Review*, *118*, 3, 496-521.
- Schneider, B., Eherhart, M.G. & Macey, W.H. (2013). Organizational climate and culture. *Annual Review of Psychology*, *64*, 361-388.
- Schreurs, P.J.G., Willige, G. van der, Brosschot, J.F., Tellegen, B. & Graus, G.M.H. (1993). *Handleiding Utrechtse Copinglijst (UCL (herziene versie))*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Schutte, N., Malouff, J. Lawrence, E., Glazer, K. & Cabrales, E. (1992). Creation and validation of a scale measuring perceived control over the institutional environment. *Environment and Behavior*, *24*, 366-380.
- Schwartz, S.H. (1994). Beyond Individualism-Collectivism: New cultural dimensions of values. In U. Kim, C. Kagitcibasi, H. Triandis & G. Yoon (Eds.). *Individualism and Collectivism*. Newbury Park, CA: Sage.
- Scrima, F. (2015). The convergent-discriminant validity of the Workplace Attachment Scale (WAS). *Journal of Environmental Psychology*, *43*, 24-29.

- Sells, J.B. & James, L.R. (1988). Organizational Climate. In: J.R. Nesselroade & R.B. Cattell. *Handbook of Multivariate Experimental Psychology*. New York: Plenum Press.
- Semin, G.R. & Smith, E. R. (2013). Socially situated cognition in perspective. *Social Cognition*, 31, 2, 125-146.
- Shader, M. (2002). *Risk factors for delinquency: An overview*. Washington: Office of Justice Programs.
- Shadish, W.R., Matt, G.E., Navarro, A.M. & Philips, G. (2000). The effects of psychological therapies under clinically representative conditions: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 126, 4, 512-529.
- Shanks, D.R., Newell, B.R., Lee, E.H., Balakrishnan, D., Ekelund, L. et al. (2013). Priming intelligent behavior: an elusive phenomenon. *Public Library of Science (Plos One)*, doi:10.1371/journal.pone.0056515.
- Shirk, S.R. & Karver, M. (2003) Prediction of treatment outcome from relationship variables in child and adolescent therapy: a meta-analytic review. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71, 3, 452-464.
- Skinner, B.F. (1938). *Behavior of Organisms*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Skinner, R. & Toohey, B. (2003). The context minimization error. *Psychological Bulletin*, 54, 427-459.
- Smedslund, J. (2004). *Dialogues about a new psychology*. Mahwah NJ.: L.Erlbaum.
- Smedslund, J. (2009). The mismatch between current research methods and the nature of psychological phenomena. *Theory and Psychology*, 19, 6, 778-794.
- South, S.J. Messner, S.F. (2000). Crime and demography: Multiple linkages, reciprocal relations. *Annual Review of Sociology*, 26, 83-106.
- Steinberg, L, Darling, N.E. & Fletcher, A.C. (1995). Authoritative parenting and adolescent adjustment: An ecological journey. In: P. Moen, G.H. Elder & K. Luscher (Eds.). *Examining lives in context: Perspectives on the ecology of human development*. Washington DC: American Psychological Association. (pp. 423-466).
- Stevenson-Hinde, J. & Verschueren, K. (2004). Attachment in childhood. In P.K. Smith & C.H. Hart (Eds.). *Blackwell Handbook of Childhood Social Development*. Oxford UK: Blackwell Publishing.
- Stoel, W.G.R. (1980). *De beleving van de school door leerlingen in het voortgezet onderwijs (de ontwikkeling van een schoolbelevingsschaal)*. Deel I en II. Haren: Rion.
- Störig, H.J. (2002). *Geschiedenis van de filosofie*. Utrecht: Het Spectrum B.V.
- Swim, J.K., Stern, P.C., Doherty, Th.J. Clayton, S., Reser, J.P., Weber, E.U., Gifford, R. & Howard, G.S. (2011). Psychology's contributions to understanding and addressing global climate change. *American Psychologist*, 66, 4, 241-250.
- Szalma, J.L. & Hancock, P.A. (2011). Noise effects on human performance: A meta-analytic synthesis. *Psychological Bulletin*, 137, 4, 682-707.
- Taras, V., Kirkman, B.L. & Steel, P. (2010). Examining the impact of Culture's consequences: A three decade multilevel, meta-analytic review of Hofstede's cultural value dimension. *Journal of Applied Psychology*, 95, 3, 405-439.
- Ten Haaf, P.G.J., Janssens, J.M.A.M. & Gerris, J.R.M. (1994). Child-rearing measures: Convergent and Discriminant Validity. *European Journal of Assessment*, 10, 2, 111-128.
- Tolman, E.C. (1958). *Behavior and Psychological man*. Berkeley/ Los Angeles: University of California Press.
- Toohey, M. & Shinn, S.M. (2003). Community context and human welfare. *Annual Review of Psychology*, 54, 427-460.

- Torelli, C.J. & Shavitt, S. (2010). Culture and the concepts of power. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99, 4, 703-723.
- Triandis, H.C. (1994). *Culture and Social Behavior*. New York: McGraw Hill.
- Triandis, H.C. & Suh, E.M. (2002). Cultural influences on personality. *Annual Review of Psychology*, 53, 1, 133-160.
- Vaihinger, H. (1911, 1986). *Die Philosophie des Als Ob*. (The philosophy of the 'As If') (Nachdruck /1st Edition, 1927). Hamburg: Meiner Verlag.
- Van Biessen, P.G.A. (1991). *Oog voor de menselijk factor*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Van der Zee, K.I. & Oudenhoven, J.P. van. (1999). *De Multiculturele Persoonlijkheids Vragenlijst voor multiculturele effectiviteit. Handleiding*. Groningen: RUG, Vakgroep psychologie.
- Van Geert, P.L.C., Lichtwark-Ashoff, A. (2005). A dynamic approach to family assessment. *European Journal of Psychological Assessment*, 21, 4, 240-249.
- Van Leest, P.F. (1997). *Persoonlijkheidsmeting bij allochtonen. De gebruikswaarde van persoonlijkheidsvragenlijsten bij allochtonen*. Utrecht: Landelijk Bureau voor Racisme bestrijding. LBR-serie nr 11.
- Van Leeuwen, K.G., Fouchier, A. & Strauss, M.A. (2012). Assessing dimensions of parental discipline. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 34, 216-231.
- Van Lieshout, C.F.M. & Haselager, G. (1994). The Big Five personality factors in Q sort descriptions of children and adolescents: in G.A. Kohnstamm, G.A., C.F. Halverson, & R. Martin (Eds.) (1994). *The developing structure of temperament and personality from infancy to adulthood* (pp. 293- 318). Hillsdale, NJ: L. Erlbaum.
- Van Luijk, F. (2014). *De ontspoorde manager. Waarom mensen aan de top de weg kwijtraken*. Amsterdam: Business contact.
- Van Straten, A., Cuijpers, P. & Smits, N. (2008). Effectiveness of a web-based self-help intervention for symptoms of depression, anxiety and stress: randomized controlled trial. *Journal of Medical Internet Research*, 10, e7.
- Versluis, A., Maric, M. & Peute, L.J.M. (2014). N = 1 studies in onderzoek en praktijk. *De Psycholoog, maart, 2014* (pp. 11-20).
- Volling, B.L. (2012). Family transitions following the birth of a sibling: an empirical review of changes in the firstborn's adjustment. *Doi: 10.1037/a0026921*.
- Voydanoff, P. (2005). Toward a conceptualization of perceived work-family fit and balance: A demand resources approach. *Journal of the Marriage and the Family*, 67, 6, 822-836.
- Wallace, P., Murray, E., McCambridge, J., Khadjesari, Z., White, I.R. et al. (2011). On-line randomized controlled trial of an internet-based psychologically enhanced intervention for people with hazardous alcohol consumption. *Public Library of Science*, 6, e 14740.
- Walsh, W.B. & Betz, N.E. (1995, 2001). *Tests and assessment* (3rd and 4th Edition). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Weiss, B., Caron, A., Ball, S., Tap, J., Johnson, M. & Weisz, J.R. (2005). Iatrogenic effects of group treatment of antisocial youth. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 73, 6, 1036-1044.
- Weisz, J.R., Weiss, B., Han, S.S., Granger, D.A. & Morton, T. (1995). Effects of psychotherapy with children and adolescents revisited; a meta-analysis of treatment outcome studies. *Psychological Bulletin*, 117, 3, 450-468.

- Weisz, J.R., Doss, A.J. & Hawley, K.M. (2005). Youth Psychotherapy outcome research: A review a critique of the Evidence Base. *Annual Review of Psychology*, 56, 2, 337-363.
- Weisz, J.R., McCarty, C.A. & Valeri, S.M. (2006). Effects of psychotherapy for depression in children and adolescents: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 132, 1, 132-149.
- Westen, D., Novotny, C.M. & Thompson-Brenner, H. (2004). The empirical status of empirically supported psychotherapies: Assumptions, findings, and reporting in controlled clinical trials. *Psychological Bulletin*, 130, 4, 631-663.
- Winkelman, P. & Schooler, J.W. (2011). Splitting Consciousness: Unconscious, conscious, and metaconscious processes in social cognition. *European Review of Social Psychology*, 22, 1-35.
- White, M.P., Pahl, S., Ashbulby, K., Herbert, S. & Depledge, M.H. (2013). Feelings of restoration from recent nature visits, *Journal of Environmental Psychology* (2013), doi: 10.1016/j.enp.2013.04.002.
- Woodley, M.A. & Meisenberg, G. (2013). In the Netherlands the anti-Flynn effect is a Jensen effect. *Personality and Individual Differences* (2013). <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2012.12.022>.
- Yang, Y., Read, S.J. & Miller, L.C. (2006). A taxonomy of situations from Chinese idioms. *Journal of Research in Personality*, 40, 750-778.
- Ysseldyke, J. & Elliott, J. (1999). Effective instructional practices: implications for assessing educational environments. In C.R. Reynolds & T.B. Gutkin (Eds.). *The Handbook of School Psychology* (3rd Edition). (New York: John Wiley and Sons. pp. 497-518).

Auteur

Jan J.F ter Laak (1944) was werkzaam aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de universiteiten van Nijmegen, Tilburg, Leiden en Utrecht. Bij de afdeling Ontwikkelingspsychologie van de Universiteit Utrecht was hij gedurende bijna 20 jaar docent psychologische diagnostiek. Hij was als practicus werkzaam in Enschede, Haarlem en Breda. Hij was lid van het hoofdbestuur van het Nederlands Instituut van Psychologen (NIP) voor psychologische diagnostiek, lid en voorzitter van de Commissie Testaangelegenheden van het NIP (de Cotan) en voorzitter van de sectie Kinder & Jeugd van het NIP.